

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E

MUSTAFA KEMAL PAŞA VE İSMET PAŞA İLİŞKİLERİ

(1916-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yasin UĞURLU

İstanbul

Eylül - 2024

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E

MUSTAFA KEMAL PAŞA VE İSMET PAŞA İLİŞKİLERİ

(1916-1923)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yasin UĞURLU

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Beytullah KAYA

İstanbul

Eylül - 2024

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman

Prof. Dr. Beytullah KAYA

Üye

Doç. Dr. Tuğba Eray BİBER

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “**Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa İlişkileri (1916-1923)**” adlı araştırmada öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Yasin UĞURLU

ÖN SÖZ

Bu çalışmada, Türkiye'nin yakın tarihinde büyük izler bırakan Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) ile İsmet Paşa (İnönü) arasında 1916-1923 yılları arasında gerçekleşen münasebetler incelenmiştir. Millî Mücadele'nin iki önemli komutanı ve yeni Türk devletinin iki büyük lideri olan Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın ilişkileri dört bölümde çok yönlü olarak analiz edilmiştir.

Bu akademik çalışmanın meydana geldiği bir yıllık zaman zarfında tez konusunun belirlenmesinde isteklerimi ve çalışma alanlarımı göz önünde bulundurup bana bu konuyu tavsiye eden ve tezimle daima yakından ilgilenen sayın hocam Prof. Dr. Beytullah KAYA'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

Çalışmanın hazırlık ve yazım aşamalarında, bilimsel açıdan deneyimleri ve tavsiyelerini her fırsatta benimle paylaşan Doç. Dr. Tuğba Eray BİBER, Doç. Dr. Orhan ÇEKİÇ, Dr. Abdullah TOK, Dr. Selim ERDOĞAN ve Dr. Başak KUZAKÇI'ya müteşekkirim. Tez süreci boyunca, ihtiyaç duyduğum her türlü kolaylığı sağlayan kıymetli büyüklerim, vefalı dostlarım ve değerli mesai arkadaşlarımı da anmadan geçemeyeceğim.

Tüm yaşamım boyunca desteklerini bir an olsun esirgemeyen, gücüme güç katan, evlatlarının bir bilim insanı olması adına sayısız fedakârlık yapan sevgili aileme sonsuz minnet duyuyorum.

Yasin UĞURLU

İstanbul - 2024

ÖZET

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E MUSTAFA KEMAL PAŞA VE İSMET PAŞA İLİŞKİLERİ (1916-1923)

Yasin UĞURLU

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Beytullah KAYA

Eylül 2024 - 251 Sayfa

Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu; birçok önemli komutan, subay ve devlet adamının uyum içerisinde çalışmasının bir neticesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde vuku bulan olaylar karşısında vatansever ve sorumluluk bilinci yüksek bir grup, tarih sahnesinde boy göstermiştir. Büyük bir çoğunluğu 1880'li yıllarda doğan bu kuşak, devletin ve milletin mukadderatına yön vermiş ve yeni Türk devletinin temellerini atmıştır. Bu çalışma, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa ilişkilerine odaklanarak 1. Dünya Savaşı, Millî Mücadele dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde ikili arasındaki kişisel, siyasi, askerî ilişkileri ve liderlik dinamiklerini incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada; iki tarihi şahsiyeti birbirine yaklaştıran ve birlikteliklerini uzun süreli kılan olay, olgu ve unsurların açıklanması da hedeflenmiştir.

Araştırmada, iki asker ve devlet adamının birlikte geçirdikleri yedi yıla odaklanarak aralarındaki münasebetlerin niteliği değerlendirilmiştir. Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın ilişkilerinin hangi temeller üzerine kurulduğu ve ilerlediği hususuna açıklık getirilmiştir. İki devlet adamının genç subaylık yıllarından Cumhuriyet'in ilanına dek geçen zaman zarfındaki münasebetleri irdelenmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasındaki kişisel ilişkinin, ideolojik benzerlik-farklılıkların ve liderlik yaklaşımlarının Türkiye'nin askerî, siyasi, sosyal, ekonomik alanlardaki gelişimini nasıl etkilediği gözler önüne serilmiştir. Dönemin arşiv belgelerinden, birinci ve ikinci elden kaynaklarından yararlanılan çalışmada ikili arasındaki yazışmalar, konuşmalar ve resmî belgeler hususi olarak analiz edilmiştir. Bu çalışma, Mustafa Kemal Paşa - İsmet Paşa ilişkilerinde 1916 ile 1923 evresinin

anlaşılmasını sağlayarak Millî Mücadele ve Cumhuriyet döneminin askerî, siyasi, ideolojik ve liderlik temellerini kavramak için önemli bir kaynak işlevi görecektir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Türkiye Cumhuriyeti, Millî Mücadele, Liderlik.

ABSTRACT

THE RELATIONS BETWEEN MUSTAFA KEMAL PASHA AND ISMET PASHA FROM THE OTTOMAN EMPIRE TO THE REPUBLIC (1916-1923)

Yasin UĞURLU

Master, History and Civilization Researches

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Beytullah KAYA

September 2024 - 251 Pages

The success of the National Struggle and the establishment of the Republic of Türkiye were the result of the harmonious work of many important commanders, officers and statesmen. In the face of the events that took place in the last period of the Ottoman Empire, a group of patriots and those with a high sense of responsibility emerged on the stage of history. This generation, the majority of whom were born in the 1880s, shaped the fate of the state and the nation and laid the foundations of the new Turkish state. This study aims to examine the personal, political and military relations and leadership dynamics between Mustafa Kemal Pasha and İsmet Pasha during World War I, the National Struggle period and the establishment of the Republic of Türkiye by focusing on their relations. The study also aims to explain the events, facts and elements that brought the two historical figures closer to each other and made their union long-lasting.

The study focuses on the seven years that the two soldiers and statesmen spent together and evaluates the nature of their relations. In addition, it has been clarified on what basis the relations between Mustafa Kemal Pasha and İsmet Pasha were established and developed. The relations between the two statesmen from their young officer years to the declaration of the Republic have been examined. It has been revealed how the personal relations, ideological similarities-differences and leadership approaches between Mustafa Kemal Pasha and İsmet Pasha affected the development of Türkiye in military, political, social and economic areas. In the study, which uses archival documents, first and second-hand sources of the period, the correspondence,

conversations and official documents between the two have been analyzed specifically. This study will serve as an important source for understanding the military, political, ideological and leadership foundations of the National Struggle and the Republic period by providing an understanding of the 1916-1923 phase of Mustafa Kemal Pasha-İsmet Pasha relations.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, İsmet Pasha, Republic of Türkiye, National Struggle, Leadership.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1. Osmanlı'da Meşrutiyet ve Dönüşüm.....	3
1.2. İmparatorluğun Yeni Kuşağı.....	4
1.3. Mustafa Kemal ve Mustafa İsmet.....	6
1.3.1. Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in Tanışması.....	8
1.4. İhtilal Süreci.....	10
1.5. Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki Faaliyetleri...11	
1.5.1. Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in İlk Fikir Birliği.....	14
1.6. Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in Askerî Görevleri.....	15
1.7. 1. Dünya Savaşı.....	17
1.7.1. Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in Savaş Yıllarındaki Faaliyetleri.....	19
1.8. Konu Tanımlaması ve Yöntem.....	21
1.8.1. Amaç.....	23
1.9. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa İlişkilerine Dair Literatür Analizi.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

1. DÜNYA SAVAŞI VE MÜTAREKE DÖNEMİ (1916-1920).....	28
2.1. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey Kafkasya Cephesi'nde.....	28
2.1.1. Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'e Verdiği Sicil.....	30
2.1.2. Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey'in Ordudaki İlk Birlikteliği..	32
2.2. Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey Suriye-Filistin Cephesi'nde.....	33
2.3. Mondros Mütarekesi ve 1. Dünya Savaşı'nın Sonu.....	38
2.3.1. Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey İstanbul'da.....	40
2.4. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi.....	45
2.4.1. Millî Mücadele'de Genelgeler ve Kongreler Dönemi.....	50
2.5. Albay İsmet Bey'in Ankara'ya İlk Geçişi.....	56
2.6. İstanbul'un Resmen İşgali ve Albay İsmet Bey'in Anadolu'ya Kesin Geçişi.....	64
2.6.1. Büyük Millet Meclisi'ne Giden Yolda İki Silah Arkadaşı.....	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ (1920-1922).....	74
3.1. Büyük Millet Meclisi'nin Açılması.....	74
3.1.1. Albay İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanı Seçilmesi.....	75
3.2. Büyük Millet Meclisi'ne Yönelik İsyanlar ve Düzenli Ordunun Kurulması.....	78
3.2.1. Albay İsmet Bey'in Batı Cephesi'ne Atanması.....	82
3.2.2. Çerkez Ethem İsyanı.....	84
3.3. Millî Mücadele'de İç Savaş ve İnönü Muharebeleri.....	88
3.3.1. 1. İnönü Muharebesi.....	89
3.3.2. 2. İnönü Muharebesi.....	93
3.4. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri.....	98

3.4.1. Büyük Millet Meclisi'nin Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya Tepkisi.....	103
3.4.2. Başkomutanlık Kanunu.....	106
3.5. Seferberlik Kararı ve Sakarya Meydan Muharebesi.....	107
3.6. Türk Ordusu'nun Yapılanması ve Taarruza Hazırlık Dönemi.....	115
3.7. Büyük Taarruz Öncesindeki Gelişmeler.....	123
3.7.1. Komutanlar Toplantısı.....	125
3.8. Büyük Taarruz.....	128
3.8.1. Başkomutan Meydan Muharebesi.....	133

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUDANYA VE LOZAN ANTLAŞMALARİ DÖNEMİ (1922-1923).....139

4.1. 9 Eylül'den Mudanya Mütarekesi'ne Kadar Siyasi ve Askerî Durum.....	139
4.2. Mudanya Mütarekesi ve İsmet Paşa.....	142
4.3. Mudanya Mütarekesi'nin İmzalanması.....	148
4.4. Lozan Barış Konferansı'na Giden Süreç.....	152
4.4.1. Lozan'daki Türk Heyeti'nin Seçilmesi.....	153
4.4.2. Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa Tercihİ.....	155
4.4.3. Türk Heyeti'nin Ankara'dan Ayrılması.....	159
4.5. Lozan Barış Konferansı'nın İlk Dönemi.....	161
4.5.1. Türk Heyeti'nin Yaşadığı Güçlükler.....	163
4.5.2. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın İrtibatı.....	166
4.5.3. Lozan Görüşmelerinin Kesilmesi.....	168
4.5.4. Büyük Millet Meclisi'ndeki Tartışmalar.....	171
4.6. Barış Görüşmelerinin İkinci Evresi.....	174
4.6.1. Barış Görüşmelerinin Yeniden Başlaması.....	176

4.6.2. İsmet Paşa ile Rauf Bey Arasındaki Kriz.....	177
4.6.3. Lozan'da Barışın Sağlanması.....	180
4.7. Devletin Yeni Yönetim Şeklinin Belirlenmesi.....	186
4.7.1. Ankara'da Hükümet Bunalımı.....	188
4.8. Cumhuriyet'in İlanı.....	190
4.8.1. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa - Başbakan İsmet Paşa.....	196
SONUÇ	198
KAYNAKÇA	203
EKLER	228
FOTOĞRAFLAR	235
ÖZGEÇMİŞ	238

KISALTMALAR

A.g.e. :	Adı Geçen Eser
A.g.m. :	Adı Geçen Makale
AA :	Anadolu Ajansı
ABD :	Amerika Birleşik Devletleri
Akt. :	Aktaran
ATASE :	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi
B. :	Belge
BCA :	T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BDH :	Birinci Dünya Harbi
BEO :	Bâbîâli Evrak Odası Evrakı
Bkz. :	Bakınız
BOA :	T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C. :	Cilt
CHF :	Cumhuriyet Halk Fırkası
Çev. :	Çeviren
Der. :	Derleyen
DH. EUM. SSM :	Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Seyrüsefer Kalemi
DH. KMS :	Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH. SYS :	Dahiliye Nezareti, Siyasi Kısım Evrakı
DH. ŞFR. :	Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi

DH. UMVM :	Dahiliye Nezareti, Umur-ı Mahaliyye ve Vilayet Müdürlüğü
Ed. :	Editör
GCZ :	Gizli Celse Zabıtları
Haz. :	Hazırlayan
HR. İM. :	Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı
HR. MA. :	Hariciye Nezareti, Matbuat
HR. SYS :	Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım Evrakı
İ. DUİT :	İrade Dosya Usulü
İ. MMS :	İrade Meclis-i Mahsus
İSH. :	İstiklal Harbi
MHD :	Muahedeler
MSB :	Millî Savunma Bakanlığı
N. :	Numara
s. :	Sayfa
S. :	Sayı
TBMM :	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV :	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK :	Türk Tarih Kurumu
Vb. :	Ve benzeri
Vd. :	Ve diğerleri
Yay. Haz. :	Yayına Hazırlayan
ZC :	Zabıt Ceridesi

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Tarih, zor zamanların güçlü insanlar ortaya çıkarttığı dönemlere şahit olmuştur. Nitekim böyle zamanlarda sorumluluk bilinci yüksek, iyi eğitilmiş, inisiyatif alabilen karakterler gerek ordu gerekse de siyaset alanında ön plana çıkmıştır. Kimi zaman savaş meydanlarında kimi zamansa diplomatik antlaşmalarla kazanılan zaferler, bazı liderleri unutulmaz kılmıştır. Geçmiş binlerce yıl öncesine uzanan Türk tarihinde de bunun birçok örneği mevcuttur.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, askerî ve ekonomik açıdan görkemli yılları geride kalmıştır.¹ Devletin zayıflamasının ve nihayetinde dağılmaya başlamasının birçok nedeni vardır. Yani Osmanlılar için dönüm noktası olarak kabul edilebilecek olay ve olgular bir anda meydana gelmemiştir.² Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı bunalım, iç ve dış politikadaki gelişmelerle doğru orantılı olmuştur. Avrupa'daki diğer imparatorlukların sanayi ve teknolojiye atılmaları zaman içerisinde genişleme politikalarını tetiklemiştir.³ Osmanlı İmparatorluğu; yer altı ve yer üstü zenginlikleri, hükmettiği coğrafya, stratejik konumu vb. birçok unsuruyla emperyalist devletlerin hedefi haline gelmiştir. İmparatorluğun içinde bulunduğu kaotik durum ise sorunların giderek büyümesine ortam hazırlamıştır.⁴ Osmanlıların bu sorunlarla mücadele edebilme kuvveti ise zamanla azalmış ve problemler kendini ilerleyen yüzyıllarda daha ağır bir şekilde hissettirmiştir.⁵ Osmanlı merkezi yönetiminin yaşadığı bozulmalar, siyasi

¹ Ünsal Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s.2-3.

² *Türk Devrim Tarihi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971), s.12-13.

³ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat), 2023, s.9.

⁴ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), s.68-70.

⁵ Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, s.3-4.

sonuçların yanı sıra ekonomik ve askerî neticeler de doğurmuştur. Yani merkezi idarenin ordu ile çatıştığı durumlarda başarısız sonuçlar alınmış bunun hem ekonomik hem de politik yansımaları olmuştur.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına zemin hazırlayan önemli bir etken de Fransız İhtilali olmuştur. Bu olayın beraberinde getirdiği milliyetçi akımlar, ulus devlet bilincini güçlendirmiştir. Bu sebeple; başta Balkan coğrafyası olmak üzere imparatorluğun dört bir yanındaki uluslar bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. Bunlar belli başlı tarihleri olan kültürleri, gelenek ve görenekleri geçmişe dayanan köklü uluslardır. Bundan ötürü milliyetçi isyanları bastırmak Osmanlıların o dönemki mevcut durumunda mümkün olmamıştır.⁷ Bu dönemde; Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bu devletlerin hem kendi aralarında hem de Osmanlı İmparatorluğu özelinde emperyalist hesapları olmuştur. Osmanlı'nın bu gidişat karşısında sosyal, siyasi ve ekonomik anlamda attığı adımlardan olan Tanzimat ve Islahat Fermanları⁸ ilk aşamada beklenen olumlu etkiyi yaratmadığı gibi farklı problemleri de beraberinde getirmiştir.⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde bulunduğu zor durumdan çıkarmak maksadıyla ortaya çıkan bazı fikir akımları aydınlar arasında hızla yayılmıştır. İlk kez rejimi ciddi anlamda sorgulayan fikirler ortaya çıkmıştır. Meşrutiyet, hürriyet, vatan, mebus, meclis gibi kavramlar Osmanlı topraklarında da konuşulur olmuştur.¹⁰ Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Şinasi gibi yazar ve fikir adamlarının öncülüğündeki Genç Osmanlılar, imparatorluğu yaşadığı bunalımdan kurtarmak istemiştir. Bu grup, devletin yıkılmaya yüz tuttuğunu dile getirerek merkezi idareyi sıkça eleştirmiştir.¹¹

⁶ *Türk Devrim Tarihi*, s.12-13.

⁷ Yavuz Çilliler, "Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.10, S.2 (2015): 54-56.

⁸ Tanzimat Fermanı ve Tanzimat Dönemi için Bkz. Ali Akyıldız, "Tanzimat", (TDV İslam Ansiklopedisi: İstanbul, 2011), C.40, s.1-10.

⁹ Zafer Toprak, *Atatürk - Kurucu Felsefenin Evrimi*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları), 2020, s.49.

¹⁰ Fabio L. Grassi, *Atatürk*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2024), s.45.

¹¹ Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, s.19-20.

1.1. Osmanlı'da Meşrutiyet ve Dönüşüm

1876 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu köklü bir değişim ve dönüşümün içine girmiştir.¹² 1876'da Sultan 2. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla 1. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk anayasa olma özelliği taşıyan Kânûn-ı Esasi yürürlüğe girmiştir.¹³ İlk kez tecrübe edilen bu sistem devlet için yeni bir başlangıcı temsil etmiştir. Ancak bu yeni düzen yaklaşık iki yıl içerisinde 2. Abdülhamid'in Osmanlı-Rus Savaşı'nı öne sürerek Meclis-i Mebusan'ı askıya almasıyla 1878'de son bulmuştur.¹⁴ 93 Harbi olarak bilinen savaş ise Osmanlılar için ağır bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. Bunun akabinde birikmiş olan dış borç hususunun çözümü noktasında Avrupa devletlerinin baskısıyla Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar İdaresi) kurulmuştur.¹⁵

1878'de Meclis-i Mebusan'ın kapanması ile başlayan ve 2. Abdülhamid'in idareyi bütünüyle ele aldığı dönem bazı tarihçiler tarafından istibdat dönemi olarak anılmıştır.¹⁶ Osmanlı Anayasası bu zaman diliminde askıya alınmış ve 2. Abdülhamid'in iç ve dış politikadaki hamleleri sıkça tartışılmıştır. İmparatorluğun toprak ve gelir kayıplarının arttığı bu zaman diliminde yine vatan, hürriyet ve meclis kavramları gündeme getirilmiştir.¹⁷ İlk kıpırdanmalar asker ve sivil kesimin kadrolarında meydana gelmiştir.¹⁸ 1. Meşrutiyet ile elde edilen kavramların ve kazanımların yeniden tesisi için çalışmalar yapılmıştır.¹⁹ İmparatorluğun son yüzyılında diğer padişahlara kıyasla uzun bir süre tahtta kalan 2. Abdülhamid ile Genç

¹² *Türk Devrim Tarihi*, s.16.

¹³ Fatma Sarıaslan, "1876 Anayasası (Kanun-ı Esâsi) Ve İlk Osmanlı Parlamentosu", *Yasama Dergisi*, S.46 (2023): 125-127.

¹⁴ Necmettin Alkan, *Sultan II. Abdülhamid*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2023), s.166-167.

¹⁵ Burcu Adiloğlu ve Göksel Yücel, "Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.21 (2021): 73-74.

¹⁶ Bkz. Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, s.11-15.

¹⁷ Fahri Atasoy, "Osmanlı'nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi", *OTAM*, S.45 (2019): 2-3.

¹⁸ Alkan, *Sultan II. Abdülhamid*, s.211-212.

¹⁹ Toprak, *Atatürk - Kurucu Felsefenin Evrimi*, s.19.

Osmanlıların geleneğini yaşatan bir grup, güç mücadelesinde karşı karşıya gelmiştir. İmparatorluğun son dönemindeki olaylara tanıklık eden ve devletin kendi bünyesinden yetişen yeni jenerasyon askerî ve siyasi alanlarda harekete geçmiştir.²⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun dönüşümüne etki eden bu kuşak; iyi eğitilmiş, inisiyatif alabilen ve vatansever bir zümreden oluşmuştur.

1.2. İmparatorluğun Yeni Kuşağı

Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemki Harbiye, Mülkiye ve Bahriye mekteplerinde yetişen ve büyük bir çoğunluğu da 1880'li yıllarda doğan bir nesil, askerî ve siyasi kadrolarda ön plana çıkmıştır.²¹ Bu zümre içerisinde; Mustafa Kemal (Atatürk), İsmet (İnönü), Fevzi (Çakmak), Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Rauf (Orbay), Ali Fethi (Okyar) ve Enver Paşa gibi isimler vardır. Bu kişilerin sayısını gerek askerî gerekse de siyasi alanda çoğaltmak mümkündür. Her biri imparatorluğun siyasi olarak karışıklık ve tehlike içinde bulunduğu bir dönemde yetişmiştir. Fakat bu nesil, 19. yüzyılın sonunda reformlar geçiren, tahsil şartlarının iyileştirildiği ve geliştirildiği okullarda eğitim alma fırsatı da bulmuştur.²² Uzun yıllar devam etmekte olan askerî düzen yeniden teşkilatlandırılmıştır. Bu sistemde modern harp teknikleri, askerî teknoloji, ileri düzey yabancı dil bilgisi vb. kabiliyetler vardır. Avrupalı yaşlıları ve meslektaşlarıyla hemen hemen aynı seviyede aldıkları eğitim bu kuşağın gelişimine etki etmiştir.²³ Aldıkları tahsilin kalitesi ve Harp Okulları'ndaki başarılarıyla kendilerini ülke gündeminin dışında tutmamışlardır.²⁴ İmparatorluğun içinde bulunduğu kaotik durum da buna zemin hazırlamıştır. Bu jenerasyonun gençlik ve öğrencilik yılları 2. Abdülhamid'in saltanat yıllarına denk gelmiştir.²⁵ Yani padişahın

²⁰ Michael Provence, *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, Çev. Okan Doğan (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), s.21.

²¹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), s.29-30.

²² Bkz. Alkan, *Sultan II. Abdülhamid*, s.281-286.

²³ M. Şükrü Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2023), s.150.

²⁴ Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, s.20-21.

²⁵ Klaus Kreiser, *Atatürk*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), s.33.

iç politikadaki hamlelerinden doğrudan etkilenmiş, onun yaptığı reformlardan istifade etmiş ve kimi zaman da 2. Abdülhamid'i eleştirmişlerdir. Bu yıllarda gelişen düşünce yapıları içerisinde, mutlak monarşi ve istibdat idaresi gibi yönetim biçimleri kendine yer bulamamıştır. Bunu tetikleyen önemli bir unsur da kendilerinin bizzat tecrübe ettiği 2. Abdülhamid idaresi olmuştur.²⁶ İmparatorluğun yeni jenerasyonu bu uygulamalar karşısında reaksiyon göstermiştir.²⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun son kuşağı içerisinde belli başlı ortak özellikler göze çarpmıştır. Bu zümre içerisinde atılgan, inisiyatif alabilen ve cesur kişilikler öne çıkmıştır. Kendilerinden önce ortaya çıkan Genç Osmanlılar hareketini ve bu hareketin önderlerini bazı noktalarda örnek almışlardır. Ancak bunun yanında onların hatalarını ve başarısız oldukları noktaları da eleştirmekten ve ders çıkartmaktan geri durmamışlardır.²⁸ Bu nokta itibariyle kendilerinden önceki hürriyet girişimlerinden farklı olduklarını da göstermişlerdir.²⁹ Zaman zaman faaliyetlerinden ötürü sürgün ve hapis cezalarına çarptırılmalarına rağmen gençlik yıllarından beri arzu ettikleri hürriyet ve vatanı kurtarma ideallerinden vazgeçmemişlerdir.³⁰ Kendi aralarında teşkilatlanabilme becerileri geliştirmiş ve toplumun bir kısmını da kendi saflarına çekmeyi başarmışlardır.³¹

2. Abdülhamid'in kontrolü kaybetmeye başladığı ve bu kuşağın gittikçe sivrildiği dönemde öğrencilik yıllarından beri dile getirdikleri düşünceleri uygulamaya başlamışlardır. İmparatorluğun bunalımı ise 2. Abdülhamid'in meşrutiyet idaresine son verdiği dönemden itibaren gelişen iç politika olayları ile sınırlı kalmamıştır.³² Emperyalist devletlerin Osmanlı'ya yönelik baskıları, biriken borçlar, isyanlar, gelir ve toprak kayıpları gibi unsurlar da bu süreç içerisinde artmıştır. Böyle bir ortamda askerî ve sivil kesimin genç kadroları; meşrutiyet idaresini yeniden tesis etmek, devlet

²⁶ Bkz. Alkan, *Sultan II. Abdülhamid*, s.201-205.

²⁷ Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, s.23-25.

²⁸ Toprak, *Atatürk - Kurucu Felsefenin Evrimi*, s.6.

²⁹ Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, (İstanbul: KA Kitap Yayınları, 2013), s.17.

³⁰ Toprak, *Atatürk - Kurucu Felsefenin Evrimi*, s.9.

³¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s.220-222.

³² Alkan, *Sultan II. Abdülhamid*, s.237-238.

mekanizmasını bütünüyle sultana bırakmamak ve merkezi idarenin devlet politikalarındaki şeffaflığı sağlamak gibi amaçlar doğrultusunda harekete geçmiştir.³³

1.3. Mustafa Kemal ve Mustafa İsmet

Osmanlı'nın son kuşağının mensuplarından³⁴ olan Mustafa Kemal ve Mustafa İsmet, imparatorluğun iç ve dış politikada birçok sorunla mücadele ettiği bir ortamda dünyaya gelmişlerdir.³⁵ Mustafa Kemal (Atatürk), 1881 yılında Selanik'te doğmuştur.³⁶ Yaşamının ilk evresi, Balkanların ticaret merkezlerinden olan Selanik kentinde geçmiştir.³⁷ Çocukluk ve gençlik yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumdan etkilenerek askerlik mesleğine yakınlık duymuştur. Nitekim eğitim hayatında da bu doğrultuda adımlar atmıştır.³⁸ Mustafa Kemal evvela Selanik Mülkiye Rüştiyesi ardından da Selanik Askerî Rüştiyesi'nde okumuştur. Bu okulda askerlik mesleğinin altyapısını öğrenmiş ve gelişimini sürdürmüştür. Mustafa Kemal'in bir sonraki durağı Manastır Askerî İdadisi olmuştur. Doğduğu ve büyüdüğü Selanik'ten ilk kez bu vesileyle ayrılmıştır. Bu okuldaki eğitimi sırasında birçok arkadaş edinmiş ve hayatını etkileyecek öğretmenlerle tanışmıştır. 1893 ile 1895 yılları arasında burada yabancı dilini de geliştirmiştir.³⁹ Mustafa Kemal, 1899 yılının Mart ayında İstanbul'daki Harp Okulu'na kaydolmuştur. Harp Okulu; askerî eğitim, strateji, savaş teknikleri ve kurmaylık becerilerinin geliştiği bir yapıya sahiptir. Mustafa Kemal; burada yoğun ve modern bir eğitim alarak askerî bilgilerini derinleştirmiştir. 10 Şubat 1902'de Teğmen rütbesi ile bu okulu bitirmiştir.⁴⁰ Mustafa Kemal, Harp

³³ Ali Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2021), s.149-151.

³⁴ İpek Çalışlar, *Mustafa Kemal Atatürk*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018) s.118-121.

³⁵ Nazmi Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, (Ankara: Nazmi Kal Yayınları, 2020), s.21.

³⁶ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.43

³⁷ Jorge Blanco Villalta, *Atatürk*, (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982), s.6.

³⁸ *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.60-65.; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C.1 (Remzi Kitapevi: İstanbul, 1976), s.51-52.

³⁹ Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, s.23.

⁴⁰ BOA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), HR. İM.

Okulu'nda geçen yıllarının ardından eğitimine yine İstanbul'da bulunan Harp Akademisi'nde devam etmiştir.⁴¹ 1902'de başladığı bu okulda da askerî strateji, taktik, lojistik ve kumandanlık kabiliyeti konularında kendisini geliştirmiştir.⁴²

Mustafa Kemal'in Harp Akademisi'nde tanıştığı isimlerden olan Mustafa İsmet (İnönü), Malatya'ya göç etmiş bir Türk ailesine mensuptur. 24 Eylül 1884'te İzmir'de dünyaya gelmiştir.⁴³ Babası Hacı Reşit Bey'in görevi dolayısıyla eğitim hayatına Sivas'ta başlamıştır. Mustafa İsmet bu şehirde askerlik mesleğine yatkınlık duymuştur.⁴⁴ 1892 yılında Sivas Askerî Rüştîye'sine girmiş ve bu okulu 1895'te tamamlamıştır.⁴⁵ Daha sonra ise Sivas Mülkiye İdadisi'ne kaydolmuştur. Mülkiye'de bir yıl eğitim gördükten sonra 1897'de babası Hacı Reşit Bey'in İstanbul'a tayin edilmesiyle tasdiknamesini alarak Sivas'tan ayrılmıştır. Mustafa İsmet, İstanbul'da Halıcıoğlu'ndaki Harp Okulu'nun lise sınıfına geçiş yapmış ve 1900'de buradaki eğitimini bitirmiştir.⁴⁶ 14 Şubat 1901'de ise ordunun teknik unsurlarından biri olan Topçu Harbiye sınıfına başlamış ve 1 Eylül 1903'te de buradan Topçu Teğmeni rütbesiyle birinci olarak mezun olmuştur.⁴⁷ Mustafa İsmet, askerî okuldaki başarısıyla kurmay sınıfına ayrılmış ve eğitim hayatının bir sonraki aşaması 1903'te girdiği Harp Akademisi olmuştur.⁴⁸

(Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı) Dosya Numarası/Gömlek Numarası: 59/30.

⁴¹ BOA, HR. İM. 59/30.

⁴² Mehmet Niyazi Yavuz, *Kurucu Atatürk Tutucu İnönü*, (İstanbul: Lotus Yayınları, 2008), s.81.

⁴³ BCA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), 30.1.0.0. (Başbakanlık, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü) / Kutu: 1. Gömlek: 2. Sıra: 9.

⁴⁴ Yusuf Ziya Ortaç, *İsmet İnönü*, (İstanbul: Yeni Matbaa, 1962), s.11.

⁴⁵ BCA, 30.1.0.0./1.2.9.

⁴⁶ Nusret Baycan, "İsmet İnönü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.5, S.15 (1989): 627.

⁴⁷ Sevda Mutlu, "Devlet Adamı Kimliği ile İsmet İnönü'nün Düşünce ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi" (Yayımlanmamış Doktora Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s.15-16.

⁴⁸ Şerafettin Turan, *İsmet İnönü Yaşamı Dönemi ve Kişiliği*, (Ankara: Bilgi Yayınları, 2003), s.14-16.

1.3.1. Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in Tanışması

Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in tanışma hadisesi, Harp Akademisi yıllarında olmuştur. Mustafa Kemal, bu okulda İsmet Bey'in iki sınıf önündedir. Bu yıllarda aralarında çok yakın bir ilişki gelişmemiştir. Harp Akademisi'ndeki eğitimleri sona erene kadar da kısmi bir tanışıklık söz konusudur. Yani bu dönemde ciddi bir arkadaşlıktan söz etmek mümkün değildir.⁴⁹ Mizaç olarak da kıdem olarak da ikilinin farklı özellikleri vardır. Mustafa Kemal; henüz bu yıllarda lider, müteşebbis ve hırslı bir karakter çizerken, İsmet Bey ise daha sakin, kendi halinde ve lisan öğrenmeye yatkın bir izlenim vermiştir.⁵⁰ İsmet Bey ilerleyen yıllarda verdiği bir röportajda Mustafa Kemal ile tanıştıkları zamanı şu şekilde anlatmıştır: “Bizim Atatürk ile Erkan-1 Harp'te sınıflarımız birbirine yakındı... Erkan-1 Harp sınıflarının diğer tahsil derecelerinde olduğu gibi birbirinden ayrı hayatları yoktur. Erkan-1 Harp sınıflarına geçtiğinden itibaren öğrencileri, subayları gittikçe tanışan az çok birbirini tanıyan hayat geçirirler”.⁵¹

Mustafa Kemal ve İsmet Bey, Harp Akademisi'ndeki eğitimleri sırasında Genç Osmanlılar geleneğinden etkilenmişlerdir. Özellikle Namık Kemal'in vatan ve hürriyet kavramları onların düşünce yapısının gelişimine etki etmiştir.⁵² Memleketin içinde bulunduğu durum ile daha öğrencilik yıllarında yakından ilgilenir olmuşlardır.⁵³ Mezun olmaya yakın öğrenciler bir araya gelerek kendi aralarında çözüm yolları aramış ve vatanın istikbaline dair tartışmalara girmişlerdir. Memleketin kaderi ve yaklaşan savaş tehlikelerini düşündükçe merkezi idareye daha da muhalif bir tavır takınmaya başlamışlardır. Onların bu girişimci ve özgüvenli tavırlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemde verdiği modern askerî eğitimin de payı vardır. Dil, matematik, coğrafya başta olmak üzere birçok farklı alanla ilgili tahsil görmüşler ve bu sayede seçkin bir askerî zümrenin parçaları olmuşlardır. Askerliğin yanında entelektüel birikime sahip, siyasi ve sosyal olayları analiz edebilen ve çözümler

⁴⁹ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek (Ankara: Bilgi Yayınları, 2020), s.28-29.

⁵⁰ İnönü, a.g.e., s.29-31.

⁵¹ İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.18-19.

⁵² Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.106-107.; Villalta, *Atatürk*, s.46.

⁵³ Hıfzı Topuz, *Bana Atatürk'ü Anlattılar*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2010), s.39-40.

üretebilen bir konuma gelmişlerdir.

Mustafa Kemal, Harp Akademisi'nden Kurmay Yüzbaşı olarak 1905 yılında mezun olmuştur. Mezuniyetinin akabinde okul yıllarındaki gibi arkadaşlarıyla ülke gündemini tartıştığı bir toplantı tertip etmiştir. Ancak yapılan ihbar sonucu tutuklanmış ve bir süre hapiste tutulmuştur. Okul yıllarında gelişen idare karşıtı düşünceleri ve o yıllarda muhalif bir gazete çıkarması da unutulmamıştır.⁵⁴ Mustafa Kemal bu sebeple İstanbul'dan oldukça uzağa Şam'da 5. Ordu 30. Süvari Alayı'na atanmıştır.⁵⁵ İsmet Bey ise Harp Akademisi'ni 1906 yılında birincilikle bitirmiştir.⁵⁶ Kendisi bu süreçte memleket ile ilgili fikirlerini çevresine Mustafa Kemal kadar şeffaf bir şekilde beyan etmemiştir. İsmet Bey, Altın Maarif Madalyası ile mezun olmasının ardından aynı yıl ilk görev yeri olan Edirne'ye gönderilmiştir.⁵⁷ Mustafa Kemal ve İsmet Bey, Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra kariyerlerine farklı yerlerde devam etmişlerdir. Mustafa Kemal, 1906'da Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurmuş ve burada arkadaşlarıyla ihtilal düşüncesini paylaşmıştır.⁵⁸ Mustafa Kemal'in cemiyetin bir toplantısında yaptığı şu konuşma imparatorluğun son kuşağının düşünce yapısını gözler önüne sermiştir:

*Millet zulüm ve istibdat altında mahvoluyor. Hürriyet olmayan memlekette ölüm ve yok oluş vardır. Her ilerlemenin ve kurtuluşun anası hürriyettir. Tarih bugün biz evlatlarına vazifeler yüklüyor. Ben Suriye'de bir cemiyet kurdum. İstibdat ile mücadeleye başladık. Buraya da bu cemiyetin esasını kurmaya geldim. Şimdilik gizli çalışmak ve teşkilatın organlarını oluşturmak zaruridir. Sizden fedakârlıklar bekliyorum. Sizi vazifeye davet ediyorum!*⁵⁹

⁵⁴ Mustafa Baydar, *Atatürk'le Konuşmalar*, (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000), s.44-45.

⁵⁵ BOA, HR. İM. 59/30.

⁵⁶ BCA, 30.1.0.0./1.2.9.

⁵⁷ BCA, 30.1.0.0./1.2.9.

⁵⁸ Satılmış Gökbayır, "Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.3, S.1 (2012): 69.; Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Bütün Eserleri 1. Cilt (1903 - 1915)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998), s.32.

⁵⁹ Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, s.23.

1.4. İhtilal Süreci

Mustafa Kemal, Şam'daki vazifesinin ardından 13 Ekim 1907'de Manastır'daki 3. Ordu Karargâhı'na atanmıştır. Buraya geldiği günlerde Rumeli toprakları, askerî ve siyasi mücadele içinde karışık bir haldedir.⁶⁰ Mustafa Kemal, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesinde çalışmak üzere Manastır'dan Selanik'e geçmiştir. Burada cemiyetin Selanik'te gizlice faaliyet gösteren İttihat ve Terakki'ye katıldığını öğrenmiştir. Geçmiş Jön Türklere⁶¹ uzanan bu oluşum 1889'da Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adıyla Paris'te kurulmuştur.⁶² Hedefinde meşrutiyet idaresini yeniden tesis etmek, anayasayı geri getirmek ve meclisi tekrar açmak olan bu cemiyet, kısa sürede birçok üyeye sahip olmuştur.⁶³ Mustafa Kemal de arkadaşı Ömer Naci'nin referansıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmıştır.⁶⁴ Edirne'de bulunan İsmet Bey ise memleket meselelerine kafa yoran bir grup genç kurmayla beraber gelişmeleri yakından takip etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti⁶⁵ o dönemde devletin kurtuluşunun idarenin değişmesi ve askerî bir ihtilal ile mümkün olabileceğini savunmuştur. Bunu uygulamaya geçirmek için de vatansever, girişimci ve cesur kurmaylar ile temas kurulmuştur. Mustafa Kemal'in ardından, İsmet Bey de bazı tereddütlerine rağmen Harp Akademisi'nden arkadaşı olan Fethi (Okyar) Bey'in de tavsiyesi ile cemiyete dâhil olmuştur.⁶⁶ İsmet Bey de cemiyetin Edirne'deki faaliyetlerine katılarak kariyerinde ilk kez politikaya katılmıştır. İsmet Bey o dönemde mizacı gereği çok düşünen, temkinli davranan ve kararlarını geç alan bir kurmay imajı

⁶⁰ *Türk Devrim Tarihi*, s.16-17.

⁶¹ M. Şükrü Hanioğlu, "Jön Türkler", (TDV İslam Ansiklopedisi: İstanbul, 2001), C.23, s.584-587.

⁶² Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s.54-55.

⁶³ Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1994), s.57.

⁶⁴ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.22.

⁶⁵ Bkz. Hanioğlu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.121.

⁶⁶ Neslihan Avcı, "İsmet İnönü'nün Şahsi Hayatı, Askerliği Ve Bibliyografyası", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), s.41.

çizse de okul sıralarında yan yana oturduğu birçok arkadaşı gibi hürriyeti getirme ve vatanı kurtarma idealine bağlanmıştır.⁶⁷ Mustafa Kemal ve İsmet Bey gibi birçok genç kurmay idare kendi ellerindeymiş gibi plan, program ve organizasyon tertip etmeye çalışmıştır.⁶⁸

Yüzbaşı İsmet Bey, cemiyet tarafından Edirne'den terhis edilmiş bir er kafilesini İzmir'e sevk etmekle görevlendirilmiştir. İzmir'deki görevi sırasında cemiyetin teşkilatıyla buluşacağı da kendisine bildirilmiştir. Kente vardığında İttihat ve Terakki'nin Selanik'teki öncülerinden olan Süleyman Askeri Bey ile tanışmıştır.⁶⁹ Süleyman Askeri Bey, Kolağası Mustafa Kemal'in de Selanik'ten tanıdığı ve cemiyet ile ilgili fikir alışverişinde bulunduğu bir isimdir.⁷⁰ Yüzbaşı İsmet Bey vazifesini yerine getirdikten sonra dönüş yolunda Selanik'e uğramıştır. Selanik o dönemde cemiyetin merkezi konumundadır. İsmet Bey, burada kendisinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmesine vesile olan Fethi Bey ile buluşmuştur. Bu sırada, Harp Okulu'ndan aşına olduğu Mustafa Kemal ile de bir araya gelmişlerdir. Cemiyetin faaliyetleri, memleketin vaziyeti ve olası bir ihtilalin ne şekilde olabileceği gibi konularda fikir alışverişlerinde bulunmuşlardır.⁷¹ İsmet Bey, Selanik'teki günlerini ve burada Mustafa Kemal'le olan temaslarını anlatırken onun meziyetlerine dikkat çekmiştir. Mustafa Kemal'in, arkadaşları ve yakın çevresi içerisinde lider özellikli ve müteşebbis biri olduğunu belirtmiş ve gelecekte büyük işler yapacağını daha buradan anladığını ifade etmiştir.⁷²

1.5. Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki Faaliyetleri

Mustafa Kemal ve İsmet Bey, Selanik'te bir araya geldikleri toplantıyla beraber birbirlerini daha yakından tanımışlardır. İsmet Bey'in deyiimiyle Mustafa Kemal, daha

⁶⁷ Toprak, *Atatürk - Kurucu Felsefenin Evrimi*, s.38.

⁶⁸ Atasoy, "Osmanlı'nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi", s.6.; Hanoğlu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.173.

⁶⁹ Süleyman Tekir, *Süleyman Askerî Bey*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), s.50-51.

⁷⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C.1 (Remzi Kitapevi: İstanbul, 2020), s.46-48.

⁷¹ Aydemir, a.g.e., C.1, s.49.; İnönü, *Hatıralar*, s.44.

⁷² İnönü, a.g.e., s.44-45.

o yıllardan bir lider imajı çizmiş ve çevresindekileri düşünceleriyle etkilemeyi başarmıştır.⁷³ İhtilal sürecinin hızlandığı bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içinde dikkat çeken ve yükselen diğer bir kişi de Binbaşı Enver Bey'dir.⁷⁴ İsmet Bey, Mustafa Kemal'de olduğu gibi Enver Bey'in de saygın ve müteşebbis biri olduğunu vurgulamıştır.⁷⁵ Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini kurtarmak ve devletin dağılıpını durdurmak için çeşitli fikir akımları da öne çıkmıştır. İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük o dönemde sık konuşulan ve tartışılan fikir akımları arasındadır.⁷⁶ İmparatorluğun özellikle Balkan coğrafyasındaki karışıklıkların arttığı o günlerde 6-7 Temmuz 1908'de İngiltere Kralı 7. Edward ile Rus Çarı 2. Nikola Estonya'nın Reval şehrinde buluşmuşlardır. Selanik ve Makedonya'da bulunan cemiyet üyeleri bu görüşmeden dolayı rahatsızlık ve tedirginlik duymuştur.⁷⁷ Emperyalist devletlerin Osmanlı coğrafyası üzerindeki planlarını, merkezi idarenin durduramayacağına kanaat getirmişlerdir.⁷⁸

23 Temmuz 1908'de Manastır ve Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezinde Meşrutiyet ve hürriyet ilan edilmiştir. Ertesi gün ise 2. Abdülhamid, Kânûn-ı Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymuştur. Böylece Meclis-i Mebusan da yeniden faaliyete geçmeye hazırlanmıştır.⁷⁹ Mustafa Kemal ve İsmet Bey, 2. Meşrutiyet'in ardından askerî görevlerini sürdürmüşlerdir. Bu süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bulunmaya ve İstanbul'daki gelişmeleri takip etmeye devam etmişlerdir. Ancak Mustafa Kemal, 2. Meşrutiyet'in akabinde yapılan faaliyetleri yeterli görmemiş ve daha büyük ve köklü reformların yürürlüğe girmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu noktada görüşleri, İttihat

⁷³ Andrew Mango, *Atatürk*, Çev. Füsün Doruker, (İstanbul: Sabah Kitapları, 1999), s.31.

⁷⁴ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.214.

⁷⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.48.

⁷⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s.24-25.

⁷⁷ Noemi Levi Aksu ve François Georgeon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi*, Çev. Rıdvan Yüksel (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), s.29-33.

⁷⁸ *Türk Devrim Tarihi*, s.15-17.

⁷⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli ve olağanüstü konuların görüşüldüğü danışma meclisi. Bkz. Ali Akyıldız, "Meclis-i Meşveret", (TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2003), C.28, s.248-249.

ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrolarıyla uyuşmamıştır. İhtilalin ardından Kolağası rütbesine yükselen İsmet Bey ise Edirne'deki 2. Tümen'in Kurmaylık görevine getirilmiştir. Yeni düzenle ilgili eleştiri ve yorumlarını yine açık bir şekilde paylaşmayan İsmet Bey, görev yerinde gelişmeleri yakından takip etmiştir.⁸⁰

2. Meşrutiyet'in ilanı, imparatorluğun içinde bulunduğu bunalımı tamamen ortadan kaldırmamıştır. Hürriyetin ilan edilmesinden kısa süre sonra 31 Mart Ayaklanması olarak tarihe geçen olay vuku bulmuştur.⁸¹ Meşrutiyet idaresinden memnun olmayan, çıkarlarını kaybeden ve yeni anayasa yerine şeriatı savunan bir grup asker İstanbul'da ayaklanmıştır.⁸² Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in yolu bu vesileyle bir kez daha kesişmiştir. Mustafa Kemal, ayaklanmayı durdurmak için Rumeli'de teşkil eden Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanlığına getirilmiş ve bu grupla birlikte 19 Nisan 1909'da başkente girmiştir. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girdiği zaman halk için yayımlanan beyannameyi de Mustafa Kemal kaleme almıştır. İsmet Bey de Hüsnü Paşa Karargâhı'nda, Edirne Grubu'nun Kurmay Başkanı olarak bu merkezdeki çalışmalarla meşgul olmuş ve daha sonra İstanbul'a yürümüştür.⁸³

Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu içerisinde Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in yanı sıra Kazım (Karabekir) Bey ve Fethi (Okyar) Bey gibi ikilinin yakından tanıdığı genç kurmaylar da bulunmuştur.⁸⁴ İmparatorluğun askerî kadrolarına mensup⁸⁵ bu kimseler isyanın kontrol altına alınmasında oynadıkları rolle kendilerinden sıkça bahsettirmişlerdir.⁸⁶ Hareket Ordusu'nun başarısıyla birlikte

⁸⁰ Avcı, "İsmet İnönü'nün Şahsi Hayatı, Askerliği Ve Bibliyografyası", s.45-46.

⁸¹ Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", *Atatürk Yolu Dergisi*, C.10, S.37 (2006): 30-33.

⁸² Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", s.33-34.

⁸³ İnönü, *Hatıralar*, s.58-59.

⁸⁴ Orhan Ors, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Atatürk Yolu Dergisi*, C.13, S.51 (2013): 704.

⁸⁵ Sadi Borak, "31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine Çeşitli Yorumlar ve Atatürk ve Hareket Ordusu Üzerine Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Bir Makalesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.8, S.23 (1992): 357-359.

⁸⁶ Refik Baydur, *Mucizeyi Yaratan Adam Mustafa Kemal*, (İstanbul: Truva Yayınları, 2011),

İttihat ve Terakki Cemiyeti siyasetteki yerini de sağlamlaştırmıştır. Hükümet içinde İttihatçı üyeler kendilerine yer bulmuştur. Ancak bu durum orduda bir ayrışma başlatmış ve meşrutiyetin getirdiği birlik havası zamanla kaybolmuştur.⁸⁷ Askerî okullarda yetişen ve hayatını asker olmaya adanmış kişiler, yeni düzende hem askerî hem de siyasi kimlikleriyle belirmişlerdir.⁸⁸ İsmet Bey, İstanbul'da Mahmut Şevket Paşa'ya bu durumdan kaynaklanan endişelerini bir mektup aracılığıyla iletmışse de müspet bir cevap alamamıştır. Mustafa Kemal ve İsmet Bey, askerî ve siyasi kadroların birbirine karışmasından ötürü rahatsızlık duymuş ve ordu ile siyasetin ayrılması ve birlik bütünlük içinde çağdaş bir ordunun kurulması taraftarı olmuştur.⁸⁹ Yine gerek ordu gerekse de memleket genelinde hayata geçirilen bazı ıslahatları eleştirmişlerdir.⁹⁰

1.5.1. Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in İlk Fikir Birliği

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 22 Eylül 1909'da Selanik'te gizli bir kongre düzenlemiştir. Mustafa Kemal Bey kongreye Trablusgarp delegesi, İsmet Bey ve Kazım Bey ise 2. Ordu'nun temsilcileri olarak katılmışlardır.⁹¹ Kongrede memleket meseleleriyle ilgili günlerce süren tartışmalar ve fikir alışverişleri yapılmış ve bazı kararlar alınmıştır.⁹² Kongrede gündeme getirilen konulardan biri de İttihat ve Terakki Cemiyeti ve bazı ordu mensuplarının siyaset ile iç içe olması durumudur.⁹³ Mustafa Kemal Bey, kongre başkanlığı sırasının kendisine geldiği gün bu konuyla ilgili geniş

s.35-36.

⁸⁷ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.159-161.; *Türk Devrim Tarihi*, s.17.

⁸⁸ Ferdi Ertekin, "İngiliz Askeri Ataşe Raporlarında 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun İstanbul Kuşatması", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.21 (2024): 7-8.

⁸⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.58-60.

⁹⁰ Samih Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki*, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015), s.124.

⁹¹ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022), s.11-12.

⁹² Fethi Tevetoğlu, "Atatürk-İttihat ve Terakki", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.5, S.15 (1989): 617.

⁹³ Baydur, *Mucizeyi Yaratın Adam Mustafa Kemal*, s.40-41.

çaplı bir konuşma yapmış ve cemiyetin ileri gelenlerini eleştirmiştir.⁹⁴ Mustafa Kemal, bu konuyla ilgili 2. Ordu'nun da benzer görüşte olup olmadığını önceden bilmek amacıyla iki asker görevlendirmiştir. Bu kişiler, Edirne'ye giderek İsmet Bey ve Kazım (Karabekir) Bey ile görüşmüş ve Mustafa Kemal'e İsmet Bey ve Kazım Bey'in de kendisiyle aynı düşüncede olduklarını bildirmiştir.⁹⁵ Mustafa Kemal Bey'in cemiyetin kongresinde bu konuyla ilgili yaptığı konuşma, dikkat ve tepki çekmiştir.⁹⁶ Kongredeki fikirleriyle hem Mustafa Kemal hem de İsmet Bey, cemiyet içinde çok hoş karşılanmamışlardır.⁹⁷ Çünkü İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri arasında hem asker hem de siyasetçi kimliği olan birçok isim vardır. Mustafa Kemal ve İsmet Bey, bu gelişmeler üzerine kendilerinin savunduğu tezi yerine getirerek siyaset kimliğinden asker kimliğini tercih etmişlerdir.⁹⁸ İkili, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bu aşamada fikren ve fiilen ayrılmıştır.⁹⁹ Mustafa Kemal ve İsmet Bey, askerî okullara adım attıkları günden itibaren birçok alanda entelektüel bilgi birikimine sahip olacak şekilde yetiştirilmiş ve siyaset ile ilgili hamlelerini ancak yeri ve zamanı geldiğinde yapmayı uygun görmüşlerdir.¹⁰⁰

1.6. Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in Askerî Görevleri

Mustafa Kemal ve İsmet Bey, ihtilalin ardından askerî görevlerini yerine getirmek üzere imparatorluğun çeşitli yerlerinde bulunmuşlardır. İttihat ve Terakki'nin siyaseti seçen kadroları dışındaki birçok genç kurmay da Mustafa Kemal ve İsmet Bey gibi

⁹⁴ Tevetoğlu, "Atatürk-İttihat ve Terakki", s.617-618.

⁹⁵ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.59-60.

⁹⁶ Hamza Dülger, "Askerî Siyaset Ya Da Siyasetin Askerlerce İlgâsı: Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nde Asker-Sivil Siyaset İlişkisi", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.11 (2022): s.3.

⁹⁷ Tansu, *İttihat ve Terakki*, s.272.

⁹⁸ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.274.; Tevetoğlu, "Atatürk-İttihat ve Terakki", s.616.

⁹⁹ George W. Gawrych, *Genç Atatürk: Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına*, Çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Doğan Kitap, 2014), s.44-45.

¹⁰⁰ Kadir Türker Geçer, vd., *Atatürk'ün Sözlerinde Asker ve Askerlik Mesleği*, (Ankara: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, 2013), s.24.

askerî görev için talepte bulunmuştur.¹⁰¹ Harp Akademisi yıllarının yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti vasıtasıyla da birçok kez temas kuran Mustafa Kemal ve İsmet Bey, artık birbirlerini tanıyan ve saygı duyan birer asker konumundadır. İkili, görev yerlerinde orduların manevra yaptığı tatbikatlar dolayısıyla zaman zaman bir araya gelerek memleket meselelerini konuşmuş ve birbirlerini tanımaya devam etmişlerdir.¹⁰² Mustafa Kemal; 1910'da Fransa'da Picardie manevralarına katılmış, 1911'de de Arnavutluk'ta başlayan ayaklanmayı bastırmak için tertip edilen harekâta dönemin Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın emrinde görev yapmıştır.¹⁰³ İtalya, 5 Ekim 1911'de Trablusgarp'ı hedef alınca Mustafa Kemal, Tobruk ve Derne'de gönüllü birliklerin komutasını üstelenmiştir.¹⁰⁴ Bu sırada Binbaşı rütbesine terfi eden Mustafa Kemal, 12 Mart 1912 tarihinde de Derne Komutanlığı'na getirilmiştir.¹⁰⁵ Balkanlar'da patlak veren savaş üzerine ise 1912 sonlarında İstanbul'a dönmüş ve kısa süre sonra Gelibolu'da görev almıştır. Binbaşı Mustafa Kemal; Balkan Savaşları sürecinde bir süre Bolayır Kolordusu'nda Kurmay Başkanlığı yapmış, Dimetoka ve Edirne'nin geri alınışında önemli katkı sunmuştur.¹⁰⁶ Balkan Savaşları sona erdikten sonra 27 Ekim 1913'te Sofya Ataşemiliterliği'ne atanmıştır.¹⁰⁷ Bu görevi sırasında 1 Mart 1914'te Yarbay olmuştur.¹⁰⁸

İsmet Bey de ihtilalin ardından askerî kimliğini koruyarak mesleğini devam ettiren isimlerden olmuştur. 26 Şubat 1910'da Kazım (Karabekir) Bey ile Yemen Mürettep Kuvvetleri'nin Kurmaylığı'na atanmıştır.¹⁰⁹ İsyanın bastırılması sürecinde İmam Yahya ile yapılan müzakerelerde bulunmuş ve bölgedeki ayaklanmanın kontrol altına

¹⁰¹ Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.168-170.

¹⁰² İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.18.

¹⁰³ Çalışlar, *Mustafa Kemal Atatürk*, s.128.

¹⁰⁴ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.167.

¹⁰⁵ Necdet Tuna (Yay. Haz.), *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.1 (Genelkurmay Basımevi: Ankara, 2015), B (Belge): 25, s.79.

¹⁰⁶ Tuna, a.g.e., C.1, B:8, s.19.

¹⁰⁷ BOA, BEO. (Bâbîâli Evrak Odası Evrakı) 4323/324225.

¹⁰⁸ Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.1, B:59, s.166.

¹⁰⁹ BOA, HR. İM. 59/30.; İnönü, *Hatıralar*, s.61-62.

alınmasındaki başarısı sayesinde 26 Nisan 1912’de Binbaşı rütbesine terfi etmiştir. 25 Şubat 1913’e dek Yemen’de Kurmay Başkanı olarak görevini yürütmeye devam etmiştir.¹¹⁰ Bir süre sonra da Balkan Savaşları sebebiyle İstanbul’a geri çağırılmıştır.¹¹¹ 11 Nisan 1913’te Büyük Karargâh-ı Umumi¹¹² 1. Şubesi’nde bulunmuş ve ilerleyen süreçte Bulgar delegeleri ile başkentte sulh görüşmelerine katılmıştır.¹¹³

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Ocak 1913’te tarihe Bâb-ı Âli Baskını olarak geçen hadise ile iktidara resmen el koymuştur.¹¹⁴ İsmet Bey, 15 Aralık 1913’te Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı) 3. Şubesi’nde görevlendirilmiş ve artık Enver Bey’in emrine girmiştir.¹¹⁵ Ardından 2 Ağustos 1914’te alınan genel seferberlik kararıyla 1. Ordu’nun Kurmaylığı’na getirilmiştir.¹¹⁶ Mustafa Kemal ise Sofya Ataşemiliterliği vazifesini tamamlayıp payitahta dönerken Genelkurmay’da görevli olan İsmet Bey ile karşılaşmıştır. İsmet Bey, hatıralarında bu kısa görüşmeyi anlatırken Mustafa Kemal’in yaklaşan savaş tehdidi karşısında oldukça düşünceli ve endişeli olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁷

1.7. 1. Dünya Savaşı

Avrupa ve Balkanlardaki karışıklıklar, emperyalist devletlerin sömürgecilik yarışı, Fransız İhtilali’nin yaydığı milliyetçilik¹¹⁸ düşüncesi ve ülkelerin hızla silahlanması

¹¹⁰ Turan, *İsmet İnönü Yaşamı Dönemi ve Kişiliği*, s.19-20.

¹¹¹ ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi), 110-9-1-7 (Balkan Harbi) / Kutu: 219- Gömlek: 117- Sıra: 1.

¹¹² ATASE, 110-9-1-7/146-107-38.

¹¹³ ATASE, 110-9-1-7/419-10-55.; BOA, HR. İM. 59/30.

¹¹⁴ Hazal Ceren Çeviker, “II. Meşrutiyet Döneminde Meydana Gelen Bir Hükümet Darbesi: 23 Ocak 1913 Babiâli Baskını”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, C.8, S.1 (2022): 167-168.; Tansu, *İttihat ve Terakki*, s.129.

¹¹⁵ BOA, HR. İM. 59/30.; İnönü, *Hatıralar*, s.80-81.

¹¹⁶ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.81.

¹¹⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.95.

¹¹⁸ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.309.

gibi durumlar büyük bir savaşın doğmasına zemin hazırlamıştır.¹¹⁹ Avrupa devletlerinin bloklaşması ve çıkarları doğrultusunda ittifaklar kurmasıyla¹²⁰ ilerleyen süreç 28 Temmuz 1914'te 1. Dünya Savaşı'nın başlamasına neden olmuştur.¹²¹ Osmanlı İmparatorluğu, emperyalist devletlerin üzerinde emellerinin olduğu bir yapıya sahiptir. Devletin idarecileri İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerle ittifak kurma noktasında temas kursa¹²² da gelişen olaylar bir süre sonra Osmanlı ile Alman İmparatorluğu'nu yakınlaştırmıştır.¹²³ Bu dönemde; Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş stratejisi ile ilgili tavsiyeler ve yorumlarda bulunmuştur.¹²⁴ 1910'da Fransa'daki Picardie Manevralarına katıldığı için Avrupa'daki orduların durumunu yakından görmüştür.¹²⁵ Fransa ile Almanya arasındaki gerilimi de hesap ederek Almanya'nın iyi bir müttefik olmadığını o günlerde Mirliya rütbesine ulaşan Enver Paşa ve devletin önde gelenlerine rapor etmiştir.¹²⁶ İsmet Bey de imparatorluğun Yemen gibi farklı noktalarında ve özellikle Balkan Savaşları'ndaki görevleri sırasında ordunun durumuna yakından tanıklık etmiştir. Enver Paşa'nın Balkan Savaşları'nın ardından yaptığı yenilik hareketlerine bu noktada destek verse de 1. Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefik arayışları konusunda Enver Paşa ile fikir ayrılığına düşmüştür.¹²⁷ Ayrıca İsmet Bey Alman ordusu ve kurmaylarının durumunu önceki görevleri sırasında yakından görmüştür. Bunun neticesinde, Almanya ile ittifak kurmanın mantıklı bir hareket olmayacağını savunmuştur. Konuyla

¹¹⁹ BOA, HR. SYS (Siyasi Kısım Evrakı), 2090/10-8.

¹²⁰ Vahdet Keleşyılmaz, "Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci", *Erdem*, C.11, S.31 (1998): 152-154.

¹²¹ Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997), s.13-14.

¹²² Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), s.7.

¹²³ Sabahattin Selek, *Millî Mücadele*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2020), s.21.

¹²⁴ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.103.; Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s.193-195.

¹²⁵ Grassi, *Atatürk*, s.81.

¹²⁶ Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, s.33.

¹²⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.96-97.

ilgili İsmet Bey'in demeçlerinden biri şu şekildedir: “Görülüyor ki Alman kuvve-yi askerîyesi ve fenni askerîyesi fazla güvenilir bir unsur değildir. İttifak yapılması ve harbe girilmesi uygun değildir”.¹²⁸

1.7.1. Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in Savaş Yıllarındaki Faaliyetleri

Mustafa Kemal ve İsmet Bey, Almanya'nın iyi bir müttefik olmadığını düşündükleri gibi bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa geç girmesi yahut hiç dâhil olmaması gerektiğini de dile getirmişlerdir.¹²⁹ Ancak devletin içinde bulunduğu durum ve dünyaya hızla yayılan¹³⁰ savaş dalgası karşısında Osmanlı İmparatorluğu, 11 Kasım 1914'te Almanya'nın müttefiki olarak 1. Dünya Savaşı'na girmiştir.¹³¹

Mustafa Kemal, gelişmeler üzerine Başkumandanlık'tan faal bir görev talebinde bulunmuş ve 20 Ocak 1915'te 19'uncu Tümen Komutanlığı'na atanmıştır. Birlikleriyle 25 Şubat'ta Tekirdağ'dan Eceabat'a hareket etme emri almıştır. Daha sonra ise Maydos Mintıkası Kumandanlığı'na getirilmiştir.¹³² 18 Mart 1915'te İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'nda¹³³ durdurulmasının ardından Osmanlı ordusu, olası kara çıkartmasına karşı tedbir almakla meşgul olmuştur.¹³⁴ Mustafa Kemal, bu süreçte İtilaf Devletleri'nin çıkartma yapacağı yerlerin tespiti ve ilgili bölgeler için nasıl bir müdafaa tertibatı oluşturacağı noktasında mesai harcamıştır.¹³⁵ Mustafa Kemal, Yarbay olarak katıldığı Çanakkale Kara Muharebeleri'nde Albaylığa terfi etmiş, savaş esnasında orduları yönetme şekli ve başarılı taktiksel hamleleriyle

¹²⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.97-98.

¹²⁹ İnönü, a.g.e., s.136-138.

¹³⁰ BOA, HR. SYS, 2089/3_17-18.

¹³¹ BOA, İ. MMS (İrade Meclis-i Mahsus), 191/2_1-2.; BOA, DH. (Dahiliye Nezareti) SYS. (Siyasi Kısım Evrakı), 123-12/35.

¹³² BOA, HR. İM. 59/30.; Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, s.109.

¹³³ BOA, HR. SYS, 2322/54-1.; BOA, HR. MA, (Matbuat) 1123/66.

¹³⁴ İsmet Görgülü, *Atatürk'ün Anıları*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1997), s.141.

¹³⁵ BOA, HR. SYS, 2323/1-2.; Fahri Çeliker, “Çanakkale Muharebeleri ve Atatürk”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.10, S.30 (1994): 689-690.

“Anafartalar Komutanı” olarak ünlenmiştir.¹³⁶ İsmet Bey ise savaşın başlamasından kısa süre sonra Yarbay rütbesine terfi etmiştir. Ardından Başkomutanlık Genel Karargâhı 1. Şube Müdürlüğü’ne atanmış¹³⁷ ve Ağustos 1915’te Gümüş Harp Liyakat Madalyası’na layık görülmüştür. İsmet Bey daha sonra 2 Ekim 1915’te 2. Ordu’nun Kurmay Başkanı olmuş ve 14 Aralık 1915’te Albay rütbesine yükselmiştir.¹³⁸ 1. Dünya Savaşı’nın erken evresinde Mustafa Kemal ve İsmet Bey’in münasebetleri ve temasları artmıştır. Mustafa Kemal, Çanakkale Cephesi’nde çeşitli görevler ifa ederken İsmet Bey de Çanakkale’de bulunmuş ve Harekât Şubesi Müdürü olarak muharebeleri yakından takip etmiştir.¹³⁹ İsmet Bey, burada Mustafa Kemal’in başarılarını, verdiği emirleri ve muharebe esnasındaki hamlelerini yakından görmüştür. İsmet Bey, Çanakkale Kara Muharebeleri’nde Mustafa Kemal’in rolünü ve komutanlık meziyetlerini anlatırken onun bu savaştan bir şan ve şeref abidesi olarak tarih sahnesine çıktığını vurgulamıştır.¹⁴⁰ Hatıralarında da Mustafa Kemal’in Çanakkale’de önemli inisiyatifler aldığını ve mevcut durumu en iyi onun kavradığını ifade etmiştir.¹⁴¹

Çanakkale Muharebeleri sona erdiğinde Mustafa Kemal 35, İsmet Bey ise 32 yaşındadır. Bu süreçte, her ikisi de askerlik mesleğinde yeni tecrübeler kazanan ve cepheye faal görev alan kurmaylardan olmuştur. Zaman zaman temas kursalar da 1. Dünya Savaşı’nın ilk yarısında birbirleriyle çok yakın olamamışlardır. Emir komuta zinciri içerisindeki ilk beraberlikleri bu evrede henüz gelişmemiştir. Çanakkale Muharebeleri zaferle¹⁴² sonuçlansa da Osmanlı İmparatorluğu, birçok farklı cepheye

¹³⁶ Grassi, *Atatürk*, s.115.

¹³⁷ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.81.

¹³⁸ Baycan, “İsmet İnönü”, s.628.

¹³⁹ Ahmet Gülen, “İnönü Çanakkale’yi Anlatıyor - 1915”, www.ismetinonu.org.tr/inonu-canakkaleyi-anlatiyor-1915/ [15.01.2024].

¹⁴⁰ İnönü, *Hatıralar*, s.101-102.

¹⁴¹ İnönü, a.g.e., s.101-102.

¹⁴² Abdullah Atay, *Anafartalar Muharebelerine Ait Tarihçe*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2011), s.55-56.

savaş vermeye devam etmiştir.¹⁴³ Doğu'da Rus Ordusu'nun harekete geçme olasılığının artmasıyla 2. Ordu'nun Diyarbakır ve çevresinde ivedilikle toplanması kararlaştırılmıştır.¹⁴⁴ Bitlis, Muş, Bingöl gibi kentler o dönemde 2. Ordu'nun sorumluluk alanındadır.¹⁴⁵ Rus tehdidine karşı alınan tedbir vesilesiyle Mustafa Kemal ve İsmet Bey, ilk kez aynı bölgede yan yana vazife almak üzere Doğu'da görevlendirilmiştir.¹⁴⁶

1.8. Konu Tanımlaması ve Yöntem

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın ilişkilerinin incelenmesi; yalnızca askerî gelişmeleri değil siyasi, sosyal ve diplomatik olayları da şeffaf bir şekilde gözler önüne serecektir. Bunun yanında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve gelişimi hakkında daha somut belgeler ışığında daha net bir anlayış getirecektir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın liderlik yönleri, politikaları ve tutumları hakkında daha ayrıntılı bir analiz yapılmasını sağlayacaktır. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa gibi iki büyük devlet adamının askerî ve siyasi olarak attığı adımların çoğu kayıt altındadır. Bunlardan faydalanarak ikilinin ilişkilerine dair birçok detay bulmak mümkündür.

Bu çalışmada, Mustafa Kemal Paşa - İsmet Paşa ilişkilerinin daha somut olarak geliştiği, İsmet Bey'in Kafkas Cephesi'nde Mustafa Kemal'in komutanlığındaki orduya katıldığı 1916 yılından Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılı arasındaki dönem esas alınarak ikilinin ilişkileri ve bunun devlet politikalarındaki etkileri incelenmiştir. 1917 yılında Diyarbakır'daki silah arkadaşlıkları sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey hakkında kaleme aldığı referans mektubunun bir kısmı dahi ikilinin ilişkilerine dair ipuçları vermiştir. "Ciddi, faal, düşüncesi gayet açık ve yüksek fikirli... İyi bir görüş yeteneğine ve olayları süratle algılama yeteneğine sahip... Askerliğe ilişkin değerlendirmeleri kapsamlı...".¹⁴⁷ Harp tarihinde bir komutanın, kendisine bağlı olarak görev yapan bir askere bu düzeyde methiye dizdiği

¹⁴³ BOA, HR. SYS, 2090/10-8.

¹⁴⁴ Avcı, "İsmet İnönü'nün Şahsi Hayatı, Askerliği ve Bibliyografyası", s.55-56.

¹⁴⁵ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.91.

¹⁴⁶ Vural Fuat Savaş, *Mustafa Kemal ve İsmet Paşa*, (Ankara: Efil Yayınevi, 2017), s.8-9.; Alev Coşkun, *Asker İnönü (1884-1922)*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019), s.192.

¹⁴⁷ ATASE, BDH (Birinci Dünya Harbi), 2677-193-8.

bir sicil vermesi analiz edilmesi gereken bir husustur.¹⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele sürecinde beraber çalıştığı birçok silah arkadaşının daha sonra muhalif konuma düşmesine rağmen İsmet Paşa ile olan ilişkisinin bu süreçte sekteye uğramaması incelenmesi gereken bir konudur. Bu dönemde; Anadolu'ya Rauf Bey Kazım Paşa, Refet Paşa ve Ali Fuat Paşa gibi üst düzey komutanlardan sonra geçmesine rağmen Albay rütbesindeki İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanı, Batı Cephesi Komutanı ve diplomatik antlaşmalarda Türk heyetinin başkanı olması da dikkat çekici bir durumdur. İki asker ve devlet adamının 1. Dünya Savaşı'nda başlayan ast-üst ilişkileri, 1937 yılına kadar neredeyse kesintisiz olarak 22 yıl sürmüştür. Gerek ordu gerekse de siyaset alanında 22 yıllık bir birliktelik dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda uzun kabul edilebilir. Böyle uzun soluklu bir yol arkadaşlığının nasıl başladığı, hangi temeller üzerinde kurulduğu ve hangi evrelerden geçtiğinin objektif olarak incelenmesi gerekmektedir. Konunun önemini vurgulayan birçok farklı örnekten bahsetmek mümkündür.

Mustafa Kemal Paşa, 1927 yılında kaleme aldığı *Nutuk* eserinde 1919'dan başlamak suretiyle Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluş sürecine dair birçok anekdota yer vermiştir. Eserde dikkat çeken konulardan biri de eleştirdiği kişilerdir. Çocukluk ve genç subaylık yıllarından beri tanıdığı birçok silah arkadaşını eleştirirken, İsmet Paşa ile olan ilişkilerini saygı, hoşgörü ve dostluk zemininde değerlendirmiştir. Bu detay, Mustafa Kemal Paşa'nın silah arkadaşlarıyla uğradığı yol ayrımındaki İsmet Paşa etkisini de gözler önüne serecektir. Bunun özünde yatan sebepler, çalışmanın önemine dair en somut örneklerden birini teşkil etmektedir. Yine Mustafa Kemal Paşa'nın Mudanya ve Lozan gibi kritik mütareke ve barış antlaşmalarında dönemin diplomatları yerine bir asker olan İsmet Paşa'yı tercih etmesi de altı çizilmesi gereken bir husustur. Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'ya kazandırdığı diplomat kimliğinin alt yapısı ve nedenleri, ikilinin ilişkilerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkileri incelenirken çeşitli araştırma yöntemlerinden istifade edilmiştir. Özellikle nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi, çalışmayı daha anlaşılabilir hale getirmiş ve çalışmanın kaynak ihtiyacını gidermiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın yaşadığı döneme ait arşiv belgeleri, mektuplar, resmi yazışmalar, günlükler ve diğer tarihsel dokümanlar

¹⁴⁸ Baycan, "İsmet İnönü", s.626.; Coşkun, *Asker İnönü (1884-1922)*, s.31.

çalışmanın kaynak havuzunu genişletmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya dair belgelerin, telgrafların, cephe emirlerinin ve demeçlerin söylev ve içerik analizi, ikilinin ilişkilerinin yanı sıra dönemin politikalarının nasıl şekillendiğini incelemek için de kullanılmıştır.

1.8.1. Amaç

Çalışmanın temel amacı, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasındaki kişisel, askerî, siyasi ve tarihsel ilişkileri ayrıntılı bir şekilde incelemektir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasında 1916-1923 yılları arasında gerek silah arkadaşı olarak gerek komuta kademesi olarak gerekse de Cumhurbaşkanı-Başbakan olarak çeşitli münasebetler gelişmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasındaki ilişkilerinin derinlemesine incelenmesi, 1. Dünya Savaşı, Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin siyasi, askerî ve diplomatik açıdan analiz edilmesini sağlayacaktır.

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'in Kafkasya Cephesi'nde emir komuta zinciri içerisinde ilk kez buldukları 1916 ile Cumhuriyet'in ilanının akabinde Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı, İsmet Paşa'nın ise Başbakan olduğu 1923 yılları arasında sınırlandırılan çalışmada, iki devlet adamının birlikteliğinden doğan olaylar, kararlar ve sonuçlar gözler önüne serilecektir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın ilişkileri, Millî Mücadele'nin ardından Türkiye'nin modern bir ulus devlet olarak nasıl kurulduğunu anlama noktasında da önemlidir. Çalışma, ilgili dönemin askerî ve siyasi kararlarına, yönetim biçimine ve liderlik dinamiklerine dair önemli bilgiler sunacaktır.

1.9. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa İlişkilerine Dair Literatür Analizi

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkilerini içeren çalışmalarda, üç eğilimin yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Bu eğilimlerin birincisi, Mustafa Kemal Paşa'nın biyografisiyle ilgili çalışmalardır. Bu çalışmalarda İsmet Paşa'ya çoğunlukla Mustafa Kemal Paşa'nın hayatına Millî Mücadele sırasında girmiş, ikinci adam rolünde bulunmuş bir figür olarak değinilmiştir. Bu çalışmalar, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkilerine dair doğrudan bir kaynak olmasa da önemli olaylar göz önüne alındığında ikilinin münasebetlerini içeren bir referans olma özelliği taşımaktadır. Bunlara; Ünsal Yavuz'un *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, (1999), Refik Baydur'un *Mustafa Kemal* (2011), Zafer Toprak'ın *Atatürk - Kurucu Felsefenin Evrimi* (2020), Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya* (2022) ve M. Şükrü Hanioglu'nun

Atatürk: Entelektüel Biyografi (2023) eserleri örnek olarak verilebilir.

İkincisi, İsmet Paşa'nın biyografisiyle ilgili çalışmalardır. Bu noktada da İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile tanıştığı zaman dilimi genellikle atlanmıştır. İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile birlikte olduğu dönemlerden ziyade kendisinin askerî kariyeri ve özellikle Cumhurbaşkanı olduğu yıllara vurgu yapılmış ve vefatına dek süren zaman dilimi daha çok ele alınmıştır. Bu çalışmalarda; İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkilerinin temeli ve hangi evrelerden geçtiği kısıtlı olarak işlenmiştir. Bunlara da Yusuf Ziya Ortaç'ın *İsmet İnönü* (1962), Şerafettin Turan'ın *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği* (2003), Alev Coşkun'un *Asker İnönü 1884-1922* (2019) ve *Diplomat İnönü: Lozan 1922-1923* (2019) ve Lale Arslan'ın *İsmet İnönü* (2023) çalışmaları örnek verilebilir.

Son eğilim ise Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkilerine değinirken konuyu erken Cumhuriyet dönemindeki siyasi olaylarla sınırlamış olan çalışmalardır. Bu kaynaklar, ikilinin arasındaki bağı yeterince yansıtmamıştır. Bu eserlerde Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluş evresindeki Mustafa Kemal Paşa - İsmet Paşa bağı daha fazla yer edinmiştir. Ancak ikilinin ilişkilerinin erken dönemine ve temeline dair geniş çaplı bilgi verilmemiştir. Lord Kinross'un *Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu* (1994), Andrew Mango'nun *Atatürk* (1999), John Grew'in *Atatürk ve İnönü* (2000), Klaus Kreiser'in *Atatürk* (2018), Semyon İvanoviç Aralov'un *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları* (2023) ve Fabio Grassi'nin *Atatürk* (2024) kitaplarını bu eğilime dâhil etmek mümkündür. Ancak bu kaynakların Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya dair yurt dışındaki değerlendirmeleri ve algıları gözler önüne sermesi bakımından konuya farklı bir bakış açısı getirdiğini söylemek de mümkündür.

Bu hususlardan hareketle Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkileri ile ilgili yapılan çalışmaların genelde birkaç noktada yoğunlaştığı dikkat çekmiştir. Millî Mücadele'nin askerî safhasının yanında siyasi ve diplomatik alanlarda da verilmiş olduğu birçok akademik çalışmada yer almaktadır. Ancak bu detay, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkileri konusunda ekseriyetle atlanmaktadır. 1. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'deki muharebelerin yanında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılması ve idaresi sürecinde, diplomatik antlaşmaların imzalandığı dönemde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanına giden yolda da Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkilerine dair dikkat çeken olaylar mevcuttur. Bu konular bütüncül bir şekilde, dikkatlice incelendiğinde iki devlet adamı arasındaki münasebetlerin kapsamı ortaya

çıkacaktır.

Çalışmaya kaynaklık eden birçok farklı makale, tez, kitap, arşiv belgesi ve yayın vardır. Bunların bir kısmı da hatıralardır. Söz konusu dönemde Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya yakınlığı ile bilinen birçok isim anılarını kaleme almıştır. Hatıratlar, doğru bir tarih metodolojisi ile analiz edildiğinde birçok çalışmaya oldukça faydalı bilgiler sağlamıştır. Bu çalışmada, Kazım Karabekir'in *Paşaların Kavgası (1991)* ve *İstiklal Harbimiz (2008)*, Osman Selim Kocahanoğlu'nun *Rauf Orbay'ın Hatıraları 1914-1945 (2005)*, Hulusi Turgut'un *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları (2005)*, Ali Fuat Cebesoy'un *Sınıf Arkadaşım Atatürk (2019)* ve *Millî Mücadele Hatıraları (2019)* ve Afet İnan'ın *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler (2023)* gibi önemli figürlerin hatıratları önemli bir yer tutmaktadır. Bu isimlerin her biri Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ile yol arkadaşlığı yapmış gerek Millî Mücadele gerekse de Cumhuriyet döneminde iz bırakmıştır. Bir kısmı Mustafa Kemal Paşa'ya bir kısmı da İsmet Paşa'ya yakınlığıyla bilinmiştir. Bu hatıralar, karşılaştırmalı olarak ve dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak analiz edilmiştir. Bu eserlerin içerisindeki demeçler, çelişkiler ve tespitler dönemin olaylarına farklı bakış açıları getirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk*, İsmet Paşa'nın ise *Defterler* ve *Hatıralar* eserleri çalışmaya konu alan iki devlet adamının kaleminden çıkan ana kaynaklar arasındadır. *Nutuk*, *Hatıralar* ve *Defterler* iki tarihi şahsiyetin bizzat kaleme aldığı, dönemin olaylarını kendi pencerelerinden anlattığı önemli eserlerdir. Bu kaynakların benzerlik/farklılıkları ve yer yer çelişkileri ikilinin ilişkilerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bununla beraber gerek Millî Mücadele gerekse de erken Cumhuriyet döneminin siyasi ve askerî gelişmelerini aktaran Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın birbirleri hakkındaki görüşleri ve değerlendirmeleri de çalışmaya katkı sağlamıştır. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın 1916-1923 yılları arasındaki münasebetlerinde iki devlet adamı arasındaki yazışmalar, cephe emirleri, söylevler ve mektuplar da gözden geçirilmiştir. İkilinin birbirine karşı kullandığı ifadelerin biçimi ve içeriği de aralarındaki ilişkiye dair önemli detaylar içermiştir.

İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'nın vefatından sonraki süreçte basın mensuplarıyla yaptığı mülakatların deşifrelerini içeren kaynaklar da mevcuttur. Hıfzı Topuz'un *Bana Atatürk'ü Anlattılar (2010)* ve Abdi İpekçi'nin *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor (2013)* eserleri doğrudan İsmet Paşa'nın ağzından Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkilerine dair değerli bilgiler sunmaktadır. Tüm bunların yanında İsmet

Paşa'nın televizyon kanallarına bizzat verdiği röportaj videoları tespit edilmiş ve İsmet Paşa'nın Millî Mücadele, Mudanya ve Lozan Antlaşmaları ve Cumhuriyet'in ilanı süreçlerine dair sarf ettiği sözler dikkatlice incelenmiştir. Şevket Süreyya Aydemir'in kaleme aldığı *Tek Adam* (1976) ve *İkinci Adam* (2020) eserleri, dönemin şartlarını analiz ederek incelendiğinde Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'yı konu alan çalışmalara katkı sağlayacak durumdadır. Bununla beraber Millî Mücadele döneminde İzzettin (Çalışlar), Fevzi (Çakmak), Cevdet Kerim (İncedayı), Kazım (Özalp) ve Fahrettin (Altay) gibi asker ve komutanların cephede tuttuğu günlükler, notlar ve cephe hatıraları incelenerek Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkilerine dair verilen bilgiler de analiz edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkilerine dair kaleme alınan; Süleyman Yeşilyurt'un *Atatürk İnönü Kavgası* (2002), Şafak Altun'un *Atatürk, İnönü, Bayar'ın İktisat Kavgası* (2008), Mehmet Niyazi Yavuz'un *Kurucu Atatürk Tutucu İnönü* (2008), Hilal İşçi Yiğit'in *İnönü Döneminde Atatürk İmaji* (2011), Emine Güntepe Yeşilbursa ve Resul Babaoğlu'nun *Atatürk-İnönü Ayrılığı Ve Dersim Olayları* (2016), Vural Fuat Savaş'ın *Mustafa Kemal ve İsmet Paşa* (2017), Ercan Dolapçı'nın *Devrimin İki Yüzü: Atatürk ve İnönü* (2017), İsmet Bozdağ'ın *Bitmeyen Devlet Kavgası / Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar* (2019) ve Nazmi Kal'ın *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar* (2020) gibi çalışmalar iki devlet adamının 1916-1938 evresindeki birlikteliklerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmaların 1916-1923 yılları arasına dair ipuçları veren kısımları da gözden geçirilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın 1920-1923 yılları arasında mecliste yaptığı konuşmaların tutanakları, TBMM Zabıt Cerideleri ve gizli celse zabıtları çalışmada kullanılan önemli kaynaklar arasındadır. Millî Mücadele'nin kurumsallaşması, düzenli ordunun kurulması, muharebelerin idare edilmesi ve diplomatik antlaşmaların gidişatı gibi konularda TBMM'de yapılan konuşmalar, tartışmalar, polemikler ve değerlendirmeler Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın ilişkilerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bunun yanında T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) ve Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE) gibi kurumların resmî yayınları ve arşiv belgelerinden istifade edilmiştir. Bu sayede iki asker ve devlet adamı olan Mustafa

Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın çocukluk-geçlik yıllarına ve yaşamlarına, askerî ve siyasi görevlerine dair resmî kayıtlar, notlar, cephe emirleri ve talimatlar vb. belgeler gözden geçirilmiştir. Ayrıca Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı'nın dijital yayınları arasında yer alan "1. Dünya Harbi" (BDH), "Türk İstiklal Harbi" (İSH) ve "Atatürk" koleksiyonları da çalışmanın veri ihtiyacını gideren kaynaklar arasındadır. Çeşitli askerî ve diplomatik yazışmalar, günlükler, raporlar, fotoğraflar ve haritalar gibi birincil belge ve materyalleri içeren bu kaynaklar, dönemin tarihi arka planını ve Mustafa Kemal Paşa - İsmet Paşa arasındaki etkileşimleri daha iyi kavramak açısından büyük önem taşımaktadır. Bunun yanında, ilgili kaynaklar, 1. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'yi ele alan resmî yayınlar olması sebebiyle de araştırma için önem arz etmiştir. Bunlar, çalışmada sunulan iddiaların doğruluğu ve geçerliliğini destekleyen güçlü kanıtlar ve kaynaklar arasındadır.

Türkiye'nin tarihine yön veren iki devlet adamının münasebetlerini konu alan bu çalışma, kullanılan kaynaklar ve meselenin objektif bir bakış açısıyla ele alınması sayesinde literatüre katkı sağlayacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

1. DÜNYA SAVAŞI VE MÜTAREKE DÖNEMİ (1916-1920)

Mustafa Kemal ve İsmet Bey; askerî eğitimlerini tamamladıkları andan itibaren imparatorluğun askerî ve siyasi iklimine adım atmışlar, 2. Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart Ayaklanması gibi olayların içinde yer almışlardır.¹⁴⁹ Ordu ve siyasetin iç içe geçmesiyle beraber her ikisi de asker kimliğini koruyarak cephede vazife almayı tercih etmiştir. Mustafa Kemal, 1. Dünya Savaşı'nda Çanakkale Kara Muharebeleri'nde adından sıkça bahsettirirken İsmet Bey, Harekât Şubesi Müdürü olarak onu yakından takip etmiştir. Ancak Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in birlikteliğindeki dönüm noktası 1. Dünya Savaşı'ndaki Kafkasya ve Suriye-Filistin Cepheleri olmuştur.¹⁵⁰ İkili, bu cephelerde emir komuta zinciri içinde birbirleriyle ilk kez yakından çalışma fırsatı bulmuştur.¹⁵¹

2.1. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey Kafkasya Cephesi'nde

Mustafa Kemal Bey, Çanakkale Kara Muharebeleri'nin ardından ordu içinde yükselişe geçmiştir.¹⁵² Çanakkale'den kısa süre sonra 27 Ocak 1916'da Edirne'deki 16. Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır.¹⁵³ Doğu Anadolu'daki¹⁵⁴ Rus tehdidi karşısında bölgeye destek kuvvet olması amacıyla bu kolordunun Diyarbakır ve çevresinde yeniden kurulması kararı alınmıştır.¹⁵⁵ Bunun akabinde Mustafa Kemal, Kolordu Komutanı olarak vazifelendirilmiş¹⁵⁶ ve komutayı 26 Mart'ta üzerine almıştır. 1 Nisan 1916'da

¹⁴⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.56-58.

¹⁵⁰ Coşkun, *Asker İnönü (1884-1922)*, s.143.

¹⁵¹ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.91.

¹⁵² Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.1, B: 64, s.176.

¹⁵³ Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s.278.

¹⁵⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, C.2, KS.2 (Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1978), s.2

¹⁵⁵ Aziz Samih İltar, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Haz. Elmas Çelik ve Zekeriya Türkmen (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), s.98.

¹⁵⁶ Alev Keskin (Haz.), *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*,

ise Paşa olmuştur.¹⁵⁷ Mustafa Kemal Paşa, görev yerine geldikten hemen sonra emrindeki orduyu arazi şartları ve savaş stratejisi doğrultusunda eğitmiştir. 3 Ağustos 1916'da birliklerine Muş ve Bitlis yönünde hücum emri vermiştir. Ruslarla sert geçen çatışmalara giren Türk ordusu, 8 Ağustos 1916'da önce Muş, hemen ardından da Bitlis'i ele geçirmiştir.¹⁵⁸ Bu taarruz sırasında İsmet Bey de Kurmay Başkanı olarak 2. Kolordu Karargâhı'nda gelişmeleri yakından takip etmiştir. İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın buradaki başarısından büyük bir övgüyle söz etmiştir. İsmet Bey, 1. Dünya Savaşı'nda birbirini izleyen yenilgilerin ardından Mustafa Kemal Paşa'nın ordunun şan ve şerefini koruyarak askerinin dirayetini üst düzeye çıkardığını aktarmıştır.¹⁵⁹ Ancak Ruslar kısa süre içerisinde toparlanmış ve Türk birliklerine karşı yeni bir taarruz planlamıştır. Bunun neticesinde 25 Ağustos 1916'da Muş, Ruslar tarafından yeniden ele geçirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 1917 yılı Ocak ayında Ahmet İzzet Paşa'nın cepheden ayrılması üzerine, onun yerine vekâleten 2. Ordu'nun Komutanlığı'na atanmıştır.¹⁶⁰

Merkezi Diyarbakır'da bulunan bu ordunun Kurmay Başkanı ise Albay rütbesinde olan İsmet Bey'dir.¹⁶¹ Kolordu Komutanı Faik Paşa'nın vefatıyla İsmet Bey, 2. Kolordu'nun Komutanlığı'na getirilmiştir. Bununla beraber İsmet Bey'in birlikleri, Mustafa Kemal Paşa'nın kuvvetleri ile yan yana gelmiştir. İkili arasında ast-üst ilişkilerinin ilk şekillendiği yer burası olmuştur.¹⁶² Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey'in Doğu Cephesi'ndeki mesai arkadaşlıkları birbirlerinin askerî, siyasi fikirlerini ve düşünce yapılarını daha yakından görmelerini sağlamıştır.¹⁶³ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey, tanıştıkları ve imparatorluğun farklı noktalarında görev

(Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), s.85.

¹⁵⁷ BOA, HR. İM. 59/30.

¹⁵⁸ BOA, DH. UMVM (Umur-ı Mahaliyye ve Vilayet Müdürlüğü), 78/6.

¹⁵⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.108.

¹⁶⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s.236.

¹⁶¹ Keskin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.79.

¹⁶² İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.19.

¹⁶³ İpekçi, a.g.e., s.19.

almaya başladıkları andan itibaren hem yakın çalışma arkadaşı hem de vatanını savunan iki silah arkadaşı olmuştur. İkili, komuta ettikleri birliklerin bir araya geldiği anlarda sık sık görüşmüş, ordunun durumu ve savaşın gidişatı üzerinde fikir alışverişi yapmıştır.¹⁶⁴

2.1.1. Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'e Verdiği Sicil

Mustafa Kemal Paşa'nın, Kafkasya Cephesi'nde aldığı notlar arasında İsmet Bey'i ilgilendiren kısımlar da vardır. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'in geceleri zaman zaman kendisiyle görüştüğünü ifade etmiştir. Örneğin, Mustafa Kemal Paşa 19 Aralık 1916'da kaleme aldığı notta İsmet Bey ile saatler süren bir görüşme yaptığını yazmıştır.¹⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkasya Cephesi'ndeki günlerine dair dikkat çeken bir demece de Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya* eserinde rastlamak mümkündür. Atay, Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey ile ilgili şunları söylediğini iddia etmiştir:

Ben Enver'in adamı olduğu için İsmet Bey'i sevmezdim. Kendisine hemen bir geri çekilme emri hazırlamasını söyledim. Gitti, gelmez. Yaverim Cevat'a bak ne yapıyor diye yolladım. Döndü masanın başında düşündüğünü söyledi. Şehirler ve topraklar bırakacaktık. Orduyu kurtarmak için başka çare yoktu. Ama böyle bir karar vermek de güçtü. Git söyle yazamıyorsa ben dikte edeyim dedim. Bir müddet sonra çekilme emrini yazmış, getirdi. Askerlik edebiyatına örnek diye alınacak kadar iyi düşünülmüş ve yazılmıştı.¹⁶⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın ilgili kaynaktaki yer alan not ve demeçleri henüz İsmet Bey'le cephede yakın ilişkiler geliştirmeden öncedir. Mustafa Kemal Paşa, cephedeki birlikteliklerinde zorlu kış şartları, ordunun beslenme ve barınma durumu, muharebeler sırasındaki uygulanacak stratejiler gibi konularda sık sık görüşüp fikir alışverişi yaptıktan sonra İsmet Bey'in kabiliyetine inanmış ve kendisine güvenmiştir.¹⁶⁷ Nitekim Mustafa Kemal Paşa, cephede gösterdiği yararlılıkları öne sürerek İsmet Bey hakkında geniş bir rapor hazırlamıştır. İsmet Bey'in askerlik ve

¹⁶⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.106-107.

¹⁶⁵ Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2019), s.114-112.

¹⁶⁶ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2022), s.95-96.

¹⁶⁷ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.19-20.

kişilik özellikleri hakkındaki görüşlerini derleyerek Kafkas Orduları Grup Komutanlığı'na göndermiştir. Bu sicil metninden anlaşılacağı üzere Kafkasya Cephesi'nde Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'in birlikteliklerinin temelinde; saygı, istişare ve ciddi bir komuta kademesi hâkimdir.¹⁶⁸ Bunlardan yola çıkarak Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'in siciline şunları eklemiştir:

*Ciddi, faal, zeki ve becerikli, yüksek fikirli, astlarına ve savaş psikolojisine hâkim ve etkili, iyi bir derin görüşe ve çabuk kavrayışa sahip. Kolordunun her türlü ihtiyacını geniş olarak düşünmekten ve sağlamaya çalışmaktan bir an geri durmaz ve başarılı olur. Askerî bilgisi ve kavramı güzel ve geniş; doğru, kesin ve tereddütsüz karar sahibi; cesur ve kişisel kararıyla hareket etmek kabiliyetine sahiptir. Ordu ve memlekette üzerine alacağı vazifelerde ve önemli vatani hizmetlerde kendisinden büyük hizmetler beklenir. Çok mükemmel bir ahlak ve davranış sahibi; görgülü takdire değer. Her zaman üstlerinin, astlarının ve çevresinin emniyet, itimat ve sevgisini çekmeye ve kazanmaya çalışan ve bunu başaran dürüst bir kişidir.*¹⁶⁹

Albay İsmet Bey, hatıralarında bu döneme dair detaylı bilgiler vermiştir. Kendisinin de Mustafa Kemal Paşa ile mesai arkadaşlığı yapmaktan memnun olduğu anlaşılmaktadır. İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa ile Kafkasya'da vazife başındaki ilk birlikteliklerini şöyle anlatmıştır:

*Atatürk ile vazife irtibatı içinde ilk defa beraber bulunuyorduk. Atatürk gelir gelmez kurmay başkanı olarak benimle çalışmaya başladı. Kıtaların vaziyetini, gelecek ihtimaller hakkında ne düşündüğümü etraflı olarak sorduktan sonra önümüzdeki kış orduca alınması gereken tedbirleri bilmek istediğini söyledi. İzinli giden ordu kumandanıyla ve İstanbul'la olan konuşmaları anlattım. Kendi teklifimi söyledim. Atatürk fikrimi kabul etti ve derhal tatbika koymak için emir hazırlanmasını istedi.*¹⁷⁰

¹⁶⁸ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Tarihi Kronolojisi*, (Ankara: TTK Yayınevi, 1988), s.34.

¹⁶⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Bütün Eserleri 2. Cilt (1915 - 1919)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018), s.103.

¹⁷⁰ İnönü, *Hatıralar*, s.106.

Mustafa Kemal Paşa, bir müddet sonra Albay İsmet Bey'i kendi ordu grubuna bağlı olan 4. Kolordu Komutanlığı'na tayin ettirmiştir.¹⁷¹ Albay İsmet Bey de o günleri nakledeken Mustafa Kemal Paşa'nın birlikte çalıştıkları kısa bir zaman zarfında kendisine güvendiğini ifade etmiştir.¹⁷² Mustafa Kemal Paşa, savaşın gidişatına göre hareket ederek ordu karargâhını farklı bir noktaya nakletmiş ve Albay İsmet Bey'in de yanına gelmesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa, o ana dek İsmet Bey'in askerî kabiliyetlerini yakından görmüş ve cephede çok daha faydalı işler yapacağına kanaat getirmiştir. Bu karardan ötürü Albay İsmet Bey de maddi ve manevi açıdan memnun olduğunu dile getirmiştir.¹⁷³ Albay İsmet Bey, 1917'nin bahar aylarında Suriye Cephesi'nde 20. Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır.¹⁷⁴ Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey bir süreliğine ayrılmıştır. İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa ile beraber oldukları zaman dilimini müstesna olarak belirtmiş ve oradan ayrıldığı için duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.¹⁷⁵

2.1.2. Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey'in Ordudaki İlk Birlikteliği

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'in Kafkasya Cephesi'ndeki birliktelikleri gerek o günlerde gerekse de ilerleyen süreçte karşılık bulmuştur.¹⁷⁶ İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa ile yakından çalışma fırsatı bulmuş, bu vesileyle askerlik ve kumandanlık vasıflarını geliştirmiştir. Kafkasya Cephesi'nde Mustafa Kemal Paşa ile bir araya geldiklerinde aralarındaki uyumun çok iyi olduğunu, aynı konularda benzer fikirler etrafında birleştiklerini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey hem savaşın gidişatı hem de memleketin istikbali için olan düşüncelerini, birbirleriyle şeffaf bir şekilde paylaşmışlardır.¹⁷⁷ Bunun neticesinde Mustafa Kemal Paşa da İsmet Bey'in Enver Paşa ile olan yakın münasebetinden kaynaklanan ön yargısını bu cephedeki

¹⁷¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, s.418

¹⁷² İnönü, *Hatıralar*, s.106.

¹⁷³ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.92-93.

¹⁷⁴ BOA, HR. İM. 59/30.

¹⁷⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.108.

¹⁷⁶ Coşkun, *Asker İnönü (1884-1922)*, s.151.

¹⁷⁷ Akt. Cemil Koçak, *İsmet İnönü ve Resmi Tarih*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), s.265.

yakın mesai arkadaşlığı ile aşmıştır.¹⁷⁸ İsmet Bey'in askerlik ve bilhassa kişilik vasıflarından burada emin olmuş ve kendisiyle çalışabileceğine ikna olmuştur. İsmet Bey'in ordunun silahı, cephanesi, giyeceği ve beslenmesiyle ilgili ayrıntılı denetlemeler ve incelemeler yapması, harp sahasına hâkim olması da Mustafa Kemal Paşa'nın dikkatinden kaçmamış ve övgüsünü almıştır.¹⁷⁹ Bu açıdan bakıldığında Kafkasya Cephesi, ikilinin ilişkilerindeki dönüm noktalarından biri olarak kabul edilebilir. Buradaki teşvik-i mesailer, memleketin istikbali için benzer fikirleri taşıyan iki askerî silah arkadaşlığından yol arkadaşlığına evrildiği ilk nokta olarak belirmiştir.¹⁸⁰ Mustafa Kemal Paşa, Kafkasya Cephesi'ndeki hizmetlerinden ötürü Osmanlı nişanı ile taltif edilmiştir.¹⁸¹ İsmet Bey, anılarında Mustafa Kemal Paşa ile beraber çalıştıkça samimiyetlerin arttığını ve Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine teveccüh göstermeye başladığını ifade etmiştir.¹⁸² Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam* eserinde, İsmet Bey'in Kafkasya'da Mustafa Kemal Paşa'ya iyi derecede ikinci adamlık yaptığını vurgulamıştır.¹⁸³ Bu açıdan bakıldığında 2. Ordu'da gelişen Mustafa Kemal Paşa - Albay İsmet Bey münasebetleri, tek adam ve ikinci adam kavramlarının somut karşılıklı bulunduğu ilk yerlerden biri olmuştur.

2.2. Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey Suriye-Filistin Cephesi'nde

2. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 1917 Ağustos'unda sağlık problemleri nedeniyle görevden çekilen Fevzi Paşa'nın yerine Halep'teki 7. Ordu Komutanlığı'na atanmıştır.¹⁸⁴ Bu sırada Albay İsmet Bey¹⁸⁵ de bölgede bulunduğu için kısa süren

¹⁷⁸ Atay, *Çankaya*, s.96-97.

¹⁷⁹ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.23.

¹⁸⁰ Hilal İşçi Yiğit, "İnönü Döneminde Atatürk İmajı (1938-1950)", (Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011), s.1-2.

¹⁸¹ BOA, İ.DUİT (İrade Dosya Usulü), 154/40_1-2.

¹⁸² İnönü, *Hatıralar*, s.107.

¹⁸³ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.92-93.

¹⁸⁴ BOA, DH. KMS (Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri), 49-1/4.

¹⁸⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Sina - Filistin Cephesi*, C.4, K.1 (Genelkurmay Basımevi: Ankara: 1979), s.413.

ayrılığın ardından ikili yeniden bir araya gelme fırsatı bulmuştur.¹⁸⁶ Mustafa Kemal Paşa, Suriye-Filistin Cephesi'nde Alman General Von Falkenhayn ile savaşın gidişatı ve uygulanması gereken stratejiler noktasında anlaşamamıştır.¹⁸⁷ Bu bölgeye Türk ve Müslüman bir komutanın atanmasını daha doğru bulmuştur.¹⁸⁸ Bu konu hakkında geniş çaplı bir rapor hazırlanmasını uygun görerek bunu Enver Paşa'ya göndermeyi planlamıştır.¹⁸⁹ İlgili raporu Albay İsmet Bey'in kaleme almasını istemiştir. İsmet Bey ise ordunun eksikleri, iaşe problemi, Alman komutanların tutumu vb. konular ile ilgili detaylı olarak hazırladığı müsveddeyi Mustafa Kemal Paşa'ya iletmiştir. Mustafa Kemal Paşa da üzerinde bir takım değişiklik ve ilaveler yaparak raporu tamamlamıştır.¹⁹⁰ Ancak bu raporun sonucunda beklenen cevap ve tavır alınmamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa buradaki ordu kumandanlığından istifa ederek İstanbul'a dönmüştür. Mustafa Kemal Paşa'dan boşalan göreve Fevzi Paşa getirilmiş, 19. Tümen ve Albay İsmet Bey'in komutasındaki 3. Kolordu Biirü's-Sebi'ye nakledilmiştir.¹⁹¹

Mustafa Kemal Paşa, başkente döndüğünde kendisine bir seyahat vazifesi teklif edilmiştir. Alman İmparatoru 2. Wilhelm, Osmanlı İmparatorluğu'nu daha önce 1889, 1898 ve 1917 olmak üzere üç kez ziyaret etmiş ve Osmanlı padişahlarıyla bir araya gelmiştir. Buna karşın Osmanlılar, imparatora henüz iade-i ziyaret yapamamıştır.¹⁹²

¹⁸⁶ İnönü, *Hatıralar*, s.110.

¹⁸⁷ Zekeriya Türkmen, *Mütareke ve İşgalden Millî Mücadele'ye Mustafa Kemal Paşa (1918-1920)*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020), s.73.

¹⁸⁸ Mahir Aydın, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'ün Askerî Liderliği", *Atatürk'ün Askerî Liderliği Paneli Bildiri Kitabı (Ankara, 18 Mayıs 2016)*, Ed. Necdet Tuna (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, 2016), s.15-27.

¹⁸⁹ Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s.301-302.

¹⁹⁰ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.99-101.

¹⁹¹ Şükrü Mahmut Nedim, *Filistin Savaşı (1914-1918)*, Çev. Abdullah Es (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995), s.55.

¹⁹² Zekiye Kopaçlı, "Atatürk'ün Almanya'ya Yaptığı Ziyaretin 80. Yıldönümü Münasebetiyle Almanya'da Parkhotel'de Açılan Atatürk Köşesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* C.8, S.38 (1997): 549-550.

Almanya ziyareti planlanırken Sultan 5. Mehmet Reşad'ın yaşının ileri olması hasebiyle veliaht şehzade Mehmed Vahdettin'in bu ziyarete gitmesi uygun görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa da bu seyahatte kendisine eşlik etmeyi kabul etmiştir. İkili, 15 Aralık 1917'de yola çıkmıştır.¹⁹³ Almanya seyahati 4 Ocak 1918'e dek sürmüş ve Mustafa Kemal Paşa, Şehzade Vahdettin'i bu esnada yakından tanımıştır. Mustafa Kemal Paşa, Almanya seyahatinin dönüşünde 7 Ağustos'ta General Falkenheim'in yerine Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na atanan ve Çanakkale Muharebeleri'nde yakından tanıdığı Liman Von Sanders'in komutasındaki 7. Ordu'ya tayin edilmiştir.¹⁹⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın bu cepheye intikalinden kısa bir süre önce ise Sultan 5. Mehmet Reşad'ın vefatı üzerine 4 Temmuz 1918'de 6. Mehmed Vahdeddin tahta çıkmıştır.¹⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa, Suriye-Filistin Cephesi'ndeki görevi sırasında İngiliz ordusunu yer yer püskürten hamleler yapmıştır.¹⁹⁶ İngiliz kuvvetleri karşısında, kendi birliklerini diri tutmuş ve bir süre daha ayakta kalmasını sağlamıştır.¹⁹⁷ Albay İsmet Bey, bu sırada 1918 sonbaharında Şeria Vadisi'ndeki birlikleriyle bölgeyi savunmakla meşgul olmuştur.¹⁹⁸ Bu bölgedeki Aclum kasabasında bir akşam Mustafa Kemal Paşa ile karşılaşmıştır. İki komutan, görüşmeleri sırasında Suriye'deki askerî ve siyasi durum hakkında konuşmuştur. İsmet Bey hatıralarında o akşamı naklederken Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini sevinçle karşıladığını ve sağ salim geldiği için duyduğu memnuniyeti belirtmiştir.¹⁹⁹ Albay İsmet Bey, Suriye-Filistin Cephesi'ndeki muharebeler esnasında hastalanmıştır. Halep'te bir hastanede kısa süre tedavi görmüş, ardından cepheden ayrılarak İstanbul'a gitmiştir. 24 Ekim 1918'de Harbiye Nezareti'nde müsteşarlık görevine getirilmiştir.²⁰⁰

¹⁹³ Kopaçlı, a.g.m., s.550.

¹⁹⁴ Mango, *Atatürk*, s.164-165.

¹⁹⁵ BOA, HR. MA, 1216/95-27.

¹⁹⁶ Nedim, *Filistin Savaşı (1914-1918)*, s.148.

¹⁹⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Sina - Filistin Cephesi*, C.4, K.2 (Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1986), s.649.

¹⁹⁸ Nedim, *Filistin Savaşı (1914-1918)*, s.57-58.

¹⁹⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.128-129.

²⁰⁰ İsmet Bey'in bu vazifeye getirilmesiyle ilgili *İstiklal Gazetesi'nde* bir yazı yer almıştır.

Kendisi, Suriye-Filistin Cephesi'nde yaşadıklarını ve Mustafa Kemal Paşa ile buradaki birlikteliğini cephede yaşanan mağlubiyete rağmen sonraki hayatında da anmıştır. İkili, Kafkasya Cephesi'nin ardından burada da yakın temaslarda bulunmuşlardır.²⁰¹ Her iki cephenin de Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey'in ilişkilerindeki önemi farklı örneklerle açıklanabilir. İlk olarak ast-üst ilişkileri bakımından Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey her iki cephede de uyum ve saygı içerisinde çalışmışlardır. Mustafa Kemal Paşa'nın notları ve raporu, İsmet Bey'in ise hatıralarındaki demeçler bunu kanıtlar niteliktedir. İki komutan için de birbirlerinin liderlik ve askerî kabiliyetlerine duydukları güven, gelecek planlarında etkili olmuştur.²⁰²

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'in hem cephede yaptığı araştırma ve incelemeleri hem de muharebeler sırasındaki dirayetini takdir etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre İngiliz ve Arap ordularıyla çetin muharebelerin verildiği esnada İsmet Bey, kolordusunun sevk ve idaresini iyi yönetmiştir.²⁰³ İsmet Bey'in üstlerinden aldığı emirleri yerine getirme ve astlarına bunu tatbik etme noktasında kendisi hakkında olumlu görüş bildirmiştir. İsmet Bey'in özellikle Şeria Vadisi'nde kazandığı başarı, Mustafa Kemal Paşa'nın dikkatini çekmiştir. İsmet Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın kumandanlık becerilerine ve aldığı kararlara bizzat yakından tanıklık olmuş ve ona olan bağlılığı artmıştır.²⁰⁴ Bu gelişmeler, ikilinin ilişkilerinin ilerlemesine vesile olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey, cephedeki görevleri sırasında yalnızca ordu ile ilgili değil memleketin durumuyla ilgili de benzer hisleri ve endişeleri taşımışlardır. İkilinin münasebetlerini ileri noktaya götüren noktalardan biri de bu olmuştur.

İsmet Bey'in bilgisi ve temiz kişiliğiyle ün kazandığı, her rütbeden subayın ona büyük bir saygı ve sevgi beslediği vurgulanmıştır. Bkz. Taha Toros, *İsmet Paşa'ya Dair Bazı Belgeler ve Bilgiler*, (Ankara: İnönü Vakfı Yayınları, 1992), s.7.

²⁰¹ Aykut Oral, "Askerî Kumandan, Devlet Adamı ve Siyasetçi İnönü", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi. Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü 2000), s.55-56.

²⁰² Akt. Koçak, *İsmet İnönü ve Resmi Tarih*, s.268.

²⁰³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Sina - Filistin Cephesi*, s.673.

²⁰⁴ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.26.

Filistin-Suriye Cephesi'nde görevlendirilen Yıldırım Ordular Grubu (4, 7, 8. Ordular) Gazze, Şeria ve Nablus Meydan Muharebeleri gibi çarpışmaların ardından yenilgiye uğramıştır.²⁰⁵ Türk ordusu yoğun baskıya dayanamayarak Dera, Şam ve Halep bölgesine dek geri çekilmiştir.²⁰⁶ Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet Bey, Fevzi Paşa ve Ali Fuat Bey gibi komutanlar, bu cephede General Allenby'in komutasındaki İngiliz ordusuna karşı kısıtlı imkânlar dâhilinde savaşmıştır.²⁰⁷ 7. Ordu'nun Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 26 Ekim 1918 günü Halep'in Kuzeyinde İngiliz ve Arap birliklerini durdurmaya muvaffak olsa da²⁰⁸ cephenin genel durumu iyiye gitmemiştir.²⁰⁹ Mustafa Kemal Paşa, bu cephenin organizasyonunu en başından beri beğenmemiş, Alman komutanlara güven duymamıştır. Buradaki yenilgilerin başlıca sebebi olarak da onların bölgeye olan yabancılığını, farklı bir dine mensup oldukları için Müslümanların kutsal topraklarına aidiyet duymamalarını ve verdikleri hatalı kararları işaret etmiştir.²¹⁰ Albay İsmet Bey de bu konuda Mustafa Kemal Paşa ile aynı fikirde olmuş²¹¹ ve yıllar sonra kaleme aldığı hatıralarında 1. Dünya Savaşı safhasını anlatırken "Almanların tutumundan şikâyetlerim, ıstıraplarım"²¹² isimli bir başlık açmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey, okul yıllarından itibaren kendilerini memleket meselelerinden ayrı tutmamışlar ve yer yer askerî vasıflarının dışına çıkarak çözüm yolları aramış ve memleket meseleleri ile de meşgul olmuşlardır. Her ikisi de 1. Dünya Savaşı'nda uygulanan politikalar karşısında suskun, kararsız ve pasif kalmamışlardır.²¹³ Bunun başlıca sebebi ise aldıkları kurmaylık eğitimi²¹⁴ ve genç

²⁰⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Sina - Filistin Cephesi*, s.40.

²⁰⁶ Cemal Kemal, "Osmanlı'nın Filistin Cephesi'ndeki Son Muharebesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.12, S. 45 (2010) 37-38.

²⁰⁷ Coşkun, *Asker İnönü (1884-1922)*, s.200; Nedim, *Filistin Savaşı (1914-1918)*, s.64.

²⁰⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Sina - Filistin Cephesi*, s.727-728.

²⁰⁹ Nedim, *Filistin Savaşı (1914-1918)*, s.137-140.

²¹⁰ Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Millî Devlete*, s.36.

²¹¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Sina - Filistin Cephesi*, s.153-156.

²¹² İnönü, *Hatıralar*, s.148.

²¹³ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.26-27.

²¹⁴ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.114.

yaşlarında imparatorluğun geleceğine etki eden olayların içinde bulunmaları olmuştur. Memleketin İttihatçılar tarafından idaresi, imparatorluğun 1. Dünya Savaşı'na dâhil olması ve savaş sırasındaki politikaları tartıştıkları bir sohbeti, İsmet Bey hatıralarında detaylarıyla nakletmiştir. İsmet Bey'e göre Mustafa Kemal Paşa'nın söylemleri şu şekildedir:

*(...) Onlar bizim gördüğümüz bu tecrübeleri geçirmeden, bizim bugünkü halimizle memleketi birinci derecede sorumlu olarak idare edip bütün tehlikelere karşı koymaya çalıştılar. Nasıl yapacaklardı. Esasında bir ölçüde, yalnız tecrübeleri değil, kabiliyetleri de yoktu. İşte onların yapacakları bu kadar olurdu.*²¹⁵

Albay İsmet Bey, bu konuyla ilgili kendisi de bir fikir geliştirmiş ve savaşa girmemenin ihtimaller arasında yer aldığını düşünmüştür. Ancak savaşın gidişatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun da dâhil olmasını gerektirecek konuma gelirse, bunun mümkün olduğunca geç bir tarihte gerçekleşmesini daha doğru bulmuştur.²¹⁶ İsmet Bey bu fikirlerini 2. Meşrutiyet'in öncesi ve hemen sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderleri ile arasında gelişen ilişkiye rağmen söylemekten kaçınmamıştır.²¹⁷

2.3. Mondros Mütarekesi ve 1. Dünya Savaşı'nın Sonu

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey henüz cephedeyken 4 Ekim 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki Almanya, mütareke istemek zorunda kalmıştır.²¹⁸

²¹⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.136-137.

²¹⁶ İnönü, a.g.e., s.136-137.

²¹⁷ İsmet Bey yaptığı görevlerdeki başarılarından ötürü dikkat çekmiştir. Enver Paşa'nın verdiği bazı emirlerde onun fikirlerinin etkili olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca Enver Paşa'nın, İsmet Bey'in gayet zeki bir kurmay olduğunu dile getirdiği de söylenmektedir. İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden Cemal Paşa da İsmet Bey'i bu dönemde ordunun en zeki subayı olarak göstermiştir. Bkz. Akt. Erkan Cevizliler ve Seyhan Akbulut, "Mütareke Döneminde İsmet Bey (İnönü)'in İstanbul'daki Faaliyetleri", *Atatürk Dergisi* C.9, S.2 (2020): 150.

²¹⁸ Türk İstiklal Harbi, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, C.1 (Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1999), s.27.

İstanbul'da ise Sadrazam Talat Paşa istifa etmiş, sıradaki hükümeti Ahmet İzzet Paşa oluşturmuştur. Kısa süre sonra Osmanlı İmparatorluğu da Halep ve Musul sınırına çekilmişken ateşkes talebinde bulunmuştur.²¹⁹ 30 Ekim 1918'de Osmanlı İmparatorluğu, şartları ağır bir ateşkes antlaşmasına razı olmuştur.²²⁰ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'in henüz savaş başlamadan önce duydukları endişeler, bir bir gerçekleşmiştir. Savaşı bitireceği sanılan antlaşma, tam tersine daha büyük bir mücadelenin habercisi olarak ortaya çıkmıştır. 600 yıllık devlet, neredeyse tüm unsurlarıyla teslim bayrağını açmıştır. Mütarekenin bazı maddeleri, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'e göre onur kırıcı bir vaziyette teşekkül etmiştir.²²¹ Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim günü Adana'ya²²² gelerek General Liman Von Sanders'den Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı'nı devralmıştır.²²³ İstanbul'a henüz ulaşan ve 22 Kasım'a dek müsteşarlık vazifesi ifa edecek olan Albay İsmet'in aldığı ilk haber ise mütarekenin imza edildiği olmuştur.²²⁴

Mondros Mütarekesi'nin üzerinden çok kısa bir süre geçmesine rağmen İtilaf Devletleri, imparatorluğun dört bir yanında sert tedbirler almış ve işgallere başlamıştır.²²⁵ Bu sırada Mustafa Kemal Paşa ve hükümet arasında, mütareke şartlarının uygulanması konusunda bir kriz meydana gelmiştir. Benzer şekilde, Mondros Mütarekesi'nin yürürlüğe girdiği andan itibaren İstanbul ve Anadolu

²¹⁹ Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.1, B: 77, s.211.; Türk İstiklal Harbi, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.29-32.

²²⁰ BOA, HR. SYS, 2305/20-13.

²²¹ BOA, HR. SYS, 2305/24_7-12, 19.

²²² Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.1, B: 75, s.207.

²²³ Orhan Çekiç, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e 1 - 1918 Arayış*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022), s.169.; Tuna, a.g.e., C.1, B: 74, s.201.

²²⁴ Rauf Bey ile antlaşmanın yeni imzalandığı bir dönemde görüşen İsmet Bey, Rauf Bey'in mütarekeden memnun olduğunu gözlemlemiştir. İlerleyen zamanlarda Rauf Bey ile tekrar bir araya geldiklerinde İsmet Bey, onun İtilaf Devletleri'nin mütarekeyi uygulamaya başladıklarında imza edilen hükümlerin bu şekilde tatbik edileceğini tahmin etmediklerini itiraf etmiştir. (İnönü, *Hatıralar*, s.163.)

²²⁵ BOA, HR. SYS, 2306/23_1-4.

arasında da birtakım düşünce farklılıkları olmuştur.²²⁶ İstanbul Hükümeti, antlaşma şartlarına kayıtsız şartsız uyulması gerektiğini düşünürken, Anadolu’da direniş hareketinin alt yapısı oluşturulmaya başlanmıştır.²²⁷

2.3.1. Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey İstanbul’da

5 Kasım 1918’de Suriye’deki İngiliz kumandanları, Halep’te bulunan askerlerini İskenderun Limanı’na yönlendirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu durumla ilgili fikrini Sadrazam Ahmet İzzet Paşa’ya iletmek için bir telgraf çekmiştir.²²⁸ İstanbul Hükümeti’nin mütareke şartlarına uyma konusundaki baskısına rağmen Mustafa Kemal Paşa, İngiliz işgaline karşı duracağını ve böyle bir durum söz konusu olursa silahlı direniş emri vereceğini bildirmiştir.²²⁹ Fakat 9 Kasım 1918’de Ahmet İzzet Paşa kabinesi de istifa etmiştir. Kısa süre sonra Sultan Vahdeddin’in aldığı karar ve verdiği emir üzerine Yıldırım Orduları Grubu²³⁰ tamamen dağıtılmış, Mustafa Kemal Paşa da İstanbul’a çağırılması üzerine Adana’dan yola çıkmıştır.²³¹ Mondros Mütarekesi’nin imza edilmesinden sonra oluşan düzenle ilgili olarak İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa için “Bu uykudan en çabuk uyanan o olmuştur” ifadesini kullanmıştır.²³²

Mütarekenin imzaları yeni atılmışken Anadolu’da başlayan işgal girişimleri payitahta kadar sıçramıştır. Osmanlı başkenti İstanbul da 13 Kasım 1918’de fiilen işgal edilmiştir.²³³ Mustafa Kemal Paşa İstanbul’un işgal edildiği gün olan 13 Kasım’da kente ulaşmıştır. Gördüğü ilk manzara, İtilaf Devletleri’ne ait 53 parçalık sıralı harp gemisinin limanlara yanaştığıdır. Tam bu noktada tarihi bir diyalog gerçekleşmiştir. Yaver Cevat Abbas (Gürer) Bey, limanlara yanaşan işgal gemilerini göstererek

²²⁶ Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.1, B: 94, s.256.

²²⁷ Çekiş, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e 1 - 1918 Arayış*, s.171-172.

²²⁸ Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.1, B: 78, s.213.

²²⁹ Tuna, a.g.e., C.1, B: 91, s.246.; Görgülü, *Atatürk'ün Anıları*, s.99.

²³⁰ Tuna, a.g.e., C.1, B: 118, s.320.

²³¹ BOA, İ.DUİT, 163/20_1-3.

²³² İsmet İnönü, “İnönü, torunu Gülsün Bilgehan’a 19 Mayıs’ı anlatıyor”, İnönü Vakfı Resmi Youtube Kanalı, Youtube.com/watch?v=3GcYHDCSRQI&t=1234s [08.02.2024].

²³³ Türk İstiklal Harbi, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.173.

“Paşam gelmişler” demiştir. Mustafa Kemal Paşa ise yaverine “Geldikleri gibi giderler”²³⁴ şeklinde cevap vermiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın bu sözünün yalnızca bir temenniden ibaret olmadığı açıktır. Çünkü ona göre; etkin bir mücadele, millî bir duruş ve istiklal için ölümü göze alan bir kararlılıkla işgalleri sona erdirmek mümkündür. İmparatorluğun birçok yerine kargaşa hâkimken artık Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey, işgal altındaki payitahtta askerî görevleri olmayan birer komutandır. İsmet Bey, anılarında o günlerden bahsederken umutsuz, tedirgin bir duruma düştüklerini ifade etmiştir.²³⁵ Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey’in ilişkilerinde artık yeni bir safha açılmıştır. Askerliğe adım attıkları andan itibaren hizmet ettikleri Osmanlı İmparatorluğu’nun teslim olması, onları bu dönemde daha büyük sorumluluklar almaya yönlendirmiştir.²³⁶

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul’a geldikten sonra bir müddet Pera Palas’ta kalmıştır. Ardından annesi Zübeyde Hanım ve kız kardeşi Makbule Hanım ile beraber Şişli’de kiralık bir eve yerleşmiştir.²³⁷ Burada birçok arkadaşıyla toplantılar yapmış ve temas kurmuştur. Bu isimler arasında Ali Fuat (Cebesoy), Fevzi (Çakmak) ve Kazım (Karabekir) gibi önemli silah arkadaşları da vardır.²³⁸ Sıkça görüştüğü kişilerden biri de Albay İsmet Bey’dir. İstanbul’daki ilk görüşmelerinde Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey’e İtilaf Devletleri’nin huduttaki uygulamalarından ve mütareke şartlarına yönelik ihlallerinden bahsetmiştir.²³⁹ Mustafa Kemal Paşa, İstanbul’a geldikten sonra yalnızca

²³⁴ Türk İstiklal Harbi, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.80.

²³⁵ Albay İsmet Bey: “Mütareke İstanbul’unda kaldığım müddetçe bana hep tali vazifeler verilmiş, her bir vazifem bir hafta, on gün, en çok bir ay sürmüştür. Umumiyetle boş kalmışımıdır. Umumi şartların yarattığı karamsarlık nispetinde hizmet imkânının ufukta bile görünmediği bir zamanda, hadiseleri doğru görmeye çalışmaktan başka arzu beslemiyordum. Şahsi hiçbir hevesim hiçbir emelim kalmamış gibiydi.” Bkz. İnönü, *Hatıralar*, s.166.

²³⁶ Akt. Koçak, *İsmet İnönü ve Resmi Tarih*, s.269.

²³⁷ Mustafa Şahin, “Cumhuriyet’in Temelinin Atılması Yolunda Atatürk’ün Mondros Mütarekesi Sonrası Şişli Günleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.55 (2018): 219.

²³⁸ Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s.359-360.

²³⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.160.

arkadaşlarıyla değil gazeteciler, istifa eden Ahmet İzzet Paşa ve diğer devlet yetkilileriyle de temas kurmuştur.²⁴⁰ İsmet Bey'in anlatımına göre Mustafa Kemal Paşa yeni hükümetin Harbiye Nazırı olarak görev almak istemiştir. Mustafa Kemal Paşa bunun için Sultan Vahdeddin ve Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ile görüşmek ve bu önemli vazifeyi üzerine almak için günlerce uğraşmıştır.²⁴¹ Bir süre sonra Ahmet İzzet Paşa'dan boşalan hükümet kurma görevini Tevfik Paşa üstlenmiştir. O da bu görevde çok fazla duramadan yerini Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başlıca temsilcisi olan Damat Ferit Paşa'ya bırakmıştır. İsmet Bey, İstanbul'daki süreci anlatırken "Atatürk ile hemen her hafta, haftayı geçmeden bir yerde buluşur konuşurduk"²⁴² demiştir. Bu görüşmelerin daha sık olmamasının sebebi, İsmet Bey'in zaman zaman da olsa bazı resmi görevlerinin olmasıdır. İstanbul'da hem İtilaf Devletleri'nin emniyet güçleri hem de Sultan Vahdeddin'in hükümeti teyakkuzda olduğu için dikkat çekmemek adına ikili, görüşmelerini uygun bir sıklıkta yürütmüşlerdir. İsmet Bey, sulh hazırlıkları komisyonu üyeliği yaptığı esnada bir gün Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evine gitmiş ve bu görüşme dikkat çeken diyaloglar içermiştir.²⁴³ Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'i karşıladıktan sonra çalışma masasının üzerinde bulunan haritada Anadolu'yu gösterip şu soruyu sormuştur: "Meselâ hiçbir sıfat ve salahiyet olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada kurtuluş çarelerini aramak için en müsait mıntıka ve beni o mıntıkaya götürececek en kolay yol neresi olabilir".²⁴⁴

İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın kafasındaki kurtuluş ve direniş yollarını artık anlamıştır. İsmet Bey, kararının kesin olup olmadığını sorduğunda Mustafa Kemal Paşa bu konuşulanların aralarında kalması gerektiğini ve görüşünü bir arkadaş olarak belirtmesini söylemiştir. İsmet Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın سوالını "Canım her taraftan gideriz. Yol da çoktur, tedbir de çoktur. Asıl mesele çalışmak için istikameti tayin etmektir"²⁴⁵ şeklinde cevaplamıştır. Bu noktada üzerinde durulması gereken bir

²⁴⁰ Türk İstiklal Harbi, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.80-82.

²⁴¹ Bkz. Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s.400-401.

²⁴² İnönü, *Hatıralar*, s.162.

²⁴³ Cevizliler ve Akbulut, "Mütâreke Döneminde İsmet Bey (İnönü)'in İstanbul'daki Faaliyetleri", s.158-159.

²⁴⁴ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.116.

²⁴⁵ Cevizliler ve Akbulut, "Mütâreke Döneminde İsmet Bey (İnönü)'in İstanbul'daki

konu da Mustafa Kemal Paşa'nın, İsmet Bey'e şeffaf bir şekilde aklındakileri anlatabilmesi ve fikirlerini sorabilmesidir. Bunun temelinde geçmiş yıllarda geliştirdikleri dostluk, güven ve sadakat ilişkisi etkili olmuştur. Albay İsmet Bey bu diyalogda payitahttaki sürecin değil Anadolu'ya geçip icraata başlandıktan sonraki dönemin çok daha önemli olduğunu işaret etmiştir.²⁴⁶

İsmet Bey'in memleket meseleleriyle yakından alakadar olması, orduyu ve toplumu iyi tanınması, içinde bulunduğu imkânları ve vaziyeti gerçekçi şekilde yorumlaması da Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine olan itimadını yükseltmiştir. İkilinin mütareke İstanbul'unda kaldığı günlerde baskı ve şiddet de günden güne artmıştır.²⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa, payitahtta bulunduğu zaman diliminde İsmet Bey gibi kurmayların yanı sıra asker, sivil, siyasi birçok kişiyle defalarca görüşmüş, tavsiyelerini iletmiş, çözüm yollarını sunmuş ancak hiçbirinden somut bir cevap alamamıştır.²⁴⁸ Bunlar üzerine Mustafa Kemal Paşa, Şişli'deki evde İsmet Bey'e açtığı Anadolu'ya geçme meselesini artık uygulamaya koymaya karar vermiştir.²⁴⁹ Mustafa Kemal Paşa, işgal günlerine dair ileriki bir zamanda yaptığı değerlendirmede de bunu kanıtlar nitelikte söylemlere yer vermiştir. Ayrıca İsmet Bey'i bu süreçteki en önemli sırdaşları arasında göstermiştir.²⁵⁰

Mondros Mütarekesi'ni takiben işgaller ve baskılar karşısında özellikle manda ve himaye kavramı gündeme gelmiş ve bazı gruplar tarafından imparatorluğun kurtuluş reçetesi olarak görülmüştür.²⁵¹ ABD özelinde manda, İngiltere özelinde ise himaye

Faaliyetleri", s.158.

²⁴⁶ Cevizliler ve Akbulut, a.g.m., s.159.

²⁴⁷ Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016), s.15-30.

²⁴⁸ Bkz. Alev Coşkun, vd., *Mütareke Dönemi ve İstanbul'dan Samsun'a Uzanan Yolda Mustafa Kemal*, (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, 2011), s.20-37.

²⁴⁹ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.115-117.

²⁵⁰ Görgülü, *Atatürk'ün Anıları*, s.182.

²⁵¹ Necdet Tuna (Yay. Haz.), *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.2 (Genelkurmay Basımevi: Ankara, 2017), B: 203, s.208.

odaklı bir düşünce yapısı tartışılmıştır.²⁵² Ancak Mustafa Kemal Paşa fiilen bu fikrin yanında yer almamıştır.²⁵³ Albay İsmet Bey ise Kazım Paşa ile olan yazışmalarında manda ile ilgili bazı olumlu yorumlarda bulunmuş²⁵⁴ ancak o da manda ve himaye yöntemine dair somut bir adım atmamıştır. İşgaller silsilesinin ortadan kaldırılması için özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın gözünde halen bir fırsat vardır.²⁵⁵ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'i birbirine yakınlaştıran sebeplerden biri de bu konudaki fikir birlikleridir.²⁵⁶ İsmet Bey, o dönemde kurtuluşun iyi teşkilatlanmış bir ordu ve dirayetli bir milletle olabileceğini yalnızca Mustafa Kemal Paşa'nın dile getirdiğini ifade etmiştir.²⁵⁷ Nitekim Anadolu'nun dört bir yanında onlar gibi düşünen gruplar da faaliyete geçmiştir. Kuvâ-yi Milliye adı verilen milis kuvvetler, kendi çaplarında tehdit ve saldırılara rağmen bir direniş hareketi başlatmıştır.²⁵⁸

1. Dünya Savaşı'nın galipleri, 18 Ocak 1919'da Paris'te bir araya gelmiştir. Toplanma amaçları, mağlup devletler ile imzalanacak olan barış antlaşmalarının şartlarını görüşmektir.²⁵⁹ İtilaf Devletleri, konferansta konuşulan meselelerle yeni bir dünya düzeni teşkil etmeyi hedeflemiştir.²⁶⁰ Mustafa Kemal Paşa, artık İstanbul'da müspet bir adım atılamayacağını idrak etmiştir. O günlerde Anadolu'ya geçerek direniş

²⁵² Kadir Kasalak, *Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993), s.9-13.

²⁵³ Kasalak, a.g.e., s.10.

²⁵⁴ Kasalak, a.g.e, s.122-123.

²⁵⁵ Orhan Çekiç, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e 2 - 1919 Başlangıç*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022), s.54-55.

²⁵⁶ İnönü, "İnönü, torunu Gülsün Bilgehan'a 19 Mayıs'ı anlatıyor", [08.02.2024].

²⁵⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.166-167.

²⁵⁸ Celal Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Haz. Rıdvan Akın (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2023), s.15-16.

²⁵⁹ Türk İstiklal Harbi, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.216-220.

²⁶⁰ Ali Erhan Ertan ve Tevfik Orçun Özgün, "I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yeni Dünya Düzenine Doğru: 1919 Paris Barış Konferansı", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.20, S.3 (2016): 569-570.

hareketini tek bir çatı altında toplayacağı ciddi yetkilere sahip olabileceği²⁶¹ bir fırsat beklemeye koyulmuştur.²⁶² Bu sırada İngiltere, Anadolu'nun dört bir yanında olduğu gibi bu sefer de özellikle Samsun başta olmak üzere Orta Karadeniz'i resmen işgal etmek için bir dayanak aramıştır.²⁶³ İstanbul Hükümeti'ne çekilen uyarı telgraflarında bu bölgedeki Türklerin karışıklık çıkarttığı iddia edilmiştir. Bu iddiayı çürütmek ve bölgenin işgal edilmesinin önüne geçmek hem de asayişini sağlamak için Samsun'a bir ordu müfettişi gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁶⁴ Vazifeye atanacak kişinin adını padişaha ve hükümete götüreceği kişi Dâhiliye Nazırı ve aynı zamanda Ali Fuat Paşa'nın yakını olan Mehmet Ali Bey'dir.²⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa, arkadaşı Ali Fuat Paşa aracılığıyla daha önce memleket meseleleri ile ilgili Mehmet Ali Bey ile görüşmüştür. Ali Fuat Paşa da arkadaşı Mustafa Kemal hakkında Mehmet Ali Bey'e olumlu konuşmuştur. Mustafa Kemal Paşa'ya güvenilip güvenilemeyeceği hususu Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından da masaya yatırılmıştır.²⁶⁶ Sultan Vahdeddin ise Mustafa Kemal Paşa ile 1917'deki Almanya seyahati sırasında yakından tanışmış ve fahri yaveri²⁶⁷ olduğu için kendisine güven duymuştur.²⁶⁸ Nitekim 9. Ordu Müfettişliği kararı, Sultan Vahdeddin'in de imzasıyla 30 Nisan 1919'da yürürlüğe girmiştir.²⁶⁹

2.4. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi

Mustafa Kemal Paşa, görev kendisine resmi olarak teklif edildikten sonra hükümet ve ordu yetkilileri ile olan temaslarını arttırmıştır. İstanbul'dan ayrılmasına kısa bir

²⁶¹ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.285.

²⁶² Aydemir, *Tek Adam*, C.1, s.399-402.

²⁶³ Bkz. Türk İstiklal Harbi, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.53.

²⁶⁴ Türk İstiklal Harbi, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.285.

²⁶⁵ Coşkun, vd., *Mütareke Dönemi Ve İstanbul'dan Samsun'a Uzanan Yolda Mustafa Kemal*, s.19-37.

²⁶⁶ Tefik Bıyıkoglu, *Atatürk Anadolu'da*, (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000), s.30-31.

²⁶⁷ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.257.

²⁶⁸ BOA, İ.DUİT, 55/56_1-2.

²⁶⁹ BOA, İ.DUİT. 158/73.; İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, Haz. Ahmet Demirel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), s.20.

zaman kaldığından gideceği yerdeki görev tanımları ve yetkilerini genişletmek için çaba sarf etmiştir.²⁷⁰ Yazılan talimatlar ve görev tanımları üzerinde yaptığı düzeltmeleri ve dönemin Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya bunları ne güçlüklerle imzalatırdığını Albay İsmet Bey'e de anlatmıştır.²⁷¹ Mustafa Kemal Paşa artık geniş yetkilerle donatılmış²⁷² bir ordu müfettişi konumuna gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi'nin akabinde İstanbul'da fırsat buldukça görüştüğü Albay İsmet Bey'le de tekrar bir araya gelmiş ve Anadolu'daki direniş hareketinin büyümesi için vakti geldiğinde İsmet Bey'in kendisine yardım edeceğini söylemiştir. İsmet Bey'e ilerleyen zamanlarda kendisini de Anadolu'ya davet edeceğini bildirmiştir. İsmet Bey'in İstanbul'daki vazifesi devam ettiğinden, fazla dikkat çekmemek için bir süre iletişim halinde olmamaları gerektiğini de kendisine iletmiştir.²⁷³ İsmet Bey, 1972'de bir televizyon programında, aralarındaki görüşmeyi anlatırken bu minvalde demeçler vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın hareket etmeden bir gün önce kendisine uğradığını ve Anadolu'ya geçene dek buradan Mustafa Kemal Paşa'ya ne tür yardımlar yapabileceğine dair sohbet ettiklerini belirtmiştir.²⁷⁴

Mustafa Kemal Paşa, ilerleyen yıllarda İstanbul'da temas ettiği kişilerden bahsederken İsmet Bey'i de es geçmemiş ve onunla direniş hareketiyle alakalı samimi ve mahrem bir temas kurduğunu söylemiştir.²⁷⁵ Bu diyalog, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Bey arasındaki sırdaşlığa varan beraberliği gözler önüne sermiştir. Ancak burada İsmet Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile beraber Samsun'a hareket eden kadroda olmaması da üzerinde durulması gereken bir husustur. İkili, Harp Akademisi yıllarından beridir birbirini tanıyan, cephedeki zorlukları beraber yaşayan ve memleket meseleleri ile ilgili hemen hemen aynı duyguları taşıyan birer arkadaştır. Ancak bu meseleyi farklı yönlerinden ele almak mümkündür. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya hareket ederken başkent İstanbul ile olan alakasını tümüyle kesmesi mümkün değildir.

²⁷⁰ BOA, DH. DUM, 19-6/1-70_3.

²⁷¹ İnönü, *Hatıralar*, s.168.

²⁷² Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.285.

²⁷³ İsmet İnönü, "Devlet Kurucusu Atatürk", *Belleten*, C.52, S.104 (1988): 780.

²⁷⁴ İnönü, "İnönü, torunu Gülsün Bilgehan'a 19 Mayıs'ı anlatıyor", [08.02.2024].

²⁷⁵ Görgülü, *Atatürk'ün Anıları*, s.180.

İstanbul'da güvendiği ve kendisine önemli gelişmeleri rapor edebilecek kişilerin varlığı da düşünülmelidir. Mustafa Kemal Paşa'nın kafasındaki direniş planlarının gizliliği, hayati öneme sahip olduğundan dikkat çekmemek ve planı olumsuz etkileyebilecek herhangi bir hareketten kaçınmak lüzumunu görmüşlerdir.²⁷⁶ Üstelik uzun süredir memleketin içinde bulunduğu durum ve bunun çözüm yolları hakkında birbirleriyle oldukça şeffaf bir şekilde fikir alışverişi yapan iki arkadaşın birinin Anadolu hareketine dâhil olmaması ya da bir anda fikir değiştirmesi mümkün olmamıştır. Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya* eserinde, Süleymaniye'deki o görüşmede Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'i hemen yanında görmek istediği ancak İsmet Bey'in bunu yeni evlendiği ve Mevhibe Hanım'ın hamile olmasından ötürü istemediği yazılmıştır.²⁷⁷ Bunun yanında, Ali İhsan (Sabis) Paşa da Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'i 3. Kolordu Komutanı olarak düşündüğünü ancak Albay İsmet'in bunu reddettiğini ileri sürmüştür.²⁷⁸ İsmet Bey çok düşünen, kararlarını ince eleyip sık dokuyan, verdiği kararlardan ve ideallerinden kolay kolay vazgeçmeyen bir yapıya sahiptir.²⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa ile olan münasebetlerine bakıldığında da bunun birçok örneğine rastlamak mümkündür. Bu durumda İsmet Bey'in uzunca bir süredir silah arkadaşı ve komutanı olan Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya kendisiyle beraber geçme noktasında reddettiği iddiası ciddi kanıtlara ihtiyaç duymaktadır. İsmet Bey, 1973 yılında Utkan Kocatürk ve Afet İnan ile birlikte yaptığı mülakatta, bu konudaki soruyu Mustafa Kemal Paşa ile görüştiklerinde, kendisinin İstanbul'da kalmasının o an daha faydalı olacağı neticesinin çıktığını ifade etmiştir.²⁸⁰

İsmet Bey'in torunu Gülsün Bilgehan'ın *Mevhibe* adlı kitabında Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'i ziyaret ettiği güne dair bir diyalog yer almıştır. Mevhibe

²⁷⁶ Bkz. Utkan Kocatürk, "İsmet İnönü İle Bir Konuşma", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* C.1, S.1 (1984): 204-206.

²⁷⁷ Atay, *Çankaya*, s.170-171.

²⁷⁸ Ali İhsan Sabis, *Millî Mücadele Hatıraları*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), s.94.

²⁷⁹ Kinross, *Atatürk: Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, s.175.

²⁸⁰ İsmet Bey ilgili mülakatta şu ifadeleri kullanmıştır: "Atatürk'le, benim beraber gelmemi konuştuk. Beraber, konuştuk. Burada kal dedi, Lâzım olduğu zaman çağırırım! tarzında. Nutkunda da böyle yazıyor. O tarzda kaldım ben İstanbul'da". Bkz. Kocatürk, "İsmet İnönü İle Bir Konuşma", 205.

Hanım'ın eşinin da Samsun'a hareket edeceğinden endişelenmesi üzerine İsmet Bey ona şöyle demiştir: “Yok, yok hanımcığım. Daha bir yere gitmiyorum... Şimdi arkadaşım Anadolu'ya geçiyor. Bana vedaya gelmiş. Konuştuk, kararlaştırdık. Ben onlara daha sonra katılacağım. Benim şimdilik İstanbul'da görevde kalmamı uygun buldular... Misafirimden de kimseye söz etme”.²⁸¹ Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki son görüşmelerinden biri de Sultan Vahdeddin ile olmuştur. 16 Mayıs 1919'da Yıldız Sarayı'nda gerçekleşen görüşmenin içeriğini Mustafa Kemal Paşa ilerleyen zamanlarda ABD'nin ikinci Büyükelçisi General Charles Hitchcock Sherrill ile paylaşmıştır. Buna göre Sultan Vahdeddin, Mustafa Kemal Paşa'ya şunları söylemiştir: “Paşa, paşa! Şimdiye dek devlete çok hizmet ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir, tarihe geçmiştir! Bunları unutun, asıl şimdi yapacağınız hizmet hepsinden daha önemli olabilir! Paşa, paşa. Devleti kurtarabilirsin”.²⁸² Sultan Vahdeddin'in sarf ettiği bu sözlerden hayret duyan²⁸³ Mustafa Kemal Paşa, görüşmenin ardından son hazırlıklarını da tamamlamıştır.²⁸⁴ Ancak kendisinin Anadolu'da görevlendirilme süreci, direnişin ya da Milli Mücadele'nin öne çıkartıldığı türden olmamıştır.²⁸⁵ Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a “Bölgede düzenin kurulması, yerleştirilmesi ve olayların sebebinin araştırılması, Bölgede varlığı söz edilen silah ve cephanelerin toplanarak Osmanlı depolarına yerleştirilerek korunması ve bölgede yer aldığı iddia edilen Türk direniş topluluklarının dağıtılması”²⁸⁶ vb. vazifeleri ifa etmek

²⁸¹ Gülsün Bilgehan, *Mevhibe*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2019), s.54.

²⁸² Mustafa Kemal Paşa, Sultan Vahdeddin ile aralarında geçen bu diyalogu sonraki yıllarda bir görsel üzerinde betimleyerek aktarmıştır. Bkz. Charles H. Sherrill, *Mustafa Kemal'in Bana Anlattıkları*, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2007), s.107.

²⁸³ Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Hatırat Sayfaları: Cihan Harbi, İttihatçılar ve Abdülhamit*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016), s.89.

²⁸⁴ BOA, BEO. 4574/342984-4.

²⁸⁵ BOA, DH. DUM. 19-6/1-70-2.; BOA, BEO. 4574/342984-3.

²⁸⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Yunanlıların Batı Anadolu'da İstila Hareketlerine Başlamaları, İzmir'in İşgali, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkması, Milli Mukavemetin Kurulması (15 Mayıs-4 Eylül 1919)*, C.2, KS.1 (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1994), s.87.

için gönderilmiştir.²⁸⁷ Yani bu süreç, Sultan Vahdeddin ve Damat Ferit Paşa'nın Anadolu'daki direnişe destek vermesi ve bunun için birini memur etmesi şeklinde gelişmemiştir.²⁸⁸

İstanbul ve Anadolu'da kaotik durum devam ederken, Paris Barış Konferansı'ndan istediğini alan Yunanistan, 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkararak kenti işgal etmiştir.²⁸⁹ Yunan ordusu, İzmir'e çıktıktan sonra Anadolu'nun Batısındaki Türkler üzerinde yoğun bir baskı kurmuştur. İzmir halkı, işgale karşı ilk tepkilerini göstermeye başlamış; yerel liderler, aydınlar ve vatandaşlar işgale karşı birlikte hareket etmiştir.²⁹⁰ İzmir'de yaşananlar olaylar Türk milletinin bağımsızlık ve Millî Mücadele iradesini güçlendiren bir dönemin başlangıcı olmuştur.²⁹¹ Bununla beraber, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey gibi kurmayların mütarekenin akabinde duydukları endişenin haklılığı da ortaya çıkmıştır. İsmet Bey; 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgal edilmesi ile beraber Mondros'a karşı olumlu tavır takınanların ve İtilaf Devletleri'ni dost görenlerin artık vaziyetin ciddiyetinin farkına vardıklarını, İngiltere başta olmak üzere İtilaf Devletleri'nin gayesinin yalnızca işgal değil aynı zamanda ilhak olduğunu da herkesin idrak ettiğini söylemiştir.²⁹² Mustafa Kemal Paşa, bu halet-i ruhiye içerisinde 16 Mayıs 1919'da ekibiyle birlikte Bandırma Vapuruna binerek İstanbul'dan ayrılmıştır.²⁹³ Mustafa Kemal Paşa bizzat kaleme aldığı *Nutuk* eserinde, İstanbul'dan ayrıldığı günkü düşünce ve planlarını tüm şeffaflığıyla nakletmiştir. Mondros Mütarekesi'nin ardından altı ay boyunca payitahtta İsmet Bey de dâhil olmak üzere

²⁸⁷ BOA, DH. DUM, 19-6/1-70-2.

²⁸⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (İstanbul: Alfa Kitap, 2021), s.17.

²⁸⁹ BOA, HR. SYS, 2383/10.

²⁹⁰ Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, *Yunanlıların Batı Anadolu'da İstila Hareketlerine Başlamaları, İzmir'in İşgali, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkması, Millî Mukavemetin Kurulması (15 Mayıs-4 Eylül 1919)*, s.43-44.

²⁹¹ Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, s.67.

²⁹² İnönü, "Devlet Kurucusu Atatürk", s.779-780.; Baydar, *Atatürk'le Konuşmalar*, s.54.

²⁹³ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Yunanlıların Batı Anadolu'da İstila Hareketlerine Başlamaları, İzmir'in İşgali, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkması, Millî Mukavemetin Kurulması (15 Mayıs-4 Eylül 1919)*, s.87.

birçok kişiyle görüşmüştür. Memleketin genel vaziyetini yakından gördüğü için bundan sonra uygulayacağı adımları zihninde netleştirmiştir.²⁹⁴

2.4.1. Millî Mücadele’de Genelgeler ve Kongreler Dönemi

Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919’da kurmaylarıyla birlikte sabah 08.00 civarında Samsun’a ayak basmıştır.²⁹⁵ Anadolu’ya geçtikten sonra bölgesel toplantılara ve kongrelere öncülük etmiş ve Millî Mücadele’nin alt yapısını oluşturmak için planlarını uygulamaya geçirmeye başlamıştır.²⁹⁶ Ancak Mustafa Kemal Paşa’nın ilk işi, Samsun’a gönderilme amacını yerine getirmek olmuştur. Samsun olmak üzere Anadolu’daki siyasi, askerî ve sosyal durumu analiz etmiştir.²⁹⁷ İngiltere’nin bölgenin idaresini tamamen ele geçirmek için ortaya attığı iddianın doğru olmadığını ve Samsun çevresindeki Türklerin herhangi bir huzursuzluk çıkartmadığını kısa sürede tespit etmiş ve raporlamıştır.²⁹⁸ Mustafa Kemal Paşa, Samsun’daki günlerini İsmet Bey’e anlatırken kentte arabalarına benzin tedarik etmekte dahi güçlük çektiklerini ifade etmiştir.²⁹⁹ Mustafa Kemal Paşa’nın eseri olan *Nutuk*, onun Samsun’a çıktığı gün olan 19 Mayıs 1919 ile başlamıştır.³⁰⁰ Mustafa Kemal Paşa, Samsun’da görevini ifa ettikten sonra Havza’ya geçmiştir.³⁰¹ 28 Mayıs 1919 tarihinde, işgallerle karşı karşıya kalan Türk milletine seslenen³⁰² Mustafa Kemal Paşa; valilere ve bağımsız mutasarrıflıklara iletilen genelgeyle İzmir’den sonra diğer illerin de işgal edilmesinin yakın olduğunu vurgulamıştır. Bu durum karşısında istikrarlı ve etkili tepkilerin gösterilmesi adına mitingler düzenlenmesini, İstanbul Hükümeti de dâhil olmak üzere işgal güçlerine

²⁹⁴ Atatürk, *Nutuk*, s.26-27.

²⁹⁵ BOA, BEO. SYS, 34-64/V-1.; Türk İstiklal Harbi, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.286.

²⁹⁶ Coşkun, vd., *Mütareke Dönemi ve İstanbul’dan Samsun’a Uzanan Yolda Mustafa Kemal*, s.19-37.

²⁹⁷ Atatürk, *Nutuk*, s.17-20.; Hanioğlu, *Atatürk - Entelektüel Biyografisi*, s.111.

²⁹⁸ Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.2, B:136, s.37.

²⁹⁹ İnönü, “Devlet Kurucusu Atatürk”, s.780-781.; Tuna, a.g.e., C.2, B: 171, s.129.

³⁰⁰ Atatürk, *Nutuk*, s.17-18.

³⁰¹ BOA, BEO. SYS, 34-64/V_3.

³⁰² Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.2, B: 150, s.72.

mesaj verilmesini ve direnişin bütüncül bir şekilde yürütülmesini istemiştir.³⁰³ Gelişmeleri takip eden İngiltere, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki faaliyetlerinden şüphelenmiş ve rahatsız olmuştur. İngiliz kuvvetleri yüksek komiseri Amiral Calthorpe, 8 Haziran'da onun hakkında bir rapor hazırlayarak İstanbul Hükümeti'ne göndermiştir.³⁰⁴

İngiltere'nin baskısını üzerinde hisseden padişah, Mustafa Kemal Paşa'ya derhal geri dönmesi çağrısında bulursa da Paşa, 12 Haziran'da Amasya'ya geçmiştir.³⁰⁵ Haziran ayı sonunda; altında Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Refet Bey ve Ali Fuat Paşa'nın da imzasını taşıyan Amasya Genelgesi (Tamimi) yayımlanmıştır.³⁰⁶ 22 Haziran 1919'da tarihli genelge, bir ihtilal bildirisi niteliği taşımıştır. İlan edilen genelgeyle bütün millet istiklal için direniş hareketine destek vermeye ve katılmaya davet edilmiştir. Bununla beraber kurtuluşun tek yolunun milletin azim ve kararına bağlı olduğu vurgulanmıştır.³⁰⁷ Genelgenin ilanından bir gün sonra yani 23 Haziran'da Harbiye Nazırı Ali Kemal Bey, bütün valiliklere Mustafa Kemal Paşa'nın görevden alındığını ve artık resmi bir vazifesi bulunmadığını ilan etmiştir.³⁰⁸ Mustafa Kemal Paşa, buna rağmen 3 Temmuz'da Erzurum'a geçmiştir. İstanbul Hükümeti'nin kendisi hakkında yarattığı olumsuz propaganda³⁰⁹ karşısında 8 Temmuz 1919'da askerlikten istifa etmiştir.³¹⁰ Kısa bir süre sonra da Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten ihraç³¹¹

³⁰³ Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.2, B: 141, s.50.

³⁰⁴ BOA, HR. SYS, 2608/6_1.

³⁰⁵ BOA, HR. SYS, 2608/6_3.; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s.34-36.

³⁰⁶ Amasya Genelgesi için Bkz. Sefer Yazıcı, *Millî Egemenlik Belgeleri*, (Ankara: TBMM Basımevi, 2015), s.9-13.; Serap Taşdemir, "Türkiye Cumhuriyetinin Doğum Belgesi: Amasya Tamimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.21, S.61 (2005): 1071-1089.

³⁰⁷ ATASE, İSH (İstiklal Harbi), 1335-7-1. (22 Haziran 1919)

³⁰⁸ BOA, HR. SYS, 2608/6_3.; BOA, DH. ŞFR. (Şifre Kalemi) 100/174.

³⁰⁹ BOA, BEO. SYS, 34-64/V_9.

³¹⁰ BCA, 490.1.0.0. (Siyasi Partiler, Cumhuriyet Halk Partisi) / 58-227-4-1.

³¹¹ BOA, İ. DUİT. 178/30-1.; BOA, İ.DUİT. 163/31-4.

edildiği, bütün rütbe ve madalyalarının geri alındığına³¹² dair resmi bir irade yayımlanmıştır. Erzurum'da bulunan Kazım Paşa, artık sivil olmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gittiğinde "Paşam dün olduğu gibi bugün de bütün kolordumla emrinizdeyim. Sizi koruması için bir bölük asker getirdim" diyerek Millî Mücadele'ye önemli bir hizmette bulunmuştur.³¹³ Mustafa Kemal Paşa, ileriki süreçte kendisine olan bu desteği, İsmet Bey'e de büyük bir minnet duygusuyla anlatmıştır.³¹⁴

İstanbul hükümetinin baskılarına³¹⁵ rağmen Millî Mücadele'ye bağlılık bildiren birçok kişinin katılımıyla 23 Temmuz'da Erzurum Kongresi toplanmıştır.³¹⁶ Erzurum'la birlikte merkezi idarenin emir ve kararlarını kesin bir dille reddeden bir zümreleşme olmuştur.³¹⁷ Bunu gerçekleştiren kimseler de devletin sivil ve askerî kadrolarıdır. Kongrenin başkanlığını yapan Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda ulusal direnişe öncülük eden grubun yani Temsil Heyeti'nin de başkanlığına seçilmiştir.³¹⁸ Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da ilerlerken İsmet Bey de onun hangi şartlar altında çalıştığını öğrenmeye çalışmış ve Millî Mücadele'nin gelişimini takip etmiştir.³¹⁹ Sivas'ta 4-11 Eylül tarihleri arasında icra edilen kongrede, Erzurum'da alınan kararların tümü yeniden onanmıştır.³²⁰ Farklı olarak, Anadolu ve Rumeli'de mevcut durumda olan Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri birleştirilmiştir.³²¹ Bu kongre ile beraber artık Anadolu hareketinin alt yapısı tamamlanmıştır. Heyet-i Temsiliye formülü ile beraber yeni bir meclis açılmasının sinyalleri de verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa da peşinde hem İtilaf

³¹² BOA, İ. DUİT. 163/31.

³¹³ Cemalettin Taşkıran, *Millî Mücadele'de Kazım Karabekir Paşa*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), s.49-60.

³¹⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.59.

³¹⁵ BOA, BEO. SYS, 34-64/V_6.

³¹⁶ ATASE, İSH, 24-105-1. (7 Ağustos 1919)

³¹⁷ BOA, DH. ŞFR, 100/174.; Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.298.

³¹⁸ BOA, BEO. SYS, 34-64/V_20.; BOA, DH. KMS, 53-3/12_1-2.

³¹⁹ Turan, *İsmet İnönü Yaşamı Dönemi ve Kişiliği*, s.59.

³²⁰ ATASE, İSH, 5-1-14. (11 Eylül 1919)

³²¹ BOA, BEO. SYS, 34-64/III_4.

Devletleri hem de İstanbul hükümeti olmasına rağmen güçlü bir otoriteye sahip olmuştur.³²² İstanbul Hükümeti, bu süreçte, İngiltere'nin de baskısıyla Anadolu hareketini bastırmak ve Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklatmak için harekete geçmiştir.³²³ İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe da hükümetten Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e asi muamelesi yapılmasını istemiştir.³²⁴ Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın ilerleyişi karşısında Damat Ferit Paşa, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek 2 Ekim'de istifa etmiştir. Yeni hükümeti kurma görevi Ali Rıza Paşa'ya verilmiştir. Bu durum, İstanbul ve Anadolu arasında yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur.³²⁵

Mustafa Kemal Paşa ve kurmaylarıyla masaya oturmak, artık İstanbul Hükümeti için bir gereklilik haline gelmiştir.³²⁶ Ali Rıza Paşa, Bahriye Vekili Salih Paşa'yı müzakerelerde bulunmak üzere Amasya'ya göndermiştir.³²⁷ 20-22 Ekim tarihlerinde Salih Paşa, Anadolu hareketini temsil eden Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey'le görüşmeler yapmıştır.³²⁸ Bu müzakerelerde daha önce yapılan kongrelerde alınan kararların mebusan meclisinde de kabul edileceği, iki tarafın da birbirini aleyhinde söylem veya eylem geliştirmeyeceği gibi konular tartışılmıştır.³²⁹ Bu görüşmeler sırasında Albay İsmet Bey'i de doğrudan ilgilendiren bir mesele gündeme gelmiştir. Müzakereler sırasında Barış Konferansı'na gönderilmesi düşünülen kişiler üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın tavsiye ettiği isimler arasında Albay İsmet Bey de yer almıştır. Paşa, İsmet Bey'i ilgili heyette "Askerî Uzman" sıfatıyla görmek istediğini belirtmiştir.³³⁰ Bunların yanı sıra Mustafa Kemal Paşa, mebusan meclisinin bir an evvel toplanması ve seçim yapılmasını da telkin

³²² ATASE, İSH, 349-130-1. (6 Eylül 1919)

³²³ BOA, DH. ŞFR, 101/70.

³²⁴ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C.1 (İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2021), s. 477-478.

³²⁵ BOA, BEO. SYS, 34-64/III_6.; BOA, BEO. SYS, 34-64/III_8.

³²⁶ BOA, DH. KMS, 53-4/3_2, 15-19, 32.

³²⁷ BOA, BEO. SYS, 34-64/III_23.

³²⁸ BOA, BEO. SYS, 34-64/III_9.

³²⁹ Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Millî Devlete"*, s.54-55.

³³⁰ Atatürk, *Nutuk*, s.215.

etmiştir.³³¹ Ancak meclisin toplanma yeri olarak Anadolu'yu işaret etmiş, İtilaf Devletleri'nin işgali altındaki İstanbul'u bu iş için uygun görmemiştir.³³² İstanbul Hükümeti ise meclisin Anadolu'da toplanması fikrine sıcak yaklaşmamıştır.³³³ Salih Paşa, ardından mütareke konularını İstanbul Hükümeti ve padişaha sunmak üzere payitahta dönmüştür. Mustafa Kemal Paşa, genelgeler ve kongrelerde alınan kararları tam anlamıyla uygulamaya geçirmek üzere³³⁴ 27 Aralık 1919'da Ankara'ya geçmiştir.³³⁵ Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye, İstanbul ve Anadolu'da ortaya çıkan Millî Mücadele karşıtlığına rağmen somut adımlar atabilmeyi başarmıştır.³³⁶

İsmet Bey'in deyimiyle Mustafa Kemal Paşa, halka çözüm yollarını anlatarak³³⁷ ve bunları bizzat uygulayacağını vaadini vererek Türk milletini arkasına almıştır. İsmet Bey, bu süreç zarfında her ne kadar İstanbul'da olsa da Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerini ve Anadolu hareketini yakından takip etmiştir.³³⁸ Albay İsmet, Doğu Anadolu'da bulunan 15. Kolordu Komutanı Kazım Paşa ile sık sık telgraf aracılığıyla irtibat kurmuştur. İstanbul'da bulunduğu zaman diliminde Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'dan direniş hareketine yardımının dokunabileceği konular için haber beklemiştir.³³⁹ İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki direniş karşısındaki tavrına da yakından tanıklık etmiştir. İsmet Bey'in Millî Mücadele'nin

³³¹ BOA, BEO. SYS, 34-64/III_23. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum mebusu seçilmiştir. Bkz. BOA, DH. ŞFR. 654/15.

³³² BOA, BEO. SYS, 34-64/III_15.

³³³ BOA, DH. KMS, 57-1/61.; BOA, BEO. SYS, 34-64/III_16.; BOA, BEO. SYS, 34-64/III_18.

³³⁴ BOA, DH. KMS. 53-4/21-3.

³³⁵ BOA, DH. KMS, 53-4/21_2-4.; BOA, DH. KMS, 53-4/21-4.

³³⁶ Taha Akyol, "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Atatürk'ün Siyasi Stratejisi Ve Liderlik Uygulamaları", *Atatürk'ün Askerî Liderliği Paneli Bildiri Kitabı (Ankara, 18 Mayıs 2016)*, Ed. Necdet Tuna (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, 2016), s.28-31.

³³⁷ Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.2, B: 188, s.172.

³³⁸ İnönü, *Defterler (1919-1973)*, s.24.

³³⁹ Akt. Koçak, *İsmet İnönü ve Resmi Tarih*, s.265.

başladığı ilk andan itibaren içerisinde fiilen yer almaması zaman içerisinde tartışmalara yol açmıştır. İstanbul'da olduğu için başkentteki tüm gelişmeleri görmüş ve hatta işgal altındaki kentte kurtuluşa yönelik umudunun azaldığını ifade etmiştir. Kazım Paşa ile olan yazışmalarında bu tür diyaloglara rastlamak mümkündür.³⁴⁰ Ancak bu konuşmalar ve fikirler iki silah arkadaşının arasında geçen diyaloglardır. Yani İsmet Bey, o dönemde umutsuzluğunu kamuoyu ile açık açık paylaşmamıştır.³⁴¹ Üstelik bu dönemde Millî Mücadele hareketine yönelik kasıtlı bir iması, olumsuz bir tavrı ya da beyanı da olmamıştır. İsmet Bey, gelişen olayları yorumlamış ve kendisi için en doğru adımları atmaya çalışmıştır. İstanbul'da bulunduğu süreç zarfında kendisine verilen vazifeleri yapmıştır. Ayrıca sabırla Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa'yı takip etmiş ve Anadolu'ya ilk fırsatta geçmenin zamanını kollamıştır.³⁴² İsmet Bey, başkentte kaldığı sürecin büyük bir çoğunluğunda işsiz kaldığı için sıkıldığını da dile getirmiştir. Kendisine etkin görevler verilmemesinin sebebi olarak da İsmet Bey'in daha önce Ahmet İzzet, Enver ve Cemal Paşa ile yakın ilişkileri gerekçe gösterilmiştir.³⁴³ Albay İsmet, bu boşluktan faydalanmış kendisine bir İngilizce hocası tutarak dil öğrenmeye karar vermiştir.³⁴⁴

İsmet Bey'in İstanbul'dayken Millî Mücadele'ye önemli faydalar sağladığı, kimi zaman gizlice örgütlenen grupları himaye ettiği yönünde birtakım iddialar da mevcuttur. Buna ek olarak Mondros Mütarekesi'nin akabinde antlaşma şartları uygulanırken İsmet Bey'in ordudan terhis edilen askerlerin silahlarını gizli bir şekilde

³⁴⁰ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, (İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1951), s.38.

³⁴¹ İsmet Bey bu süreç zarfında devletin bir memuru olduğu ve kendisini tatmin etmese de resmi bir görevi bulunduğu için Mustafa Kemal Paşa ile yakın temas kuramamıştır. İşgal altındaki başkentte uzun süredir bulunduğu ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşüp konuşamadığı için olumsuz ve çaresiz düşüncelerinin ortadan kalkması, Anadolu hareketine katılincaya kadar zaman almıştır. Bkz. Cevzilliler ve Akbulut, "Mütareke Döneminde İsmet Bey (İnönü)'in İstanbul'daki Faaliyetleri", s.159-160.

³⁴² Cevzilliler ve Akbulut, a.g.m., s.167-169.

³⁴³ Cevzilliler ve Akbulut, a.g.m., s.166.

³⁴⁴ İnönü, *Defterler (1919-1973)*, s.23.

Anadolu'ya naklettiği iddiası da yer almıştır.³⁴⁵ Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa da Ali Rıza Paşa Hükümeti ile temas kurduğunda İsmet Bey'i ilgilendiren bir talepte bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, hükümetten İsmet Bey'in tekrar Harbiye Nezareti Müsteşarı olmasını önermiştir.³⁴⁶ Yani Albay İsmet Bey, halen Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'deki planları arasındadır. İsmet Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki faaliyetlerini ne kadar yakından takip ettiğini hatıralarında şöyle nakletmiştir: “Benim zihnim devamlı olarak Ankara ile meşguldü”.³⁴⁷ 19 Mayıs 1919 ile 8 Ocak 1920 tarihleri arasında İsmet Bey ve Millî Mücadele bağı kaynaklarda geniş bir yere sahip değildir. Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk* ve İsmet Bey'in *Defterler* ile *Hatıralar* eserleri de dâhil olmak üzere birçok kaynak bu konuda kısıtlı bilgi aktarmıştır. Yine Ali Fuat Paşa, Fevzi Paşa, Rauf Bey gibi o dönemin etkili kurmaylarının hatıralarında da İsmet Bey'in ilgili tarihler arasındaki varlığı çok kısa ve yüzeysel olarak yazılmıştır. Ancak İsmet Bey'e dair hiçbir iz yoktur demek de mümkün değildir. İsmet Bey'in özellikle Kazım Paşa ile olan diyaloglarında İstanbul ve Anadolu ile ilgili faaliyetler ve olayların konusu sıkça geçmiştir.³⁴⁸

2.5. Albay İsmet Bey'in Ankara'ya İlk Geçişi

İsmet Bey'in Anadolu'ya ilk geçişi 1920 yılı ocak ayının ilk haftasında gerçekleşmiştir. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelişi üzerinden de yaklaşık on gün geçmiştir. İsmet Bey, Anadolu'ya geçme sebebini ve sürecini şöyle ifade etmiştir: “Mustafa Kemal Paşa'nın ne şartlar içinde çalıştığını öğrenmek benim için büyük bir merak olmuştu. 1920 Ocak ayının ilk günlerinde, 8 Ocak'ta Ankara'ya

³⁴⁵ Akt. Koçak, *İsmet İnönü ve Resmi Tarih*, s.269.; Metin Heper, *İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s.13-14.

³⁴⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sivas Kongresi ve Heyet-i Temsiliye Devri, İstanbul'un İtilaf Devletleri Tarafından Resmen İşgali, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kurulması, Batı Anadolu ve Trakya Cephelelerinde Yunan İleri Harekâtı (4 Eylül 1919 - 9 Kasım 1920)*, C.2, KS.2 (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1999), s.74; Turan, *İsmet İnönü Yaşamı Dönemi ve Kişiliği*, s.20.

³⁴⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.59.

³⁴⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C.1 (Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, 2008), s.63-64.

gitmek üzere İstanbul'dan yola çıktım ve Ankara'ya geldim".³⁴⁹ İsmet Bey, üstlerinden habersiz bir şekilde tren yolculuğuyla ocak ayı başlarında Ankara'ya ulaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu sırada temsil heyeti ile beraber Ziraat Mektebi binasında çalışmalarını yürütmüştür.³⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'i sıcak bir şekilde karşılamıştır.³⁵¹ Ali Fuat Paşa da İsmet Bey ile aynı gün Ziraat Mektebi'nde karşılaşanlar arasındadır. Ali Fuat Paşa, hatıralarında o günü anarken bir anda Albay İsmet'le karşılaştığını, bundan ötürü memnun olduğunu ve onu Millî Mücadele için gerçek bir yardımcı olarak gördüğünü ifade etmiştir.³⁵²

Mazhar Müfit Kansu, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'in buradaki görüşmelerinin genellikle özel ve bire bir olduğunu aktarmıştır. İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmelerde Millî Mücadele'nin bütün safhalarını bir de kendisinin ağzından dinlemiştir. Kongreler ve genelgeler döneminde doğrudan bulunmasa da gelişmeleri ve kararları yakın takip etmiş ve hemen her gelişmeye hâkim olmuştur. Mustafa Kemal Paşa da Samsun'dan Ankara'ya dek geçirdiği ve yaşadığı olayları İsmet Bey ile detaylarıyla paylaşmıştır.³⁵³ İsmet Bey, Ankara'ya gelir gelmez gittikçe kurumsallaşan Anadolu hareketine de bu sayede yakından tanıklık etmiştir. İstanbul'da bulunduğu süreç zarfında yaşadıkları ve şahitlik ettiklerinin de etkisiyle kurtuluşa olan ümidi, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa ile görüşünce yeniden tazelemiştir.³⁵⁴ Onun aktardıklarına göre Mustafa Kemal Paşa, kendisinin Erkân-ı Harbiye'de çalışmasını istemiştir. İsmet Bey de buna uyararak Ankara'da geçirdiği bir aylık zaman diliminde bu görevle meşgul olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın talimatları doğrultusunda incelemeler yapmış ve raporlar hazırlamıştır.³⁵⁵ İsmet Bey'in Ankara'da olduğu sırada Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Paşa arasında bir telgraf trafiği yaşanmıştır. Bu

³⁴⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.59.

³⁵⁰ Atay, *Çankaya*, s.208.

³⁵¹ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.45-46.

³⁵² Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, (İstanbul: Temel Yayınları, 2019), s.332.

³⁵³ İnönü, "Devlet Kurucusu Atatürk", s.781-782.

³⁵⁴ Cevizliler ve Akbulut, "Mütareke Döneminde İsmet Bey (İnönü)'in İstanbul'daki Faaliyetleri", s.177-178.

³⁵⁵ Kocatürk, "İsmet İnönü İle Bir Konuşma", s.200-203.

telgraflardan biri doğrudan İsmet Bey'in Ankara'da neden bulunduğunu açıklar niteliktedir.³⁵⁶ Bu sırada İstanbul'da bir araya gelecek olan Mebusan Meclisi'nin organizasyonu üzerinde çalışmalar hız kazanmıştır. İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın bazı mebuslar ile olan görüşmelerine tanıklık etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, daha önce olduğu gibi yine mebuslara kongre ve genelgelerde alınan kararları hatırlatmış ve telkin etmiştir. Bu toplantılarda bulunan İsmet Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın öne çıkarttığı konulardan biri olan Kuvâ-yi Milliye grubunun ilkelerini hazırlamış ve bu programı Rauf Bey'e sunmuştur.³⁵⁷

İsmet Bey'in deyimiyle Ankara'daki günleri gündüz olduğu gibi geceleri de Mustafa Kemal Paşa ile geçmiştir. İsmet Bey, burada bulunduğu süreçte Millî Mücadele'nin ilerleyen safhalarındaki askerî ve siyasi durumu da yeterince düşünme fırsatı bulmuştur. Bu konularda da Mustafa Kemal Paşa ile olası ihtimalleri konuşmuşlar ve birçok konuda mutabık olmuşlardır.³⁵⁸ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'in asıl üzerinde durduğu konu, Millî Mücadele hareketinin nereye varacağıdır. Çünkü her ikisi de protesto, miting, hükümet değişiklikleri ve düzensiz Kuvâ-i Milliye birlikleri ile işgalin sona ereceğine inanmamıştır. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'in anlaştığı ve ortak düşündüğü nokta düşmanla savaşmaktır. Onlara göre istiklalin tek yolu belli bir taktik ve disiplin içerisinde muharebe vererek düşmanı yurttan atmaktır. Yani ikilinin mutabık olduğu nokta bir istiklal harbi verilmesidir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey, bunun yanında ciddi bir ordu teşkilatının da kurulması düşüncesi sahiptir. İsmet Bey aldığı notlarda Paşa ile bu konuda kesinlikle mutabık olduklarını

³⁵⁶ Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ve İsmet Bey'e: "Ankara'dan gelen samimî selâmları pek azîm meserretle karşılarım. İsmet Bey, Rauf Bey'in yerine geldi ise sevincim daha azim olacaktır. Arz-ı tazimat eylerim. (21.1.1920) Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı: İsmet Bey, en nazik ve mühim bir devreye girdiğimizi nazar-ı dikkate alarak bizi kıymettar mesaisinden müstefit etmek ve bu devrenin inkişafına kadar Heyet-i Temsiliye'de bulunmak üzere gelmiştir. Cümleten gözlerinizden öperiz". Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C.1, s.426. Ayrıca Bkz. Necdet Tuna (Yay. Haz.) *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.3 (Genelkurmay Basımevi: Ankara, 2017), B: 336, s.311.

³⁵⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.59.

³⁵⁸ Kocatürk, "İsmet İnönü İle Bir Konuşma", s.204-205.

aktarmıştır.³⁵⁹ İsmet Bey'in ilk Ankara günlerinde, Güney Cephesi'nin direniş ve mukavemet teşkilatının hazırlanmasında gayret sarf ettiği de söylenmiştir.³⁶⁰ İsmet Bey'in Ankara'da bulunduğu dönemde önemli bir olaya daha tanıklık etmiştir. Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Harbiye Nazırı olan Cemal (Mersinli) Paşa, İtilaf Devletleri'nin hükümete verdiği nota üzerine görevden alınmıştır.³⁶¹ Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın görevde kalmasından yana tavır takındıysa da sürece engel olunamamıştır. Tepkisini göstermek üzere Mustafa Kemal Paşa da Anadolu'da yer alan yabancı askerlerin tevkif edilmesini emretmiştir.³⁶² Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa; Genelkurmay Başkanlığı'ndan azledilen Cevat (Çobanlı) Paşa'nın yerine de İsmet Bey'in geçmesi için Ali Rıza Paşa'yla görüşmüştür. Fakat bu talep olumlu karşılanmamıştır.³⁶³ İsmet Bey, hatıralarında bu dönemi işlerken hiçbir hükümetin kendisine İstanbul'da mühim bir vazife vermek istemediğini söylemiştir.

İstanbul Hükümeti, 3 Şubat 1920'de Fevzi Paşa'yı Harbiye Nazırlığı'na getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, vuku bulan olaylar üzerine İsmet Bey'in çalışmalarına başkentte devam etmesini uygun görmüştür.³⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta bu konuyu Yunanların taarruz hazırlığında olduğunu ve lazım olan tedbirlerin bir an evvel alınması gerektiğiyle ilişkilendirmiştir. Gerekli hazırlıkları yapmak üzere İsmet Bey'in İstanbul'da Erkân-ı Harbiye'de çalışmasının faydalı olacağına kanaat getirmiştir.³⁶⁵ İsmet Bey ise İstanbul'a dönüşünün Fevzi Paşa'nın daveti üzerine olduğunu aktarmıştır. Kendisi bu çağrı üzerine dönüp dönmeme konusunda Mustafa Kemal

³⁵⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.59.

³⁶⁰ M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken - Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), s.595.

³⁶¹ BOA, BEO. SYS, 34-64/III_28.; BOA, BEO. SYS, 34-64/III_29.

³⁶² BOA, HR. SYS, 2607/3_26.; Orhan Çekiç, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e 3 - 1920 Teşkilatlanma*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022), s.203-205.

³⁶³ Ahmet Gülen, "Nutuk'a ve Hatıralara Göre İsmet Paşa'nın Askerî ve Siyasi Faaliyetleri (1919-1927)", *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, C.5, S.1 (2022): 19-20.

³⁶⁴ Kocatürk, "İsmet İnönü İle Bir Konuşma", s.200.

³⁶⁵ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1. s.118-119.

Paşa'ya danışmıştır. Mustafa Kemal Paşa da İsmet Bey'in İstanbul'a gönderilmesi hususuna değinirken Fevzi Paşa'nın da Anadolu hareketine olumlu bir bakış açısı getireceğini ön plana çıkartmıştır.³⁶⁶ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, girilecek mücadelenin gerektirdiği maddiyat ve envanteri sağlamak ve ordu teşkilatından kıymetli subaylarını Ankara'ya yönlendirmek gibi zaruri durumlar için Fevzi Paşa'nın İsmet Bey'in çalışmalarına destek olacağını ifade etmiştir. Üstelik Genelkurmay'ı kontrol altına almak ve içerisinde bulunmak da Ankara için önem arz etmiştir.³⁶⁷ İsmet Bey, hatıralarında bu meselenin Mustafa Kemal Paşa ile yüz yüze görüşükten sonra kendisinin de içine sindiğini belirtmiştir.

Ben Heyet-i Temsiliye'nin Erkan-ı Harbiye'sinde Atatürk'le beraber Atatürk'e yardımcı olarak çalışmama devam ediyorum. Fevzi Paşa Harbiye Nazırı olunca benim İstanbul'a dönmemi yazdı. Karar vermek lazımdı. Resmi sıfatım henüz üzerimde. Bir ordu zabitiyim. Harbiye Nazırı beni davet ediyor. Gelmiyorum deyince istifa etmeliyim. Vaziyeti Mustafa Kemal Paşa ile müzakere ettik. Mustafa Kemal Paşa, mutabık kaldığımız hususun, yani bir mücadelenin büyük bir harbe müncer olacağını hesaba katarak şimdiden ona hazırlanmak hususunun temini için Fevzi Paşa'nun Harbiye Nezareti'ne getirilmesini memnunlukla karşılamıştı. Bana Fevzi Paşa Harbiye Nezaretindedir. Kendisi ile anlaşmak mümkündür, senin onunla temas ederek beraber bu hazırlıkları mümkün olduğu kadar temin etmeye çalışman burada kalmadan daha faydalı olacaktır, onun için dönmen lazım dedi.³⁶⁸

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'in kendisini ve temsil heyetini Millî Mücadele'nin merkezi haline gelen Ankara'da ziyaret ettiği için memnun olmuştur. Çünkü hem askerlik kabiliyetine hem de olayları yorumlama becerisine güvendiği bir komutanın Millî Mücadele'ye yakın olmasını değerli bulmuştur.³⁶⁹ İsmet Bey'in Ankara'da

³⁶⁶ İnönü, *Hatıralar*, s.59.

³⁶⁷ Atatürk, *Nutuk*, s.310-315.

³⁶⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.178.

³⁶⁹ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.118-120.

bulunduğu kısa zaman zarfında Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkileri geliştirmiştir.³⁷⁰ Millî Mücadele’de artık somut adımların atılmaya başlanacağı bir dönem yaklaşırken İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın talimatları doğrultusunda sorunsuz hareket edeceği izlenimini bir kez daha yansıtmıştır. Mustafa Kemal Paşa için de zor ve idare etmesi güç bir süreçte İsmet Bey gibi yardımcıların olması önemlidir. Öte yandan bu süreç ikili arasındaki liderlik dinamiklerinin de gözler önüne sermiştir. İsmet Bey’in ilk Ankara ziyareti, sembolik olarak da önemli bir anlam taşımıştır. Çünkü İsmet Bey’in geldiği tarih göz önünde bulundurulduğunda Mustafa Kemal Paşa’nın yanındaki birçok kişinin Meclis-i Mebusan’a katılmak üzere İstanbul’a gittiği ve Mustafa Kemal Paşa’nın Ankara’da birkaç çalışma arkadaşıyla yalnız kaldığı bir döneme rastlamıştır.³⁷¹ İsmet Bey, İstanbul’a dönmeye hazırlandığı günlerde Ali Fuat Paşa ile aralarında bir diyalog geçmiştir. Ali Fuat Paşa, İsmet Bey’e eğer isterse İstanbul’a dönmeyip kendisiyle beraber vazife arkadaşlığı yapabileceğini söylemiştir. İsmet Bey de gitmek zorunda olduğunu, ancak mutlaka geri döneceğini bildirmiştir. Yani kendisi de bu ayrılığın kısa süreli olacağını ve bu durumun bir plan dâhilinde olduğunu bilincindedir.³⁷² İsmet Bey, 15. Kolordu Komutanı Kazım Paşa’ya 10 Şubat 1920’de Ankara’dan bir mesaj göndermiştir. Mesajın içeriğinden de anlaşıldığı üzere tıpkı Ali Fuat Paşa’ya söylediği gibi yakın arkadaşı Kazım Paşa’ya da önemli bir vazife icabı gitmek durumunda olduğunu ve geri döneceğini ifade etmiştir. Bu durumda, İsmet Bey ve Mustafa Kemal Paşa’nın aralarında bir planın işlediğini söylemek mümkündür. “İstanbul’daki vaziyeti Heyet-i Temsiliye görüşüne göre tetkik etmek ve sonra haberleşerek karar verilecek surette hareket etmek üzere, yarın İstanbul’a hareket ediyorum. Fevzi Paşa da işbu kararı lüzumlu gördüler”³⁷³

İsmet Bey’in Ankara’dan İstanbul’a geri dönüşü de yine birtakım tartışmalara yol açmıştır. Bunlardan biri Mustafa Kemal Paşa’nın İsmet Bey’e ilk Ankara ziyaretinde

³⁷⁰ Mutlu, “Devlet Adamı Kimliği İle İsmet İnönü’nün Düşünce ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi”, s.42.

³⁷¹ Hülya Özkan, *İstanbul Hükümetleri Ve Millî Mücadele Karşıtı Faaliyetleri (4 Mart 1919 - 16 Ekim 1920)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994), s.71-72

³⁷² Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s.332-333.

³⁷³ İsmet İnönü, “*Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*”, Haz. İlhan Turan (Ankara: İnönü Vakfı Yayınları, 2021), s.11.

soğuk davrandığı yönündedir. Diğeri ve en çok dile getirileni ise İsmet Bey'in Millî Mücadele'ye resmen katılmakta ilgili bir tereddüt taşıdığıdır. Abdi İpekçi, 1968 yılında İsmet Bey ile Millî Mücadele ve devrimler ile ilgili yaptığı bir mülakatta bu hususla ilgili sorularını iletmiş, İsmet Bey ise şöyle yanıtlamıştır: “Tereddümü, mereddümü yok. Ankara'ya gelip çalışmaya başladıktan bir süre sonra İstanbul'a çağırdılar beni. Bu önemli bir kararın alınmasıyla ilgiliydi. Onlarla temasta bulunarak Anadolu'ya yardım temin etmek meselesi. Bunun için gittim İstanbul'a”.³⁷⁴

İsmet Bey'in Anadolu'ya ilk geçişinin tarihleri ile ilgili de çeşitli kaynaklarda çelişkiler mevcuttur. Bu hususta Utkan Kocatürk'ün 1973 yılında İsmet Bey ile yüz yüze yaptığı bir mülakat sonucunda bir çıkarım yapılmıştır. İsmet Bey, mülakat sırasında Ankara'da yaklaşık 1.5 ay kaldığını öne sürerken hatıra ve belgelerde bu sürenin 1 ay kadar olduğu nakledilmiştir.³⁷⁵ Utkan Kocatürk'ün İsmet Bey'in Ankara'ya 20 Ocak 1920'de geldiği iddiasını güçlendiren bir unsur da Kılıç Ali'nin hatıralarındaki ifadelerdir. Kılıç Ali, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da bulunan İsmet Bey'e 10 Ocak 1920'de bir mesaj iletmiş ve kendisini Ankara'ya davet ettiğini ifade etmiştir.³⁷⁶ Kocatürk'ün yaptığı tarih tespitinde Albay İsmet'in Anadolu'ya ilk gelişinin 20 Ocak, Anadolu'dan ayrıldığı tarihin ise 10 Şubat olduğu iddia

³⁷⁴ Gülen, “Nutuk'a ve Hatıralara Göre İsmet Paşa'nın Askerî ve Siyasi Faaliyetleri (1919-1927)”, s.20.

³⁷⁵ Kocatürk, “İsmet İnönü İle Bir Konuşma”, s.199.

³⁷⁶ Kılıç Ali'nin hatıralarında yer alan 10 Ocak 1920 tarihli davet metni şu şekildedir: “Kardeşim İsmet, Mukadderat-ı memleketin taayyün etmek üzere olduğu şu mühim zamanda pek kıymetli olan vüruh-ı nazar ve selamet-i muhakemelerinden istifade etmeyi pek ziyade arzu ediyoruz. İçtimai kuvve-i karibeye gelen (toplanması yaklaşan) Meclis-i Mebusan'ın selamet-i vatanı kâfil olacak vechile ibraz-ı mesai edebilmesi ve hassaten şahsi endişelerden tecerrüd ederek gaye-i milliyeyi bihakkin temine hasr-ı vücud edebilecek evsaf ve mezayada bir heyeti hükümetin meydana getirilmesi bugünün en mühim mesailini teşkil etmektedir. Gerek bu hususta ve gerekse sair bilumum teferruat hakkında müdavele-i efkârda bulunmak üzere iki gün için Ankara'ya teşrif buyurmanızı bilhassa rica eder, gözlerinizden öperim”. Bkz. Hulusi Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2005), s.126-127.

edilmiştir.³⁷⁷ İsmet Bey'in trenle İstanbul'a döndüğü sıralarda İtilaf Devletleri, Anadolu'daki hareketlilikten son derece rahatsızdır. 12 Ocak 1920'de yeniden çalışmalara başlayan Meclis-i Mebusan'da günlerce süren görüşmeler ve oturumlar yapılmıştır.³⁷⁸ Mustafa Kemal Paşa ile Ankara'da görüşen mebuslar, mecliste onun telkinleri doğrultusunda bir siyaset gütmüştür. İtilaf Devletleri'nin de baskısını üzerinde hisseden Meclis-i Mebusan, 28 Ocak 1920'de oy birliği ile Misak-ı Millî kararlarını kabul etmiştir.³⁷⁹ Altı maddelik beyannamede, tıpkı kongrelerde altı çizildiği gibi tam bağımsızlık ve vatanın bütünlüğü vurgulanmıştır.³⁸⁰ Bunun yanında millî sınırlar da resmen ifade edilmiş ve asgari barış şartları da Misak-ı Millî ile belirlenmiştir.³⁸¹

İsmet Bey, Ankara'dan döndükten sonra Mustafa Kemal Paşa'ya telgraflar aracılığıyla İstanbul'daki durumla ilgili birçok rapor vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezareti'nde iş birliği içinde bulunduğu başlıca kişi İsmet Bey olmuştur.³⁸² Kendisi, özellikle İtilaf Devletleri'nin tutumunu yakın takip etmiş, Ankara'yı bu konuda sık sık bilgilendirmiştir. Albay İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın 25 Şubat 1920 tarihli bir yazısına cevap verirken, İstanbul'daki durumla ilgili genel bir değerlendirme yapmıştır. Bunun yanı sıra, Mustafa Kemal Paşa'ya içinde buldukları vaziyetle ilgili yapılabilecek hamleleri de şu şekilde izah etmiştir: “Bizim karşı önlemlerimiz silah ve cephaneden başka subay, paraca Anadolu'yu destekleme, Kuva-yi Milliye aleyhtarlığını gizli ve açık şekilde takip ve ortadan kaldırma, Rusya'dan hiç olmazsa doğru bilgi elde edilmesini temin etmektir”.³⁸³ Mustafa Kemal Paşa da 25 Şubat

³⁷⁷ Kocatürk, “İsmet İnönü İle Bir Konuşma”, s.199.

³⁷⁸ BOA, İ.DUİT. 10/53-1.

³⁷⁹ Yavuz, *Atatürk “İmparatorluktan Millî Devlete”*, s.58-59.

³⁸⁰ Çekiç, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e 3 - 1920 Teşkilatlanma*, s.173-175.

³⁸¹ Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, *Sivas Kongresi ve Heyet-i Temsiliye Devri, İstanbul'un İtilaf Devletleri Tarafından Resmen İşgali, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kurulması, Batı Anadolu ve Trakya Cephelerinde Yunan İleri Harekâtı (4 Eylül 1919 - 9 Kasım 1920)*, s.125.

³⁸² Baydar, *Atatürk'le Konuşmalar*, s.56-58.

³⁸³ İnönü, “*Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919–1933*”, s.13.

1920’de ülkenin iç ve dış gündemi ile alakalı yeni fikirlerini Albay İsmet Bey ile paylaşmıştır.³⁸⁴ 3 Mart 1920 tarihli bir raporda da yine İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya birçok havadis vermiştir. İtilaf Devletleri’nin Meclis-i Mebusan hakkındaki düşünceleri, direniş hareketine olan yaklaşımları ve planları hakkında bir gözlem raporu iletmıştır.³⁸⁵ Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk’ta* İsmet Bey’in gönderdiği raporlar doğrultusunda bütün ordu unsurları ve teşkilat merkezlerine gerekli olan tedbiri almak üzere bu bilgileri gönderdiğini söylemiştir.³⁸⁶ Mustafa Kemal Paşa’nın İsmet Bey’in Anadolu’da kalması yerine bir müddet daha İstanbul’da çalışmalara devam etmesini istemesi bu hususta faydalı olmuştur.

2.6. İstanbul’un Resmen İşgali ve Albay İsmet Bey’in Anadolu’ya Kesin Geçişi

İsmet Bey’in telgrafından tam 13 gün sonra İtilaf Devletleri 16 Mart 1920’de İstanbul’u resmen işgal etmiştir.³⁸⁷ 16 Mart gününün erken saatlerinde başkent tüm stratejik noktaları ele geçirilmiş ve idareye resmen el konulmuştur.³⁸⁸ Bununla beraber kısa süre önce Misak-ı Millî’yi kabul eden Meclis-i Mebusan da basılmış ve birçok mebus tutuklanmıştır.³⁸⁹ İstanbul’un resmen işgal edilmesi, Millî Mücadele’nin dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. O ana dek Anadolu’ya güvenmeyen ya da bu hususta tereddüt eden asker-sivil kadroların bir kısmı için artık Ankara’dan başka çare kalmamıştır. Payitahtın işgali, Millî Mücadele ruhunu köreltmediği gibi daha da arttırmıştır.³⁹⁰ İşgalin akabinde aralarında Rauf Bey, Yunus Nadi, Ziya Gökalp, Kara Kemal ve Said Halim Paşa gibi asker, siyasetçi ve devlet adamlarının da yer aldığı yaklaşık 150 kişi Malta’ya sürgüne gönderilmiştir.³⁹¹ Bu gelişmeyle beraber İstanbul’da bulunan mebuslar, üst düzey subay ve komutanların birçoğu, Anadolu’ya

³⁸⁴ Tuna, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.3, B: 365, s.379.

³⁸⁵ İnönü, “*Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919–1933*”, s.13.

³⁸⁶ Atatürk, *Nutuk*, s.334.

³⁸⁷ BOA, DH. EUM. SSM (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri, Seyrüsefer Kalemi), 40/26.

³⁸⁸ BOA, DH. EUM. SSM, 40/26.; BOA, HR. SYS. 2608/7_12-13.

³⁸⁹ BOA, HR. SYS, 2606/10_14.

³⁹⁰ İnönü, *Hatıralar*, s.59.

³⁹¹ Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1999), s.182-212.

geçmeye karar vermiştir.³⁹² Ayrıca, Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması da millet iradesini temsil eden yeni bir meclisin kurulma ihtiyacı doğmuştur.³⁹³ Mustafa Kemal Paşa, tüm yurda telgraf ve mektuplar aracılığıyla ulaşarak mebusların derhal Ankara'ya gelmesi gerektiği yönünde çağrıda bulunmuştur.³⁹⁴ Aynı çağrıda işgalden uzakta bağımsız bir meclisin Ankara'da toplanacağı bilgisi de yer almıştır.³⁹⁵

İstanbul, artık Albay İsmet Bey için de tehlike arz etmeye başlamıştır. İsmet Bey'in İstanbul günlerinde yürüttüğü resmi görevleri ve bu görevler esnasında yaptığı bazı hamleler dikkat çekicidir. Daha sonraki süreçte Millî Mücadele'nin önemli muharebelerinde rol oynayan Cemil Cahit (Toydemir) ve Ömer Halis (Bıyıktay) gibi askerlerin Anadolu'ya maaş ile atanması, İsmet Bey'in imzasıyla gerçekleşmiştir. İşgalin akabinde İsmet Bey'in İngilizler tarafından sürgün edilen gruba dâhil edilme ihtimali söz konusudur. İsmet Bey'e göre artık işgal altındaki İstanbul'da memleket yararına yapılacak bir şey artık kalmamıştır. İsmet Bey, işgalden iki gün sonra yani 18 Mart 1920'de Matbuat Cemiyeti'nde yapılan bir toplantıya katılmıştır. Toplantıda gazeteciler, mütefekkirler ve bazı nezaret temsilcileri de yer almıştır. Memleketin durumuyla ilgili tartışmaların olduğu cemiyette, İsmet Bey'in mevcut durum için fikri sorulduğunda bu hususlar artık Ankara'ya sorulmalı şeklinde net bir ifade kullanmıştır.³⁹⁶ İşgalden tam üç gün sonra yani 19 Mart 1920'de Saffet Bey (Arıkan) aniden İsmet Bey'in Süleymaniye'deki evine gelerek onun da artık Anadolu'ya çağırıldığını bildirmiştir.³⁹⁷ İsmet Bey de Saffet Bey'e hazır olduğunu, telgrafı hangi vasıta ile aldığını ve Ankara'ya nasıl gideceklerini sormuştur. Bu diyalog İsmet Bey'in hatıralarına göre ikinci vakti gerçekleşmiştir. İsmet Bey gelen haber üzerine apar topar

³⁹² Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.55-56.

³⁹³ Ali Köse (Yay. Haz.), *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4 (Genelkurmay Basımevi: Ankara, 2024), B (Belge): 383, s.1.

³⁹⁴ BCA, 490.1.0.0/34.141.2-1.

³⁹⁵ Orhan Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri*, (İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990), s.21.; Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 414, s.82.

³⁹⁶ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.120.

³⁹⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.178-179.

çıkmak zorunda kaldığı için sadece eşi Mevhibe Hanım ve annesi Cevriye Hanım ile vedalaşabilmiştir.³⁹⁸ Hacı Reşit Bey'e veda etme fırsatı bulamayan İsmet Bey, babasını ve ilk çocuğu İzzet'i bir daha görememiştir. Albay İsmet böylece Mustafa Kemal Paşa'nın davetiyle, İstanbul'dan kaçarak Ankara'ya doğru yola çıkmıştır.³⁹⁹ Mevhibe Hanım bu vedayı şöyle anlatmıştır: “Arkasını dönüp bir defa bile bakmadı”. İsmet Bey, Saffet Bey ile beraber önce Maltepe'ye uğramıştır. Burada, asker-sivil birçok kişinin Ankara'ya geçişini sağlayan⁴⁰⁰ bir Kuvâ-yi Milliye merkezinde konaklamışlardır. Ertesi gün, iki er üniforması giyerek görevli birer memur kılığında bir kafiye katılmışlardır.⁴⁰¹ Albay İsmet ve Saffet Bey'e Maltepe'den Gebze'ye dek eşlik eden Kuvâ-yi Milliye komutanlarından İhsan Bey (Hekimoğlu), 1952 yılında *Yirminci Asır Gazetesi'ne* bir mülakat vermiştir. Asteğmen İzzettin Bey'in kendisini Maltepe'ye “Önemli bir görev aldık. Miralay İsmet Bey, Saffet Bey ve Bekir Kaleli'yi Anadolu'ya kaçıracağız” mesajı ile çağırdığını ifade etmiştir.⁴⁰² Gebze'ye dek İsmet Bey ile yan yana olan İhsan Bey, onun Anadolu'ya gidişine dair şunları söylemiştir: “İnönü'nün Anadolu'ya gitmek istemediği, zorla kaçırıldığı hikâyeleri hep yalandır. İnönü Maltepe'ye muhakkak seve seve, isteyerek gelmişti. Bir an evvel Anadolu'ya iltihak edebilmek için can atıyordu. Bugün bu gülünç iddialar karşısında gülmek mi yoksa ağlamak mı lazım, anlayamıyorum”.⁴⁰³ İsmet Bey, Saffet Bey ile çıktığı yolculuğa, İzmit veya Sakarya'da karşılaştıkları Meclis-i Mebusan Başkanı Celaleddin Arif Bey ve beraberindekilerle birleşerek devam etmiştir.⁴⁰⁴ Albay İsmet, Celaleddin Arif Bey'in kafilesinde mebuslar ve diğer önemli kişilerin de olduğunu fark etmiştir. Albay İsmet, yolda kafilenin komuta ve intizam edilmesi görevini de üstlenmiştir.⁴⁰⁵

³⁹⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.179.

³⁹⁹ Cevizliler ve Akbulut, “Mütâreke Döneminde İsmet Bey (İnönü)'in İstanbul'daki Faaliyetleri”, s.175.

⁴⁰⁰ Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 420, s.97.

⁴⁰¹ Turan, *İsmet İnönü Yaşamı Dönemi ve Kişiliği*, s.31-32.

⁴⁰² Topuz, *Bana Atatürk'ü Anlattılar*, s.145.

⁴⁰³ Topuz, a.g.e., s.149.

⁴⁰⁴ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.124.

⁴⁰⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.180-181.

Kafile, zor şartlarda geçen yolculuğun ardından yaklaşık yirmi günde Ankara'ya ulaşmıştır.⁴⁰⁶ İsmet Bey, İstanbul'dan yola çıkıp Ankara'ya vardığı güne dek Anadolu'nun birçok yerinden geçmiştir ve bu sırada da bazı tespitler yapmıştır. İtilaf Devletleri'nin ve İstanbul Hükümeti'nin baskısıyla özellikle Bolu ve Düzce'de Kuvâ-yi Milliye birliklerine karşı ciddi bir karşıtlık yapılmaya başlandığını görmüştür.⁴⁰⁷ Özellikle hükümetin Millî Mücadele'ye olan olumsuz tavrının günden güne arttığı bir vaziyet belirlemiştir.⁴⁰⁸ Şevket Süreyya Aydemir'in o güne tanıklık edenlerin demeçlerinden aktardıklarına göre İsmet Bey'in Anadolu'ya sağ salim ulaşması, Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele planları açısından kıymetli bir gelişmedir.⁴⁰⁹ Mustafa Kemal Paşa, daha önce silah arkadaşlığı yaptığı ve emrinde sorunsuz çalışan kabiliyetli birinin Ankara'da direniş hareketine büyük faydalar sağlayacağına inanmıştır. Nitekim İsmet Paşa ve beraberindeki kurmay heyetinin Ankara'ya ulaştığı gün en ince ayrıntılarıyla şu şekilde nakledilmiştir:

*9 Nisan 1920 günü Ankara'ya vardılar. Kendilerine parlak bir karşılama töreni tertip edildi... İstanbul'dan bu kafiye yolda katılan bir yolcu, bu kalabalığın dışında, kendi başına, olanları hoş gören bir tebessümle seyrediyor, fakat kalabalığa karışmıyordu... Mustafa Kemal Paşa... Sürekli onu soruyordu. İsmet Bey nerede? Nihayet Mustafa Kemal onu gördü. Hızla yürüdü. Hoş geldin İsmet. Hoş geldin. Ne iyi ettin geldin! Bugün çok memnunum İsmet Bey. Hem ne iyi ettin de çabuk geldin... Albay İsmet Bey, hemen hemen konuşmuyor gibiydi. Ama hiç eksilmeyen tebessümüyle gözleri ıslı ıslıldı...*⁴¹⁰

Albay İsmet Bey'in Ankara'ya ulaşmasında rol oynayan figürler ile ilgili daha sonraki süreçte gazete sayfalarında çeşitli iddialar ortaya konulmuştur. Refik İsmail ve Feridun

⁴⁰⁶ Baycan, "İsmet İnönü" s.625-38.

⁴⁰⁷ Özkan, *İstanbul Hükümetleri Ve Millî Mücadele Karşıtı Faaliyetleri (4 Mart 1919 - 16 Ekim 1920)*, s.99.

⁴⁰⁸ Türk İstiklal Harbi, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, C.6 (Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1974), S.104-105.

⁴⁰⁹ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.57-58.

⁴¹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C.2 (Remzi Kitapevi: İstanbul, 1976), s. 242-243.

Kandemir, yazılarında İsmet Bey'in Anadolu'ya zorla ve gönülsüz gittiğini ima eden söylemlerde bulunmuşlardır.⁴¹¹ Ancak bu iddiaların hedefindeki İsmet Bey, Anadolu'ya geçişi ile ilgili olarak hakkında yazılanlara, verdiği röportaj ve mülakatlar ile dolaylı yoldan cevap vermiştir. Utkan Kocatürk ve Afet İnan'ın 1973'te İsmet Bey ile yaptıkları mülakatta, kendisinin Ankara'ya geldiği tarih aralığı da konuşulmuştur. Kocatürk ve İnan, İsmet Bey'in 8-9 Nisan değil 3 Nisan'da Ankara'ya ulaştığına dair bilgi ve belgeler ileri sürmüşlerdir. Kocatürk, İsmet Bey'in 8-9 Nisan'da Ankara'ya ulaştığını yazan kaynakların hatalı olduğunu, Albay İsmet'in Ankara'ya aynı gün ulaştığı Celaleddin Arif Bey'in telgrafi üzerinden anlatmaya çalışmıştır.⁴¹² Buna göre, Celaleddin Arif Bey, Ankara'ya ulaştığı gün Kazım Paşa'ya bir telgraf göndererek sağ salim kente ulaştığını bildirmiştir. Diğer yandan Heyeti Temsiliye, Celâlettin Arif ve İsmet Bey'in gelişini yine Kazım Paşa'ya telgrafla bildirmiş, ilgili mesajın günü de 4 Nisan olarak tarihe geçmiştir.⁴¹³ Mülakattan çıkan neticeye göre, İsmet Bey de Ankara'ya ulaştığı günün 3 Nisan 1920 olduğunu doğrulamıştır.⁴¹⁴ Bu tarihi doğrulayan diğer bir kaynak da Anadolu Ajansıdır. AA'nın fotoğraf arşivinde 03.04.1920 saat 09:04'te çekilmiş olan üç fotoğraf vardır. Ziraat Mektebi'nde çekilen bu fotoğraflarda Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey aynı karededir.⁴¹⁵

İsmet Bey'in Anadolu'ya kaçarak resmen Millî Mücadele hareketine dâhil olması, birkaç ay sonra padişahın kendisi hakkında verdiği idam fermanıyla karşılık

⁴¹¹ Konu ile ilgili meydana gelen tartışmalar ile alakalı detaylı bilgi için Bkz. "İsmet İnönü'nün Anadolu'ya Geçişi Hakkında İddialar", Êl-Bürsêvî, <https://ismet-inonunun-anadoluyagecisi-hakkinda-iddialar/> [19.03.2024].

⁴¹² Bkz. Kocatürk, "İsmet İnönü ile Bir Konuşma", s.201.

⁴¹³ 4/5 Nisan 1920 tarihli, Heyet-i Temsiliye'den Kâzım Paşa'ya giden telgraf: "Geyve'den itibaren İstanbul'dan kaçabilenler trenle geliyorlar. On iki mebusla beş güzide ümera-yı askerîye ve Halide Edip Hanım 2 Nisan'da Ankara'ya gelmişler, merasimle karşılanmışlardır. Dün, Meclis-i Mebusan Reisi Celâlettin Arif Beyle beraber Miralay İsmet Bey ve bazı güzide Erkân-ı Harp zabitleri de gelmiş, parlak merasim yapılmıştır". (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C.1, s.566.)

⁴¹⁴ Kocatürk, "İsmet İnönü İle Bir Konuşma", s.200-201.

⁴¹⁵ Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey'in 3 Nisan'daki fotoğrafları için Bkz. Anadolu Images, <https://www.anadoluiimages.com/Search?collection=827979> [10.02.2024].

bulmuştur. Onun için kaleme alınan hüküm şöyledir: “Harbiye Nezareti Müsteşar-ı esbakı olup istihzarat-ı sulhiye komisyonuna memur İzmirli Miralay İsmet’in Kuvâ-yi Milliye mürettip ve müşevviklerinden olduğu için rütbesinin kaldırılmasına, nişanların alınmasına ve yakalandığı zaman muhakeme edilmek üzere gıyaben idamına...”.⁴¹⁶ İsmet Bey ve Mustafa Kemal Paşa artık İstanbul Hükümeti’ne göre ortadan kaldırılması gereken birer asi haline gelmişlerdir. Millî Mücadele’nin başlangıcından Ankara’ya uzanan zaman zarfında bazı kurmaylar, Mustafa Kemal Paşa’nın yanında Anadolu hareketine erken safhada katılmamıştır.⁴¹⁷ Fakat zamanla, fikrini olumluya çevirenler olmuştur. Örneğin Albay Fahrettin (Altay) Bey, Konya’da 12. Kolordu Komutanı iken Refet Bey onu ziyaret etmiş; meclis için birtakım çalışmalar yapılacağını söyleyerek kendisinin de Mustafa Kemal Paşa’ya bağlılık göstermesini ve Ankara’ya gitmesini istemiştir. Albay Fahrettin Bey, buna uyararak Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele’ye olan bağlılığını bildirmiştir. Ancak Ankara’ya götürülme şeklinden rahatsız olarak istifa etmesi üzerine 12. Kolordu Komutanlığı’na kısa süreliğine Albay İsmet Bey getirilmiştir. İkili, beraber Konya’ya giderek asker ve garnizon toplamıştır. Fahrettin Bey, buradaki söylev ve demeçlerinde Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele’den olumlu bahsetmiştir. Albay İsmet’in Fahrettin Bey’in bu tutumunu Mustafa Kemal Paşa’ya bildirmesiyle, Fahrettin Bey’in görevi iade edilmiştir.⁴¹⁸ Bu örnekte olduğu gibi Ankara’ya karşı şüphe ve çekince duyan birçok komutan ve asker, zamanla buraya gelerek Millî Mücadele hareketine katılmıştır.⁴¹⁹

2.6.1. Büyük Millet Meclisi’ne Giden Yolda İki Silah Arkadaşı

İstanbul’da mevcut hükümetin istifasının ardından 5 Nisan 1920’de kurulan 4. Damat Ferit Paşa Hükümeti, Ankara’ya karşı açık bir iç savaş başlatmıştır.⁴²⁰ Anadolu’da

⁴¹⁶Cevizliler ve Akbulut, “Mütâreke Döneminde İsmet Bey (İnönü)’in İstanbul’daki Faaliyetleri”, s.178.

⁴¹⁷ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.129-130.

⁴¹⁸ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.117.

⁴¹⁹ Örneğin Fevzi Paşa da 17 Nisan 1920’de Millî Mücadele’ye katılmak üzere İstanbul’dan gizlice ayrılmıştır. 20 Nisan 1920’de Mustafa Kemal Paşa, o sırada yolda olan Fevzi Paşa’ya bir karşılama telgrafı çekmiştir. (Aydemir, *Tek Adam*, C.2, s.269.)

⁴²⁰ Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu’da*, s.111-12.

olduğu gibi Ankara’da da bunalımlı günler yaşanmıştır. Çünkü İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletleri, Millî Mücadele’nin önünü kesmek için bildirimler yayınlamış ve Ankara’ya yönelik çıkan isyanlara destek vermiştir. Şeyhülislam Dürrizade Abdullah, Mustafa Kemal Paşa ve yanındakileri vatan haini, padişah ve millet düşmanı olarak ilan etmiştir. Diğer yandan Ali Fuat Paşa’ya göre halk arasına yerleştirilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları da Millî Mücadele aleyhinde propaganda faaliyetleri yürütmüştür.⁴²¹ İsmet Bey, Ankara’ya ulaşır ulaşmaz Ziraat Mektebi’ndeki karargâha yerleşmiş ve burada kalmıştır. Albay İsmet’in gelişinden kısa bir süre sonra Anadolu’da 1. ve 2. Düzce isyanları başlamıştır. Ahmet Anzavur’un Kuvayı İnzibatiye hareketi güç kazanmış ve meclisin açılmasına kısa bir süre kala harekete geçmiştir.⁴²² Bu günlerde, Kuvayı İnzibatiye yani halifelik ordusunun görev tanımı, gazeteler aracılığıyla halka duyurulmaya çalışılmıştır.⁴²³ Damat Ferit Paşa, Ahmet Anzavur’a İtilaf Devletleri’nin yardımıyla sağladığı silah desteğinin yanında bir de Paşalık rütbesi sunmuş ve bu ordu için büyük bir ödenek ayırmıştır.⁴²⁴ Emekli Albay Şerif Bey (Güralp), hatıralarında Ankara’da hâkim olan kargaşa ve tedirginlikleri Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey ile yaşadığı uzun bir diyalog ile anlatmıştır.⁴²⁵

Endişenin hâkim olduğu Ankara’nın birinci gündem maddesi ise meclistir.⁴²⁶ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey de bu mesele ile meşgul olmuştur. İsmet Bey’in ifadesiyle kendisi karargâh Erkân-ı Harbiye’sinin işlerini yürütürken bir yandan da Mustafa Kemal Paşa ile meclisin hazırlıklarına girişmiştir.⁴²⁷ Karargâh, İsmet Bey’in ilk geldiği ocak ayına göre artık daha kalabalık bir hal almıştır. Bu sırada, Anadolu’nun işgal altında olmayan bölgelerinde seçimler yapılmış ve seçilen temsilciler de yavaş yavaş Ankara’ya gelmiştir. Meclis-i Mebusan’ın mensupları ise yeni açılacak meclisin doğal

⁴²¹ Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s.388-389.

⁴²² Yavuz, *Atatürk “İmparatorluktan Millî Devlete”*, s.64.

⁴²³ *Takvim-i Vekayi*, 23 Nisan 1920.; *Alemdar*, 4 Nisan 1920.

⁴²⁴ Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 477, s.233.

⁴²⁵ Bkz. Şerif Güralp, *İstiklal Harbimizin İçyüzü*, (İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2007), s.65.

⁴²⁶ Baycan, “İsmet İnönü”, s.625.

⁴²⁷ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.59-61.

azası sayılmıştır.⁴²⁸ Millî Mücadele'ye katılmak üzere Ankara'ya gelen kişiler, büyük bir barınma sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Bunun yanında meclis binasının da birçok eksikliği vardır.⁴²⁹ Binanın özellikle çatı kısmındaki eksikliklerden ötürü mebuslar dahi kiremit taşımış, meclisi açılışa yetiştirmek için yoğun mesai harcanmıştır.⁴³⁰

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey, meclis ile ilgili çeşitli meselelerde görüşmeye ve fikir alışverişinde bulunmaya devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet'e meclise girmesi gerektiğini, aksi takdirde rahat çalışamayacaklarını söylemiştir.⁴³¹ Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'in özellikle Edirne mebusu olmasını istemiştir. Bunun üzerine Albay İsmet evraklarını tamamlamış, kısa süre içinde seçilmiş ve meclise sunulmak üzere kendisine mazbata hazırlanmıştır. Öte yandan Ankara'da halen belirsiz olan konuların netleşmesi için de çalışmalar sürmüştür.⁴³² Özellikle meclisin adının ne olacağı konusu gündemdedir. Bu hususun çözümü için birçok isim önerisi gelmiştir. İsmet Bey'e göre "Kurultay" ifadesi birçok kişiye sempatik gelmiş ancak Mustafa Kemal Paşa bunu kabul etmemiştir.⁴³³ Nihayetinde yeni meclisin ismi "Büyük Millet Meclisi" olarak kabul görmüştür. Diğer yandan meclis açıldıktan sonra teklif edilecek kanunlar ve alınacak kararların hazırlığı da yapılmıştır.⁴³⁴ Nisan ayının sonu yaklaşırken Ankara'ya ulaşabilen mebuslar ile ilk aşamada yol alınabileceği

⁴²⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.183.

⁴²⁹ Ufuk Erdem, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılma Süreci Ve Meclisin Açılış Günü (23 Nisan 1920)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.31 S.2 (2021): 1062-1065.

⁴³⁰ Erdem, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılma Süreci Ve Meclisin Açılış Günü (23 Nisan 1920)", s.1064-1065.

⁴³¹ İnönü, *Hatıralar*, s.183.

⁴³² Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, *Sivas Kongresi ve Heyet-i Temsiliye Devri, İstanbul'un İtilaf Devletleri Tarafından Resmen İşgali, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kurulması, Batı Anadolu ve Trakya Cephelerinde Yunan İleri Harekâtı (4 Eylül 1919 - 9 Kasım 1920)*, s.205-207.

⁴³³ İnönü, *Hatıralar*, s.183-184.

⁴³⁴ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, C.4, KS.1 (Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1984), s.424.

düşünülerek meclisin artık resmen açılması kararlaştırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu kararı tüm yurda duyurmak üzere 21 Nisan 1920’de bir tebligat metni kaleme almıştır.⁴³⁵ Mustafa Kemal Paşa’nın ilan ettiği beyannamenin ikinci maddesinde meclisin açılacağı günün organizasyonuna⁴³⁶ dair detaylar da yer almıştır. Hacı Bayram Camii’nden meclis binasına kadar kolordu komutanlığı tarafından sıkı tedbir alınacağı bildirilmiştir.⁴³⁷ Tertibatın diğer önemli detayları da 20. Kolordu’nun Komutan Vekili İsmet Bey tarafından ilgili birimlere iletilmiştir.⁴³⁸ Ali Fuat Paşa, o sırada Ankara’da bulunmadığı için kendisinin yerine bu görevi İsmet Bey idare etmiştir.⁴³⁹ Büyük Millet Meclisi’nin açılışına kadar geçen zaman zarfında Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey, özellikle 1. Dünya Savaşı’ndan başlamak üzere çok yakın temas içinde bulunmuşlardır. İki farklı cephede yakın silah arkadaşlığı yapmış olmaları, ikilinin birbirlerini daha yakından tanımalarına vesile olmuştur. Her iki şahsiyet de arkadaş edinme konusunda oldukça hassas bir yapıya sahiptir. Bu sebeple etraflarında bulundurdukları kişileri dikkatle seçmişlerdir. Hele ki memleketin içinde bulunduğu durumla ilgili fikirlerini, ancak çok güvendikleri kişilerle paylaşmışlardır. Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet’in ordu içerisinde profesyonel olarak ast-üst dengesinde çalışmaya başladıkları günden itibaren ilişkileri giderek kuvvetlenmiştir.⁴⁴⁰

İsmet Bey’in Mustafa Kemal Paşa’ya olan bağlılığı onun liderlik özellikleri ve komutanlık becerilerini gördükçe artmıştır. Mustafa Kemal Paşa da emrinde sorunsuz ve düzenli çalışan İsmet Bey’i yakınında tutmuştur. İsmet Bey Ankara’ya gelerek Milli Mücadele’ye resmen katıldıktan sonra Mustafa Kemal Paşa’nın en yakın ve en iyi anlaştığı kişi olmuştur.⁴⁴¹ İkilinin meclisin hazırlanması ve kurumsallaşması

⁴³⁵ ATASE, İSH. 272-203-1. (21 Nisan 1920)

⁴³⁶ ATASE, İSH, 62-74-1. (22 Nisan 1920)

⁴³⁷ Erdem, “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılma Süreci Ve Meclisin Açılış Günü (23 Nisan 1920)”, s.1057.

⁴³⁸ ATASE, İSH, 62-80-1. (22 Nisan 1920)

⁴³⁹ Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 503, s.294.

⁴⁴⁰ Baycan, “İsmet İnönü”, s.625.

⁴⁴¹ İnönü, *Hatıralar*, s.183-184.; Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.129-130.

noktasındaki uyumu da bu dönemde dikkat çekmiştir. İsmet Bey, Ankara’da Mustafa Kemal Paşa için bilgisi, uysallığı ve uyumuyla en uygun çalışma arkadaşı haline gelmiştir.⁴⁴² Mustafa Kemal Paşa’nın silah arkadaşları olan Ali Fuat Paşa, Kazım Paşa ve Refet Bey gerek rütbe gerekse de kıdem olarak İsmet Bey’in üzerindedir. Buna rağmen İsmet Bey kendini güçlü bir figür olarak kabul ettirmeyi başarmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele’ye beraber giriştiği yakınlarının kendisine şerh düşmesi, aldığı kararları uzatması ve fazlaca sorgulaması karşısında İsmet Bey’i ideal bir yardımcı ve yol arkadaşı olarak görmüştür.⁴⁴³ Lord Kinross, *Atatürk* eserinde Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey’i kişilik özellikleri üzerinden kıyaslamıştır. Ona göre, her ikisi de aynı amaçlar doğrultusunda ilerlemekle beraber fitrat olarak çok farklıdır. Kinross da ikiliyi yakınlaştıran başlıca unsurun, birbirlerini zıtlıklara rağmen tam manasıyla tamamlamaları olduğunu ileri sürmüştür.

*Mustafa Kemal’in kafası geniş çözüm yollarına, alıılmamış tepkilere açık, cesaretli yargılara varmaya hazır, çabuk ve esnekti. İsmet Bey’in düşünceleriye, daha dar bir çerçevede içinde daha ağır, daha temkinli işler ve ayrıntılar üzerinde titizlikle dururdu. Mustafa Kemal, insan karakterini ve davranışını içinden gelen bir sezikle anladığı halde, İsmet, insanlar üzerinde pek kesin yargıda bulunmaz ve herkese karşı çekingen, hatta biraz şüpheli dururdu. Kemal ne derece içi içine sığmaz, çabuk kızan, ruh halleri sık sık değişen, içki ve kadına düşkün bir erkekse, İsmet o kadar sakin, sabırlı, ağırbaşlı, içkiye düşkünlüğü olmayan bir adam, örnek bir aile babasıydı...*⁴⁴⁴

İsmet Bey’in Mustafa Kemal Paşa ile birlikte çalıştığı dönemlerde, dürüst ve özenli çalışan bir görev adamı haline gelmesi, onu ön plana çıkartmıştır. İkili arasındaki uyum ve görüş birliği, İsmet Bey’in Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğine duyduğu bağlılıkla daha da ilerlemiştir. Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet’in gençlik yıllarından, Büyük Millet Meclisi’ne uzanan teşvik-i mesailerini de bu esaslar üzerinde teşkil etmiştir.⁴⁴⁵

⁴⁴² Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s.175.; Aydemir, a.g.e., C.1, s.130.

⁴⁴³ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.130-131.

⁴⁴⁴ Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s.175.

⁴⁴⁵ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.59-61.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ (1920-1922)

Mondros Mütarekesi'nin akabinde ortaya çıkan ve yavaş yavaş güçlenen direniş hareketi, zamanla tüm Anadolu'ya yayılmıştır. Genelgeler, kongreler, bildirimler ve mitingler aracılığıyla tepkisini gösteren Türk milleti, 1920 yılının nisan ayında Ankara'da yeni bir dönüm noktasına gelmiştir. İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti'nin baskılarına rağmen 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi resmen açılmıştır. Olağanüstü yetkileri bünyesinde barından meclis, Millî Mücadele'yi sevk ve idare etmek için çalışmalarına başlamıştır.⁴⁴⁶

3.1. Büyük Millet Meclisi'nin Açılması

Büyük Millet Meclisi'ne giden yolda Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey'in yakın mesai arkadaşlıkları, bundan sonraki süreçte de devam etmiştir. Meclisin ilk konusu kimin başkan olacağını belirlemektir. Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan'da Büyük Millet Meclisi kürsüsünden yaptığı konuşmada, orada bulunan milletvekillerini vicdan muhasebesi yapmaya sevk etmiştir.⁴⁴⁷ Netice olarak Mustafa Kemal Paşa, oy birliği ile meclis başkanlığına getirilmiştir.⁴⁴⁸ Celaleddin Arif Bey ise ikinci başkan olmuştur.⁴⁴⁹ İsmet Bey de Edirne milletvekili olarak 1. Meclis'teki yerini almıştır. Açılışın ardından İcra Vekilleri Heyeti yani Bakanlar Kurulu seçimleri yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın teklifi üzerine Albay İsmet Bey, bu ilk kabineye Genelkurmay Başkanı olarak seçilmiştir.⁴⁵⁰ Fevzi Paşa ise Ankara'ya gelişinin üzerinden kısa bir zaman geçmesine rağmen Millî Savunma Bakanlığı'na (Millî Müdafaa Vekilliği) getirilmiştir.

⁴⁴⁶ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis - Millî Mücadele'de Anadolu*, (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1990), s.15-17.

⁴⁴⁷ BCA, 30.18.1.1. (Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı - 1920-1928) / 1.11.16-7.

⁴⁴⁸ ATASE, İSH, 867-11. (24 Nisan 1920)

⁴⁴⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Nisan 1920.

⁴⁵⁰ Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 507, s.302.

3.1.1. Albay İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanı Seçilmesi

Albay İsmet Bey'in Anadolu'ya kendinden üst rütbeli birçok komutandan daha sonra geçmesine rağmen Genelkurmay Başkanı seçilmesi, Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkilerine dair önemli bir detaydır. Çünkü henüz Paşa rütbesinde dahi olmayan İsmet Bey, bu tercihle Büyük Millet Meclisi ordularının sevk ve idaresini eline almıştır. Bu sıfatla, hem askerî muharebeleri idare etmekle hem de iç isyanları bastırmakla sorumlu olmuştur.⁴⁵¹ İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanı seçildiği dönemde Anadolu'da faal görevi olan birçok komutan vardır. 15. Kolordu Komutanı Kazım Paşa, 16. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa ve Umum Kuvâ-yi Milliye Komutanı Ali Fuat Paşa bu isimler arasındadır. Fevzi Paşa'nın Millî Mücadele'ye katılmasıyla kendisini de bu gruba dâhil etmek mümkündür. Bu isimlerin varlığına rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın Albay İsmet Bey'i seçmesi, onun askerî kabiliyeti kadar ikilinin arasındaki uyumla da ilgilidir. Nazmi Kal, 1972 yılında İsmet Bey'le yaptığı bir mülakatta Genelkurmay Başkanı olduğu dönemi ve niçin kendisinin seçildiğini sormuştur. İsmet Bey ise diğer adaylar ve komutanların hali hazırda görevleri olduğunu hatırlatmış, bunun yanında Mustafa Kemal Paşa ile de kendi aralarında yakın bir münasebet ve anlaşma olduğunu vurgulamıştır.⁴⁵²

Albay İsmet Bey, yıllar sonra bu göreve getirilişi esnasında Genelkurmay Başkanlığı'nın herkes tarafından heves edilecek bir yanı olmadığını söylemiştir. Bu makamı o günün şartlarında hiçbir vasıtası olmayan ve çok fazla eksiği bulunan bir görev olarak tanımlamıştır.⁴⁵³ Genelkurmay Başkanlığı'na İsmet Bey'in getirilmesi ile beraber bazı tartışmalar meydana gelmiştir.⁴⁵⁴ Ancak bu meseleye resmi yollardan ciddi bir muhalefet olmamıştır. Yusuf İzzet Paşa kendi görevine tabii olarak devam etmiş, Ali Fuat Paşa bu atamayı yerinde gördüğünü hatıralarında açıklamış ve Kazım Paşa da İsmet Bey'e bir tebrik mesajı göndermiştir.⁴⁵⁵ Ancak Kazım Paşa'nın

⁴⁵¹ İnönü, *Hatıralar*, s.185.

⁴⁵² Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.61.

⁴⁵³ İsmet İnönü, "İstiklal Savaşı ve Lozan", *Belleten*, C.38, S.149 (1974): 14.

⁴⁵⁴ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.133.

⁴⁵⁵ Tebrik: "Ankara'da Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet Beyefendi'ye, Arzı tebrikât ederim. Erkânı Harbiye-i Umumiye Riyasetine tayininizi bir beşaret ve ordumuz için bir fâl-ı hayır sayıyorum. Kemal-i samimiyetle gözlerinizden öperim". Bkz. Kazım

demeçlerinde bu konuyla ilgili bir kırgınlık da göze çarpmıştır. İsmet Bey'in Anadolu'ya kendilerinden çok sonra geçmesi mevzusunu Kazım Paşa da dile getirmiştir. Buna göre Kazım Paşa Genelkurmay Başkanlığı gibi bir beklentisi olmasa da Mustafa Kemal Paşa'nın meclisin başına geçtikten sonra kendisine bir ordu komutanlığı vermesini beklemiştir.⁴⁵⁶ Yani İsmet Bey'in görevini tevdi ettiği gibi kendisi ve Ali Fuat Paşa için de bunu yapmamasını eleştirmiştir.⁴⁵⁷ İsmet Bey, hatıralarında Anadolu'da bulunan komutanların o sırada hali hazırda ciddi görevlerini olduklarını hatırlatmıştır. Albay İsmet, Ankara'ya hem ilk hem de ikinci gelişinde zaten Erkân-ı Harbiye işleri ile meşgul olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, bir süredir bu işle meşgul olan İsmet Bey'e bu görevin resmen tevdi edilmesini sağlamıştır. İsmet Bey hatıralarında bu süreci şu örnekle özetlemiştir:

O benim fikirlerimi ve düşüncelerimi yakinen bildiği için, Anadolu'da daha evvel vazife almış benden daha ileri rütbede askerler bulunduğu halde benim Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi olmamı münasip gördü. Beni kendisi teklif etti, zaten ben karargâhta Erkân-ı Harbiye'ye dönük işlere bakıyordum ve Mustafa Kemal Paşa bana tabii olarak Erkan-ı Harbiye Reisi muamelesi yapıyordu.⁴⁵⁸

İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanı olmasına yönelik tepkiler konusunda, Ali Fuat Paşa'nın hatıraları ile Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk* eseri çelişmiştir. Çünkü Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'in ilgili vazifeye getirilmesinin ardından Refet Bey ve Ali Fuat Paşa'nın bunu sorgulayarak şiddetli tepki gösterdiklerini nakletmiştir. Bunun gerekçesi ise İsmet Bey'in Anadolu'ya kendilerinden çok sonra geçmesi ve rütbesinin onlara göre daha düşük olmasıdır.⁴⁵⁹ Kılıç Ali'nin hatıralarında da bu konuyla ilgili bir anlatı mevcuttur. Albay İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanı olmasının şerefine verilen bir akşam yemeğinde, Ali Fuat Paşa'nın sınırlarına hâkim olamadığına dair bir diyalog

Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C.2 (Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, 2008,) s.747.

⁴⁵⁶ İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.89-90.

⁴⁵⁷ İpekçi, a.g.e., s.89-90.

⁴⁵⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.185.

⁴⁵⁹ Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.128.

nakledilmiştir.⁴⁶⁰ Mustafa Kemal Paşa, 1927’de mecliste okuduğu *Nutuk’ta* Albay İsmet Bey’in ilgili makama getirilmesini ve bu atamanın yerinde olduğunu tekrar vurgulamıştır. Ayrıca Paşa, Refet Bey ve Ali Fuat Paşa’nın kendisine bu konuda itiraz ettiğini ve kararı sorguladıklarını belirtmiştir.⁴⁶¹ Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa ve Refet Bey’in ithamları karşısında, İsmet Bey’i korumuştur. Öne sürülen gerekçelerinin asılsız olduğunu, Albay İsmet Bey’in kendisinin izni ve planları dâhilinde İstanbul’da kaldığını resmen açıklamıştır. Ardından, Fevzi Paşa’nın Harbiye Nazırı olması üzerine İsmet Bey’in önemli ve özel görevleri yerine getirmek için Ankara’dan İstanbul’a geri döndüğünü ifade etmiştir.⁴⁶² Yine Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanlığı’nın ilk kez İsmet Bey’e verilmesinde fikirlerine çok önem verdiği Fevzi Paşa’nın bu vazifelendirmeyi çok yerinde bulduğunu belirtmiştir. Fevzi Paşa’nın da Millî Savunma Bakanlığı görevini sorunsuz ve samimiyetle kabul ettiğini söylemiştir.⁴⁶³

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey hakkında çıkan tartışmalar karşısında Millî Mücadele’ye beraber girdiği önemli komutanlar ve arkadaşlarının itirazlarına kulak asmamıştır.⁴⁶⁴ Onun bu kararına sebebiyet veren önemli bir gerekçeden söz edilebilir. Albay İsmet Bey’in özellikle milis kuvvetler yerine düzenli ordu birlikleri kurma hususundaki ısrarına Mustafa Kemal Paşa da katılmıştır. Eninde sonunda bağımsızlığı kazanmak için düşmanla muharebe yapılacağı için Büyük Millet Meclisi’nin emir komuta zinciri içerisinde düzenli bir orduya sahip olması gerektiğini düşünmüşlerdir.⁴⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa da İsmet Bey’in bunu yerine getirebileceğine olan güvenini, ilgili makama getirmek suretiyle göstermiştir.⁴⁶⁶ Büyük Millet Meclisi’nin yeni açıldığı dönemde hem İstanbul Hükümeti hem de İtilaf Devletleri

⁴⁶⁰ Turgut, *Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları*, s.129.

⁴⁶¹ Atatürk, *Nutuk*, s.373.

⁴⁶² Atatürk, a.g.e., s.373.

⁴⁶³ Atatürk, a.g.e., s.374.

⁴⁶⁴ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.64.

⁴⁶⁵ Seyyid Ahmet Canpulad, *İstiklâl Harbi’nde İranlı Bir Subayın Anıları*, Çev. Mehmet Çalışkan (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), s.29.

⁴⁶⁶ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.64.

karşısında yalnız kalan Ankara Hükümeti, karşılıklı menfaat ilişkileri kapsamında Sovyet Rusya ile temas kurmuştur.⁴⁶⁷ Ankara Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile diplomatik ilişkiler kurarak stratejik bir ittifak oluşturma amacı, politik ve ulusal güvenlik faktörlerine dayanmıştır.⁴⁶⁸ Gerek Mustafa Kemal Paşa gerekse de İsmet Bey, Türkiye'nin Sovyet Rusya ile olan münasebetlerinin önemine o dönemde yaptıkları değerlendirmelerde dikkat çekmişlerdir.

3.2. Büyük Millet Meclisi'ne Yönelik İsyanlar ve Düzenli Ordunun Kurulması

Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı ve Bakanlar Kurulu'nun oluşturulduğu bu dönemde, en önemli iki gündem maddesi, iç isyanların bastırılması⁴⁶⁹ ve düzenli ordunun bir an evvel kurulmasıdır.⁴⁷⁰ Ancak Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nin faaliyetleri karşısında zorluk yaşamıştır. İstanbul Hükümeti, Kuvâ-yi Milliye birliklerini yok etmek ve Millî Mücadele'yi yıldırmak adına birçok tedbir almıştır.⁴⁷¹ Öyle ki Ankara'da bulunan birçok isim hakkında gıyaben idam fermanı yayımlanmıştır. 24 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa, 25 Mayıs'ta Fevzi Paşa ve 6 Haziran'da da Albay İsmet Bey hakkında idam kararı çıkmıştır.⁴⁷² Bu kararlar, dönemin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekâyi'nin* 3850 ve 3883 numaralı sayılarında yayımlanmıştır.

İstanbul Hükümeti'nin desteklediği Ahmet Anzavur, 8 Mayıs'ta Kuvâ-yi İnzibatiye birlikleriyle İzmit-Adapazarı-Lefke bölgesini sarmıştır.⁴⁷³ Ancak Millî Mücadele'ye yönelik ayaklanmalar bununla sınırlı kalmamıştır. İsyanın ortaya çıktığı bölgeler

⁴⁶⁷ Ayhan Cankut, "Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Rusya İlişkileri", *European Journal of Managerial Research (EUJMR)*, C.2, S.2 (2018): 96-98.

⁴⁶⁸ Mehmet Ali Bolat, *Millî Mücadele Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası (1919-1921)*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), s.38-40.; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s.119-123.

⁴⁶⁹ BCA, 30.18.1.1/1.4.14.

⁴⁷⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921)*, C.2, KS.3 (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1994), s.13.

⁴⁷¹ Türk İstiklal Harbi, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, s.71.

⁴⁷² BOA, İ. DUİT. 175/46-1.

⁴⁷³ Aydemir, *İkinci Adam*, C.2, s.127.

dikkatle incelendiğinde Ankara'nın bir çember gibi sarılma ve kuşatılma amacı taşıdığı ortadadır.⁴⁷⁴ Anadolu'da büyük bir kargaşaya yol açan bu ayaklanmaların çoğu Ali Fuat Paşa'nın komutasındaki Kuvâ-yi Milliye birlikleriyle etkisiz hale getirilmiştir.⁴⁷⁵ Mustafa Kemal Paşa ile beraber gelişmeleri yakından takip eden, isyanlarla meşgul olan ve ordunun idaresini sağlayan Albay İsmet Bey, o günlerde Ankara ile İstanbul Hükümetleri arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamıştır: “Padişah idaresi, saltanat idaresi, bütün tarihten gelen mekanizma hayati bir mücadelede karşı tarafta bulunuyor... Bunun karşısında Millet Meclisi'nde ihtilalciler bir hükümet teşkil ederek mücadeleyi devam ettirebiliyorlar”.⁴⁷⁶

Anadolu'da direniş hareketi devam ederken, 1920 Ağustos'unda Millî Mücadele'nin kırılma anlarından biri gerçekleşmiştir. Paris'te 1919'da başlayan ve aylarca süren barış görüşmelerinin neticesinde, Osmanlı topraklarının işgal edilmesine ve ulusal birliğin parçalanmasına neden olacak şartlar hazırlanmıştır.⁴⁷⁷ Osmanlı saltanat şurası, Sevr metnini 10 Ağustos 1920'de imzalamıştır.⁴⁷⁸ Buna göre, Anadolu'nun büyük bir bölümü Yunanistan, İtalya ve diğer müttefik devletler tarafından kontrol edilecektir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan farklı etnik ve dini gruplara geniş özerklik hakları tanınmıştır.⁴⁷⁹ Sevr hükümleri, 1920 yılında İstanbul Hükümeti tarafından kabul edilse de Büyük Millet Meclisi, bu antlaşmayı kabul etmeyeceğini ve Türk milletinin bağımsızlığını savunacağını ilan etmiştir. Büyük Millet Meclisi, Sevr Antlaşması'nı reddederek, Osmanlı Hükümeti'nin aldığı kararları tanımayan bir tavır sergilemiş⁴⁸⁰ ve antlaşmanın hükümlerini geçersiz kılmak için Millî Mücadele

⁴⁷⁴ Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 505, s.298.

⁴⁷⁵ Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s.422-430.

⁴⁷⁶ İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.39-40.

⁴⁷⁷ Sevr Antlaşması'nın hükümlerinin değerlendirmesi için Bkz. Cevdet Küçük, “Sevr Antlaşması”, (TDV İslam Ansiklopedisi: Ankara, 2009), C.37, s.3-5.

⁴⁷⁸ BOA, MHD. (Muahedeler) 461/12.; Ayrıca Bkz. Gülnihal Bozkurt, “Sevr'i Bilmek Lozan'ı Anlamak”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.19, S.56 (2003): 491.

⁴⁷⁹ Süleyman Beyoğlu, “Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış*, C.2, S.3 (2008): 129.

⁴⁸⁰ Yaşar Özüçetin ve Nermin Ataş, “Meclis Celse Zabıtlarında Sevr Muahedesine Karşı Tepki ve Yorumlar”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.2

hareketini yürütmeye devam etmiştir. Sevr'in imza edilmesinin üzerinden bir ay geçmeden Sadrazam Damat Ferit, iktidardan çekilmiştir. Yerine, bu hükümleri daha önce reddetmiş olan Tevfik Paşa getirilmiştir.⁴⁸¹

Anadolu'daki karışıklıkların ve iş isyanların devam ettiği bu süreçte, Millî Mücadele komutanlarının ihtilafa düştükleri bir konu da ön plana çıkmıştır. Tam bağımsızlığı elde etmek için düşmanla savaşmanın zarureti artık herkesin malumudur. Ancak bunun ne yolla yapılacağı meselesi tartışmalara neden olmuştur. Bir tarafta Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey'in desteklediği, emir komuta zincirine bağlı düzenli bir ordu kurulması fikri hâkimdir.⁴⁸² Diğer yandan ise Kuvâ-yi Milliye birlikleri ile gerilla harbine girişmek düşüncesi vardır. O dönemde Çerkez Ethem'in başını çektiği milis kuvvetlerin çıkan bazı isyanları defetmesi, gerilla harbi ile başarı sağlanabileceği tezini güçlendirmiştir.⁴⁸³ Ancak Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet Bey'den düzenli ordunun teşkili için gereken tedbir ve hazırlıkların yapılmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk* eserinde bu konudaki tartışmaları sona erdirip, nizami ordu ve süvari birliklerinin oluşturulması için Albay İsmet ve Refet Bey'e talimat verdiğini ifade etmiştir.⁴⁸⁴ Nizami ordunun kurumsallaşma ve teşkilatlanma sürecinin devam ettiği günlerde, Mustafa Kemal Paşa orduyu teftiş etmek için Eskişehir'e gitmiştir. 28 Ağustos 1920'de Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet Bey ve Fevzi Paşa bu bölgedeki birlikleri denetlemiştir.⁴⁸⁵

Kuvâ-yi Milliye birlikleri, İzmir başta olmak üzere birçok kentte işgaller karşısında dirayetli durmuştur. Ancak bu milis kuvvetlerin de çeşitli dezavantajları vardır. Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet Bey ve Fevzi Paşa gibi emir komuta zincirine bağlı,

(2015): 64-65.

⁴⁸¹ *Türk Devrim Tarihi*, s.76.

⁴⁸² *Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919 - 2 Kasım 1923)*, C.7 (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1975), s.70.

⁴⁸³ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.65.

⁴⁸⁴ Atatürk, *Nutuk*, s.421.

⁴⁸⁵ Güzin Çaykırın, "Samsun'dan İzmir'e Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele Güncesi (1919-1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.39, S.108 (2023): 329-362.; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 1964, 13/50, s.35.

ast-üst düzenini tecrübe etmiş ve askerlik mesleğine yatkın kimseler, milis kuvvetler ile kesin bir başarı sağlanamayacağını düşünmüştür. Üstelik Kuvâ-yi Milliye birliklerinin sayısı fazlaca artmış ve kontrol edilmesi güç bir hale gelmiştir.⁴⁸⁶ Bunun yanında bazı birlikler, disiplinden uzaklaşarak halka zulmetmeye ve ceza vermeye yeltenmiştir. Denizli’de Demirci Mehmet Efe’nin yaptığı infazlar ve bölgeye yönelik tavrı, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey’in tepkisini çekmiştir.⁴⁸⁷ Anadolu’daki iç isyanları fırsat bilen Yunanistan da işgal sahasını genişletmek üzere hareket etmiştir. 24 Ekim 1920’de Yunan kuvvetlerini püskürtmek adına Gediz Harekâtı başlamıştır. Kuvâ-yi Milliye Umum Komutanı Ali Fuat Paşa ve Kuvâ-yi Seyyâre birlikleri, Yunan birlikleriyle sert muharebelere girmiştir. Kasım ayı başlarına gelindiğinde milis kuvvetlerin çabasıyla verilen bu mücadeleden somut bir başarı elde edilememiştir.⁴⁸⁸ Gediz Harekâtı henüz plan aşamasındayken Albay İsmet Bey’in fikri sorulduğunda bu girişimi onaylamamıştır.⁴⁸⁹ Planın; mühimmat, asker sayısı ve coğrafi konum olarak Türk ordusunu sıkıntıya düşürebilecek nitelikte olduğunu bildirmiştir. Nitekim İsmet Bey’in taarruzdan önce yapmış olduğu uyarılar ve dikkat çektiği sorunlar savaş meydanında gerçekleşmiştir. Ali Fuat Paşa’nın cepheyi tam anlamıyla kontrol edemeyişi Mustafa Kemal Paşa’nın da gözüne çarpmıştır.⁴⁹⁰ Gediz Harekâtı ile birlikte Kuvâ-yi Milliye Umum Komutanlığı kaldırılmıştır.⁴⁹¹

⁴⁸⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri* (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), s.66-67.

⁴⁸⁷ Türk İstiklal Harbi, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, s.201-202.

⁴⁸⁸ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri* (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), s.37-38.; Türk İstiklal Harbi, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, s.201.

⁴⁸⁹ Albay İsmet Bey taarruzun başarı olamamasını, planın Çerkez Ethem kuvvetleriyle tertip edilmesinden ileri geldiğini söylemiştir. Bkz. Gül Buse Hoşgör, “Arşiv belgeleri ışığında Türk Kurtuluş Savaşı içinde Gediz Taarruzu ve sonuçları (24 Ekim 1920 - 6 Ocak 1921)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019), s.121.

⁴⁹⁰ Rıdvan Bal, “Kuva-yi Millîye’den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı’na Etkileri”, C.21, S.Ö (2021): 33.

⁴⁹¹ Türk İstiklal Harbi, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, s.239.

Lord Kinross'a göre Gediz Harekâtı'nın ardından Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki anlaşmazlık ilerlemiştir. Bunun başlıca sebebi de ikili arasındaki ilke ve kişilik farklılıklarıdır.⁴⁹² Ali Fuat Paşa'nın daha önce de Albay İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanlığı'na olan itirazı ve bu konudaki çıkışı Mustafa Kemal Paşa için farklı bir anlam ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'e yönelik eleştirileri ilm-i siyaset ile bertaraf etmesi ve onun yıpratılmasının önüne geçmesi bir bakıma Mustafa Kemal Paşa'nın da otoritesiyle ilgilidir.⁴⁹³ Kinross, Mustafa Kemal'in Ali Fuat Paşa ile ilgili olan tavrı ve düşüncelerini de bununla ilişkilendirmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın gözündeki Ali Fuat Paşa - İsmet Bey algısını şu şekilde nakletmiştir: "Mustafa Kemal alttan alta, Ali Fuat Paşa'nın yetersizliğini ileri sürmeye başlamıştı. Bir yandan elinin altındaki İsmet'i savaşın yakında başlayacak olan yeni dönemi için vazgeçilmez bir eleman olarak görüyordu".⁴⁹⁴ Ali Fuat Paşa, sonraki süreçte Sovyet Rusya ile yürütülen diplomatik temasların daha ciddi bir hal alması için Moskova'ya Ankara Hükümeti'nin Büyükelçisi olarak tayin edilmiştir.⁴⁹⁵

3.2.1. Albay İsmet Bey'in Batı Cephesi'ne Atanması

Gediz Muharebeleri ve akabindeki gelişmeler üzerine ordu içinde de yeni kararlar alınmıştır. Düzensiz teşkilat fikri rafa kaldırılarak düzenli ordunun kurulması kararı ciddi manada uygulamaya geçirilmiştir. 8 Kasım 1920 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla da Batı Cephesi ikiye ayrılmıştır.⁴⁹⁶ Batı'ya (Kütahya, Eskişehir, Bursa)

⁴⁹² Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s.412-413.

⁴⁹³ Gediz Taarruzu ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'in demeçleri büyük oranda uyumludur. Ali Fuat Paşa ise bu girişimin zaruri olduğunu ve başlangıçta taarruza karşı çıkan Genelkurmay'ın, silah ve mühimmat ikmalini gerçekleştirence onay verdiğini ileri sürmüştür. Bkz. Gülen, "Nutuk'a ve Hatıralara Göre İsmet Paşa'nın Askerî ve Siyasi Faaliyetleri (1919-1927)", s.23-24.

⁴⁹⁴ Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s.413.

⁴⁹⁵ Çerkez Ethem, hatıralarında Ali Fuat Paşa'nın görevinden alınmasıyla ilgili şunları söylemiştir: "Ali Fuat Paşa, Gediz Taarruzunda başarısız olduğu için görevinden alınmıştır. Alınan bu karar, askerlik mesleğinin prensiplerine de uygundur. Çünkü başarıdan da başarısızlıktan da komutan sorumludur". Bkz. Çerkez Ethem, *Anılarım*, (İstanbul: Berfin Yayınları, 2005), s.89-90.

⁴⁹⁶ Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 546, s.396.

Albay İsmet Bey ve güneye (Afyon, Konya, Adana) ise Albay Refet Bey getirilmiştir.⁴⁹⁷ Bütün bu düzenlemelerde Mustafa Kemal Paşa belirleyici olmuştur.⁴⁹⁸ Onun teklifiyle Mayıs ayında Genelkurmay Başkanı olan Albay İsmet Bey, 10 Kasım 1920 itibarıyla de Millî Mücadele'nin Batı Cephesi'nin kuzey kesimi komutanlığını üstlenmiştir.⁴⁹⁹ Bu yeni düzene en büyük tepki Çerkez Ethem ve başını çektiği Kuvâ-yi Seyyâre'den gelmiştir.⁵⁰⁰ Albay İsmet Bey, Batı Cephesi Komutanı olduktan sonra mesaisinin büyük bir bölümünü nizami ordu kurmakla geçirmiş ve bu konuya ağırlık vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın aklında yer alan ordu sisteminin uygulayıcısı artık Albay İsmet Bey'dir. Ali Fuat Paşa'nın Batı Cephesi'ndeki başarısızlığı ve Refet Bey'in çeşitli konulardaki itirazları karşısında Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'i daha uyumlu, düzenli ve uysal olan çalışma biçimiyle bu görev için tercih etmiştir. Fevzi Paşa'nın günlüklerinde de Mustafa Kemal ve İsmet Bey'in ilişkilerine dair önemli ipuçları vardır. Fevzi Paşa kaleme aldığı notlarda ikilinin sürekli beraber gezdiğini ve cephede birlikte hareket ettiğini ifade etmiştir.⁵⁰¹ Büyük Millet Meclisi, ordu kararını faaliyete geçirmek üzere tüm Kuvâ-yi Milliye birliklerine düzenli orduya katılma emri vermiştir.⁵⁰² Albay İsmet Bey, düzenli orduyu teşkilatlandırmak adına sıkı tedbir⁵⁰³ ve disiplin kuralları oluşturmuş, birçok yasak getirmiştir.⁵⁰⁴ İsmet Bey'in aldığı karar ve verdiği emirler, Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi ve onayı dâhilindedir. Onun katkılarıyla düzenli ordunun temelleri kısa zamanda atılmış, askere alımlar ve

⁴⁹⁷ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C.2 (Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, 2021), s.751.

⁴⁹⁸ Kemal Arı, *Türk İstiklal Harbi'nde Kuvayı Millîye, Düzenli Ordu ve Cephe Paneli*, (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2014), s.10.

⁴⁹⁹ BCA, 30.18.1.1/1.18.13.; Cevdet Kerim İncedayı, *Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023), s.62.

⁵⁰⁰ Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 553, s.412.

⁵⁰¹ Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C.2, s.714.

⁵⁰² Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921)*, s.97.

⁵⁰³ İncedayı, *Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, s.65.

⁵⁰⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.206-207.

eğitimler hız kazanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet'i böyle bir sorumluluğu layık görerek kendisine olan güvenini bir kez daha ispat etmiştir. Çünkü ikili, Millî Mücadele yolunda birçok konuda olduğu gibi nizami ordu hususunda da başından beri fikir birliği içindedir.⁵⁰⁵ Mustafa Kemal Paşa, önce Genelkurmay Başkanı ardından da cephe komutanı olmasını sağladığı İsmet Bey'in bu görevi hak ettiğini tüm meclis mensuplarına göstermek için kendisini bazı noktalarda teşvik de etmiştir. Çünkü meclis, bu dönemde Albay İsmet Bey'e karşı ön yargılı bir tutum içindedir. İsmet Bey de Büyük Millet Meclisi'nin kendisini pek tutmadığının farkındadır.⁵⁰⁶ Bu noktada Mustafa Kemal Paşa, özellikle Doğu Cephesi'nde Kazım Paşa'nın kazandığı başarıları ve kazanımları Albay İsmet Bey'in Genelkurmay Başkanı olarak kürsüden detaylıca anlatmasını istemiştir. Meclis yapısı içerisinde Kazım Paşa üzerinden dolaylı olarak Mustafa Kemal Paşa'yı eleştiren gruplara, kürsüden yanıt veren kişi Albay İsmet Bey olmuştur.⁵⁰⁷ İsmet Bey, mecliste son durumu izah ettiği sıralarda Mustafa Kemal Paşa ile aralarında bir diyalog da geçmiştir. Albay İsmet konuşmasını yaparken Mustafa Kemal Paşa ona sık sık müdahale etmiş ve Büyük Millet Meclisi'nin eleştirilerine karşı Doğu'daki başarının askerî ve siyasi açıdan tüm detaylarını anlatmasını istemiştir.⁵⁰⁸

3.2.2. Çerkez Ethem İsyanı

Düzenli ordunun kuruluş evresinde Ankara'ya yönelik farklı bir isyan daha patlak vermiştir. Çerkez Ethem ve Demirci Mehmet Efe, Albay İsmet ile yeni askerî nizamda bir türlü ortak noktada buluşamamıştır.⁵⁰⁹ Çerkez Ethem, İsmet Bey'in aldığı tedbirlerden devamlı şikâyet etmiş ve onu atlayarak Mustafa Kemal Paşa'ya rapor vermiştir.⁵¹⁰ İsmet Bey'in Batı Cephesi Komutanı olmasıyla da Çerkez Ethem ile aralarındaki ilişki daha gerilimli bir hal almıştır. Ethem, İsmet Bey'in alacağı kararları kendisiyle paylaşmasını ve bu kararlarda kendisinin de belirleyici olmasını talep

⁵⁰⁵ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.66-67.

⁵⁰⁶ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.143.

⁵⁰⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.206-207.

⁵⁰⁸ İnönü, a.g.e., s.213-214.

⁵⁰⁹ Türk İstiklal Harbi, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, s.258.

⁵¹⁰ Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 557, s.421.

etmiştir.⁵¹¹ Bu şekilde bir sevk-idare yöntemi ve askerî düzen olamayacağını vurgulayan İsmet Bey, emir komuta zinciri içerisinde ne zaman ve nasıl emir vereceğine yalnızca kendisinin karar verebileceğini telakki etmiştir.⁵¹² Bunun yanında, İsmet Bey de daha önce uyarmasına rağmen Ethem'in sivillere yönelik müdahalelerinden şikâyetçi olmuştur.⁵¹³ Albay İsmet Bey, Büyük Millet Meclisi'nin bahçesinde oturduğu bir gün, Çerkez Ethem'e bağlı askerlerden bir müfrezenin geçişini görmüş ve bu birliğe bakarak "Bindikleri atlar benim, ellerindeki silahlar benim, askerlerin kendisi benim ama komutaları bende değil"⁵¹⁴ şeklinde yakınmıştır. Bu söylem, ordudaki durumun vahametini göstermek açısından önemli bir pasajdır. İşte Çerkez Ethem meselesinin geldiği nokta, tam anlamıyla böyledir. Bu gelişmeleri yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa, süreç boyunca aracı heyetler ile orta yolu bulmayı amaçlamıştır.⁵¹⁵ Çerkez Ethem meselesiyle ilgili olarak İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya, Ankara'da "Her biri pür silah, tepeden tırnağa silahlı. Bunlar kendilerine verdiği güven ve büyüklük duygusu ile herkese tepeden bakıyorlar. Bugün memlekete hâkim olan kimdir? Bunlar mı biz miyiz" diye sormuştur.⁵¹⁶ Mustafa Kemal Paşa ise "Biziz, akıl bizdedir" yanıtını vermiştir. Albay İsmet Bey, hatıralarında bu cevaptan ötürü duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.⁵¹⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın bu mesele ile ilgili her şeyin farkında olduğu ve hamle için en doğru zamanı beklediği anlaşılmıştır.⁵¹⁸

⁵¹¹ İnönü, *Hatıralar*, s.218-220.

⁵¹² Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 557, s.421.

⁵¹³ Bal, "Kuva-yı Millîye'den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı'na Etkileri", s.35.

⁵¹⁴ Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s.414.

⁵¹⁵ Türk İstiklal Harbi, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, s.311.

⁵¹⁶ Mango, *Atatürk*, s.277.

⁵¹⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.199.

⁵¹⁸ İzzettin Çalışlar, *On Yıllık Savaş - Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, Haz. İzzeddin Çalışlar (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s.14.

Yapılan müdahale ve uzlaşma çabalarına rağmen Çerkez Ethem ve Demirci Mehmet Efe'nin Büyük Millet Meclisi ordularına biat etme niyeti olmamıştır. Kuvâ-yi Seyyâre birliklerinin İsmet Bey'e değil doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi'ne karşı sorumlu olma isteği karşısında Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey, durumun artık farklı bir noktaya gittiğiyle yüzleşmişlerdir.⁵¹⁹ Ayrıca Kılıç Ali'ye göre Çerkez Ethem, İsmet Bey'in komutasına girmeyi bir hakaret olarak görmüştür.⁵²⁰ Hatta İsmet Bey de dâhil olmak üzere birçok komutanın görevlerinden alınmasını dahi Mustafa Kemal Paşa'dan talep etmiştir.⁵²¹ Mustafa Kemal Paşa, bu süreçte gerek Ethem gerekse de meclis bünyesindeki bazı kimselerin İsmet Bey'e olan muhalefeti karşısında onunla ilgili net bir duruş sergilemiştir. Albay İsmet Bey'e göre ordu mensupları, Balkan Savaşı ve 1. Dünya Savaşı olmak üzere uzun süredir muharip olduğundan, düzenli ve nizamlı askerî sistemden soğumuş ve uzaklaşmıştır. Yani halen gerilla harbiyle netice almanın daha doğru olduğu fikrine kapılanların sayısı çoktur.⁵²² 27 Kasım 1920'de Çerkez Ethem'in kardeşi Yüzbaşı Tefik, Batı Cephesi Komutanlığı'nı tanımadığını bildirmiştir. Çerkez Ethem de 9 Aralık 1920'de de Demirci Mehmet Efe'yi kendine yanına çekmek için isyana teşvik etmiştir.⁵²³ Mustafa Kemal Paşa, Ethem'i ikna etmek için heyet göndermiş ve süreç içerisinde kendisiyle bizzat görüşmüşse de Çerkez Ethem isyanı başlatmıştır.⁵²⁴ İsmet Bey, hatıralarında arabulucu heyete mensup olan ve Çerkez Ethem'e bağlı bazı kişilerin hoş gözükerek kendisini alıkoymak amacı taşıdıklarını ve bunu Mustafa Kemal Paşa'nın gizli telgrafıyla son anda öğrendiğini ifade etmiştir. Çerkez Ethem'in adamları, Albay İsmet'e kendileriyle beraber yola çıkarak Kütahya'ya gelmesini teklif etse de İsmet Bey bir bahane ile bu teklifi geri

⁵¹⁹ İnönü, "İstiklal Savaşı ve Lozan", s.13-17.; Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 558, s.423.

⁵²⁰ Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.134.

⁵²¹ Turgut, a.g.e., s.134-136.

⁵²² İsmet İnönü, "İsmet İnönü, 2. İnönü Savaşının 52. Yıl dönümünde savaşı anlatıyor - 1973", İnönü Vakfı Resmi Youtube Kanalı, [Youtube.com/watch?v=wm0RuwJgliw&t=10s](https://www.youtube.com/watch?v=wm0RuwJgliw&t=10s) [28.02.2024].

⁵²³ Türk İstiklal Harbi, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, s.204-206.

⁵²⁴ A.g.e., s.214-218.

çevirerek karargâhından ayrılmamıştır.⁵²⁵ Aydemir, *Tek Adam* eserinde Çerkez Ethem'in haddini fazlaca aştığını ve Ankara'daki Millî Mücadele liderlerine karşı tehditkâr ifadeler de kullandığını nakletmiştir. Ethem'in "Ankara'ya avdetimde Büyük Millet Meclisi reisini meclis önünde asacağım"⁵²⁶ sözleri ise bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk* eserinde yer almıştır. Bu ve benzeri lafların Ankara'da ağızdan ağıza dolaşması, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere birçok kişiyi rahatsız etmiştir. Üstelik "Çerkez Ethem, meclisin bir kapısına Mustafa Kemal'i diğer kapısına İsmet Bey'i asacaktı" şeklindeki dedikodular da kasti olarak yayılmıştır.⁵²⁷

Çerkez Ethem'le ilgili süreci idare ederken İsmet Bey de Mustafa Kemal Paşa gibi son ana dek Ethem ile iletişimde kalarak, bu isyana son vermesi gerektiğini yinelemiştir.⁵²⁸ Ancak Çerkez Ethem, tüm ikazlara rağmen 29 Aralık 1920'de birlikleriyle ayaklanma çıkartmıştır.⁵²⁹ 30 Aralık'ta Ethem'in kuvvetleri Büyük Millet Meclisi'ne karşı savaş düzenine geçmiştir. Albay İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın çektiği telgraf üzerine 31 Aralık'ta Ethem'i son kez ikaz etmiş hem kendisinin hem de birliklerinin şan ve şerefi için geri çekilmelerini emretmiştir.⁵³⁰ Çerkez Ethem ise savaşı göze aldığını belirterek İsmet Bey ve Büyük Millet Meclisi ordularına meydan okumuştur.⁵³¹ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey için artık Ethem'i ortadan kaldırmaktan başka çare kalmamıştır.⁵³² Bu sırada, Yunanistan da işgal sahasını Anadolu'nun içlerine doğru genişletmek maksadıyla 1920 yılı Nisan'ından itibaren İzmir'den harekete geçmiştir.⁵³³ Bunun neticesinde içlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun eski başkenti

⁵²⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.225.

⁵²⁶ Atatürk, *Nutuk*, s.395.

⁵²⁷ Aydemir, *Tek Adam*, C.2, s.354.

⁵²⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.224.

⁵²⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Ashhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921)*, s.91-92.

⁵³⁰ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.69.

⁵³¹ Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 565, s.439.

⁵³² Bal, "Kuva-yı Millîye'den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı'na Etkileri", s.33-35.

⁵³³ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Ashhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri*

olan Bursa da dâhil olmak üzere Eskişehir, Kütahya ve Afyon gibi kentler işgal edilmiştir.⁵³⁴ Bu işgaller karşısında meclisteki tartışmalardan nasibini alan kişilerin başında Albay İsmet Bey gelmiştir. Kendisi, Genelkurmay Başkanı olduğu için eleştirilerin odağındaki isimdir. Yine, Mustafa Kemal Paşa da açıktan eleştirilmese de meclisin asıl tepkisinin ona karşı olduğu açıktır.⁵³⁵ Batı Anadolu'nun büyük bir bölümünü ele geçiren Yunan kuvvetleri, Büyük Millet Meclisi ordularının henüz yeni kurulması ve Çerkez Ethem gibi ayaklanmalar ile meşgul olmasını fırsat bilerek yeni taarruz planlarını hayata geçirmiştir.⁵³⁶ Albay İsmet Bey, gelişmeler üzerine komutası altındaki tümenleri Kütahya üzerine yönlendirmiştir. Batı Cephesi birliklerinin çoğunluğu güneyde Ethem'le mücadele içindeyken Yunan ordularının Başkomutanı General Papoulas, kuvvetlerini harekete geçirmiştir.⁵³⁷

3.3. Millî Mücadele'de İç Savaş ve İnönü Muharebeleri

Albay İsmet Bey, Çerkez Ethem'in faaliyetlerine karşı daha ciddi önlemler almış ve onun önüne set çekmiştir.⁵³⁸ Yunan birlikleri, 6-7 Ocak 1921'de Uşak-Bursa yönünden Eskişehir-Afyon yönüne kadar uzanan hatta hücumu başlamıştır.⁵³⁹ Albay İsmet Bey, Batı Cephesi kuvvetlerinin çoğunu Gediz'den Yunan kuvvetleri üzerine yönlendirmiştir. Çerkez Ethem de bunu fırsat bilerek Gediz'deki düzenli ordu birliklerini hedef almıştır. Ancak Albay İsmet Bey'in burada bıraktığı İzzettin (Çalışlar) Bey, tümeniyle Ethem'in taarruzunu püskürtmüştür.⁵⁴⁰ Türk ordusu, Yunan kuvvetleri ile isyancılar arasında zor durumda kalmıştır.

(9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), s.109.

⁵³⁴ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.125-126.

⁵³⁵ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.141.

⁵³⁶ Arı, *Türk İstiklal Harbi'nde Kuvayı Millî ye, Düzenli Ordu ve Cephele Paneli*, s.7-9.

⁵³⁷ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri* (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), s.161-162.

⁵³⁸ Türk İstiklal Harbi, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, s.206-207.

⁵³⁹ Kazım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, C.1 (Türk Tarih Kurumu: Ankara, 1998), s.43.

⁵⁴⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri* (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), s.258.

3.3.1. 1. İnönü Muharebesi

Albay İsmet Bey, 6 Ocak'ta başlayan Yunan ilerleyişi karşısında elindeki askerlerin çoğunu İnönü-Dumlupınar çizgisine aktarmıştır. 9-10 Ocak 1921'de Türk ve Yunan kuvvetleri arasında şiddetli çatışmalar olmuştur. Batı Cephesi kuvvetlerine, bu sırada Ankara'dan takviye destek de gelmiştir. Yunan taarruzu karşısında direnen Türk ordusunun bazı yerlerde cephesi yarılsa da 11 Ocak 1921 sabahı Yunan kuvvetlerinin geri çekildiği anlaşılmıştır.⁵⁴¹ Türk ordusunun arazi şartlarına daha iyi uyum sağlaması ve İsmet Bey'in aldığı savaş düzeniyle Yunan ordusu daha fazla direnememiştir. Türk ordusu, ricat eden Yunan birliklerini 13 Ocak'a kadar takip etmiştir.⁵⁴² Ancak bu takip hareketi, İsmet Bey'in deyimiyile kesin bir netice almak amaçlı olmamıştır. Çünkü Türk ordusunun o günün koşullarında bunu yapmaya yetecek sayıda ne askerî ne de cephanesi vardır.⁵⁴³ Tarihe 1. İnönü Muharebesi olarak geçen bu savaş, Millî Mücadele'nin ilk büyük zaferi olarak kabul edilmiştir.⁵⁴⁴ Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa, iki ateş arasında kalmasına rağmen Yunan taarruzunu başarıyla püskürten Albay İsmet Bey'e 12 Ocak 1921'de bir tebrik telgrafi göndermiştir.⁵⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa, ilgili metni, Büyük Millet Meclisi'nde muharebeleri anlattığı esnada milletvekillerine karşı da okumuştur.⁵⁴⁶ “İnönü Meydan Muharebesi'nde Batı Cephesi birliklerinin uğurlu ve üstün komutanız altında kazandıkları kesin zaferden dolayı size ve kahraman ordumuzun bütün komutanlarıyla subay ve erlerine Büyük Millet Meclisi'nin en içten tebriklerini sunar”.⁵⁴⁷

⁵⁴¹ Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri* (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), s.246.

⁵⁴² Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.180-181.

⁵⁴³ İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s. 175-176.)

⁵⁴⁴ İzzet Öztoprak, “Birinci İnönü Savaşı'nın Anadolu, İstanbul ve Dış Basında Karşılığı ve Yorumu”, *Belleten*, C.64, S.240 (2000): 523-540.

⁵⁴⁵ Alaattin Uca, “Mustafa Kemal Paşa ve İnönü Savaşları”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* C.21 (Özel Sayı), (2021): 8.

⁵⁴⁶ Köse, *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, C.4, B: 566, s.445.

⁵⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın tebrik telgrafına Albay İsmet Bey şöyle yanıt vermiştir: “Allah'ın yardımıyla İnönü Meydan Muharebesi'nin kazanılmasından dolayı Büyük Millet

1. İnönü Muharebesi, askerî sonuçlardan çok siyasi neticeler doğurmuştur. Yunan ordusunun İnönü’de takılması, Türk ordusunun psikolojik ve fiziki olarak dirayetini arttırmıştır. Bunun yanında, Büyük Millet Meclisi’nin de hem yurt içinde hem de yurt dışındaki prestiji yükselmiştir.⁵⁴⁸ İsmet Bey’in liderliğindeki ordu, düzen ve disiplin içindeki bir sistemin başarıya götürebileceğini gösteren önemli bir örnek teşkil etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 1. İnönü Muharebesi’nden her daim büyük bir zafer olarak bahsetmiştir. Öyle ki, 13 Ocak 1921’de meclis kürsüsünden yaptığı konuşmada Namık Kemal’in Vatan Mersiyesinde⁵⁴⁹ yazdığı dizeleri değiştirerek “Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini, bulunur kurtaracak bahtı kara mâderini” şeklinde okumuştur.⁵⁵⁰ Albay İsmet Bey, Batı Cephesi Komutanlığı’nı da üstlendikten sonra gerek iç isyanların bastırılması gerekse de düzenli ordunun teşkil edilmesi hususunda önemli aşama kaydetmiştir. Sonuç olarak, 1. İnönü Muharebesi’nin ardından yaklaşık beş yıl omzunda taşıdığı Miralay rütbesinden Miraliva rütbesine terfi etmiş ve artık İsmet Paşa olmuştur.⁵⁵¹ Mustafa Kemal Paşa, Ankara’ya dönen İsmet Paşa’yı istasyonda karşılamış ve başarısından oldukça memnun olduğunu kendisine bildirmiştir. Aralarında geçen diyalogda da İsmet Paşa’ya “Çok, çok meselle halloldu” demiştir.⁵⁵² İsmet Paşa, Ankara’ya döndükten sonra tebrikleri kabul etmiş ve milletvekilleriyle temas kurmuştur. 1 Mart 1921’de Büyük Millet Meclisi’nde yapmış

Meclisi’nin kalbi tebrik ve temennileri ordunun bütün er ve subaylarını şereflendirmiştir. Tam bağımsızlığın kazanılması vazifesini üstlenmiş olan Büyük Millet Meclisi’ne kayıtsız şartsız bağlılıktan aldığı manevi güç ile kutsal topraklarımızın kurtarılması görevini yerine getireceğine ordunun tam olarak inandığını arz ederim”. Bkz. Hüsnü Özlü, “Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi’nin Analizi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.28, S.82 (2012): 40.; ATASE, İSH, 693-26-026ac.

⁵⁴⁸ Uca, “Mustafa Kemal Paşa ve İnönü Savaşları”, s.1-24.

⁵⁴⁹ Vatan Mersiyesinde geçen beytin aslı: “Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini, Yoğ imiş kurtaracak bahtı kara mâderini”. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk’ün Bütün Eserleri 10. Cilt (1920-1921)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003), s.285.

⁵⁵⁰ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.184.

⁵⁵¹ Özlü, “Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi’nin Analizi”, s.25-52.

⁵⁵² İnönü, *Hatıralar*, s.233.

olduğu konuşmada; kazanılan başarının henüz bir başlangıç olduğunu ve rehavete kapılmadan çalışmaya devam edeceklerini ifade etmiştir.⁵⁵³ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa memleketin halen işgal altında olduğu ve Yunanların yeni bir taarruz planı geliştireceğinin bilincinde olarak çalışmalarına devam etmişlerdir.

Batı Cephesi'ndeki ilk askerî başarının kazanılmasından doğan güç ve güven ile birlikte iç politikada bazı kararların alınması kolaylaşmıştır. Tarihe, Teşkilatı Esasiye ya da 1921 Anayasası olarak geçen kanun, 20 Ocak 1921'de Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilmiştir.⁵⁵⁴ Meclisin temel dayanağını oluşturan ilke olan "Hâkimiyet, kayıtsız şartsız milletindir"⁵⁵⁵ ifadesi de resmen anayasaya eklenmiştir.⁵⁵⁶ 1. İnönü Muharebesi'nin doğurduğu sonuçların belki de en önemlisi, dış politikadaki gelişmeler olmuştur. Müttefikler için Paris'teki barış konferansında alınan kararların gözden geçirilmesi zorunlu hale gelmiştir.⁵⁵⁷ Buna göre, 21 Şubat 1921'de Atina, Ankara ve İstanbul'dan delegelerin katılımıyla Londra'da bir konferans toplanması uygun görülmüştür.⁵⁵⁸ Bu konferans Sevr Antlaşması'nda Türkiye'ye dayatılan koşulların yeniden müzakere edilmesine olanak tanımıştır. Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet'in harp sahasındaki başarısıyla Büyük Millet Meclisi'nin konferansa müstakil bir heyet⁵⁵⁹ olarak katılmasını kabul ettirmiştir.⁵⁶⁰ 21 Şubat 1921'de Londra'da toplanan⁵⁶¹ konferans herhangi bir sorunu çözmeseyse de Büyük Millet Meclisi ve Ankara Hükümeti'nin resmen tanınması yönünden önemli bir kilometre taşı

⁵⁵³ Bkz. Ali Rıza Cihan, (Der.) *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973*, C.1 (TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları: Ankara, 1992), s.47.

⁵⁵⁴ ATASE, İSH, 906-3-2. (20 Ocak 1921)

⁵⁵⁵ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.401.

⁵⁵⁶ BOA, BEO. SYS, 34-64/IV-2_13.; TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) ZC (Zabıt Ceridesi), Dönem 1, 1920, C.5, s.417.

⁵⁵⁷ BOA, BEO. SYS, 34-64/IV-2_9.

⁵⁵⁸ BOA, BEO. SYS, 34-64/IV-2_9.

⁵⁵⁹ BCA, 30.18.1.1/2.33.9.

⁵⁶⁰ Bülent Kara, "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", *Gazi Akademik Bakış*, C.3, S.5 (2009): 153-154.

⁵⁶¹ BCA, 30.18.1.1/2.33.14.

olmuştur. Bu açıdan bakıldığında İsmet Paşa'nın kazandığı askerî başarı, diplomasi arenasında da ciddi bir karşılık bulmuştur. Londra Konferansı'nın devam ettiği süreçte, Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey başkanlığında bir heyet de Ankara'yı temsilen Moskova'da bulunmuştur. Yürütülen görüşmeler neticesinde 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması⁵⁶² imzalanmış ve Sovyet Rusya da Ankara'yı ve Millî Mücadele'yi resmen tanımıştır.⁵⁶³

İsmet Paşa'nın deyimiyle 1. İnönü Muharebesi, hacminden çok daha fazla gelişmeye yol açmış ve domino taşı etkisi yaratmıştır. İsmet Paşa, hatıralarında Mustafa Kemal Paşa'nın hayata geçirmek istediği birçok uygulamayı 1. İnönü Muharebesi'ndeki başarıyla ilişkilendirdiğini nakletmiştir.⁵⁶⁴ İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın ona duyduğu güven ve verdiği inisiyatifleri iyi değerlendirmiştir. Bu, her iki komutanın da otoritesi için önem arz etmiştir. Çünkü Anadolu'daki Yunan ilerleyişi ve yeni işgaller karşısında hem Mustafa Kemal Paşa hem de İsmet Paşa doğrudan mesul durumdadır. İsmet Paşa'yı sürekli destekleyen ve mecliste kendisi hakkında yapılan sert eleştiriler karşısında onu tutan Mustafa Kemal Paşa için de 1. İnönü Muharebesi'nin ehemmiyeti yüksektir.⁵⁶⁵ İsmet Paşa, Genelkurmay Başkanı ve Cephe Komutanı olarak ordunun başındaki isim olsa da bu başarılarında, onunla birlikte önemli bir payı olan Mustafa Kemal Paşa'nın liderlik özellikleri de öne çıkmıştır. Batı Cephesi'nin ikiye ayrılması, en yoğun bölüm olan Batı kesimine İsmet Paşa'nın getirilmesi ve süvari birliklerinin oluşturulması Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı mühim hamleler arasındadır.⁵⁶⁶ Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa uyum içerisinde gerek isyanları gerekse de savaşları ortak bir akılla idare etmişlerdir. 1921 yılı başlarında gelişen olumlu olaylara rağmen Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, Millî Mücadele'nin neticelenmesi için henüz yolun başında olduklarının bilincinde olmuşlardır. Çünkü İngiltere'nin kendi

⁵⁶² BCA, 30.18.1.1/3.29.13.

⁵⁶³ İhsan Çolak, "Moskova Antlaşmasına Giden Yol: Millî Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.17, S.49 (2001): 41-43.

⁵⁶⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.234-236.

⁵⁶⁵ Atatürk, *Nutuk*, s.454-455.; Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.152.

⁵⁶⁶ Bal, "Kuva-yı Millîye'den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı'na Etkileri", s.38.

çıkarları doğrultusunda destek verdiği Yunan ordusu, yeni taarruz planları geliştirmeye başlamıştır.⁵⁶⁷

3.3.2. 2. İnönü Muharebesi

Yunan kuvvetleri yeni hedefleri doğrultusunda Eskişehir'i alıp ardından Ankara'ya yürüyebileceklerini planlamıştır.⁵⁶⁸ Lloyd George, Londra Konferansı sürecinde dahi Yunan ilerleyişinin devam etmesi taraftarı olmuştur. Nitekim 1. İnönü Muharebesi'nden yaklaşık 70 gün sonra yani 23 Mart 1921'de Yunan orduları İnegöl'den Eskişehir istikametine ve Uşak'tan Afyon yönüne doğru taarruza geçmiştir.⁵⁶⁹ İsmet Paşa Eskişehir'in, Refet Bey ise Afyon'un Batısını birlikleriyle güçlendirmiştir. Yunanların asıl hedefinin Eskişehir olacağını öngören İsmet Paşa, bu bölgeye birer piyade ve süvari tümeni konuşlandırmıştır.⁵⁷⁰ İsmet Paşa, Yunan taarruzunu Türk ordusunun kesin netice alabileceği bir noktada yani İnönü'de karşılamak için kuvvetlerini kademe kademe bu bölgeye çekmeyi planlamıştır. Nicelik açısından üstün olan⁵⁷¹ Yunan kuvvetleri, harekâtın ilk günlerinde hızlı ilerleyiş göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa, cephedeki durumu Ankara'dan takip etmiş ve İsmet Paşa'dan sürekli rapor istemiştir. Raporda, Yunan taarruzunun giderek şiddetleneceği bilgisi verilince Mustafa Kemal Paşa, 28-29 Mart 1921'de İsmet Paşa'ya telgraf çekerek Meclis Muhafız Taburu'nun bölgeye gönderildiğini bildirmiştir.⁵⁷² Yunan taarruzun şiddeti ve baskısı karşısında, İsmet Paşa, İnönü'deki karargâhını Eskişehir istikametindeki Çukurhisar'a taşımak zorunda kalmıştır.⁵⁷³ İsmet Paşa'nın bu olayı

⁵⁶⁷ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri* (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), s.245.

⁵⁶⁸ A.g.e., s.277.

⁵⁶⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri* (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), s.307-308.

⁵⁷⁰ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.156.

⁵⁷¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri* (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), s.304-306.

⁵⁷² Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.73.

⁵⁷³ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri* (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921), s.383.

Ankara'ya bildiren telgrafıyla beraber Genelkurmay'da büyük bir endişe meydana gelmiştir. İsmet Paşa, elindeki tüm imkânları devreye sokmuş, karargâhtaki muhafızlar dahi sert geçen muharebeler esnasında cepheye sürülmüştür.⁵⁷⁴ 31 Mart 1921'de Yunan kuvvetlerinin cephesi sarsılmaya başlamıştır. İsmet Paşa, Genelkurmay'a bu kez iyimser bir mesaj göndermiş ve Mustafa Kemal Paşa da kendisine "Zafere varmanıza duacıyız" dileğiyle biten bir telgrafla cevap vermiştir.⁵⁷⁵ Yunan ordusunun taarruz gücünün kesilmesi üzerine Fevzi Paşa ve Mustafa Kemal Paşa ile irtibat kuran İsmet Paşa, karşı taarruz fikrinin detaylarını onlarla da paylaşmıştır. Nitekim İsmet Paşa'nın emriyle 1 Nisan 1921'de hücumla kalkan Türk ordusu, Yunan kuvvetlerini harekâta başladıkları noktaya dek geri sürmeyi başarmıştır.⁵⁷⁶ Böylece tarihe 2. İnönü Muharebesi olarak geçen çarpışmalar da Türk ordusunun lehine sonuçlanmıştır. İsmet Paşa, 1 Nisan 1921'de muharebenin başarıya ulaştığını müjdeleyen bir telgraf çekmiştir.⁵⁷⁷ Yunan ordularının bozgunu, İsmet Paşa tarafından Metristepe'den Ankara'ya duyurulmuştur. İsmet Paşa, işgal kuvvetlerinin düzensiz bir halde geri çekildiğini ve harp sahasının binlerce Yunan askerinin ölüsüyle dolu olduğunu bildirmiştir.⁵⁷⁸ Mustafa Kemal Paşa da 2. İnönü Muharebesi'nin Türk ordularının lehine sonuçlanmasının ardından, İsmet Paşa'nın telgrafına cevap vererek kendisini tebrik etmiştir.⁵⁷⁹ İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine duyduğu güveni bir kez daha boşa çıkartmamış ve ordusuyla beraber somut bir netice kazanmıştır. Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın, İsmet Paşa'nın telgrafına olan cevabı şöyledir:

⁵⁷⁴ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.157.

⁵⁷⁵ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.199.

⁵⁷⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Ashhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921)*, s.419-421.

⁵⁷⁷ Harp Tarihi Encümeni, *Türk İstiklal Harbi Hülasası 1919-1922*, (İstanbul: Askerî Matbaa, 1937), s.4-5.; Çalışlar, *On Yıllık Savaş - Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, s.212-213.

⁵⁷⁸ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 2021, S.149, s.208-209.

⁵⁷⁹ İnönü, "Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933", s.169-170.

Bütün dünya tarihinde, sizin İnönü Meydan Muharebelerinde üzerinize yüklendiğiniz görev kadar ağır bir görev yüklenmiş komutanlar pek azdır. Milletimizin İstiklal ve varlığı, dâhice idareniz altında görevlerini şerefle yapan komuta ve silâh arkadaşlarınızın kalbine ve vatanseverliğine büyük bir güvenle dayanıyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz. İstilâ altındaki talihsiz topraklarımızla birlikte bütün vatan, bugün en ücra köşelerine kadar zaferinizi kutluyor. Düşmanın istilâ hırsı, azminizin ve vatanseverliğinizin yalçın kayalarına başını çarparak paramparça oldu.⁵⁸⁰

Mustafa Kemal Paşa, 2. İnönü Muharebesi'nin önemine ve İsmet Paşa'nın buradaki kabiliyetine her fırsatta dikkat çekmiş ve *Nutuk* eserinde de bu konuya geniş yer ayırmıştır.⁵⁸¹ Mustafa Kemal Paşa, bu telgrafla yalnız İsmet Paşa'yı tebrik etmemiş içeride ve dışarıda birçok kimseye de mesaj vermiştir. 2. İnönü Muharebesi ile beraber Yunan ordularının karşısında, dağınık ve başıboş birliklerin değil, emir-komuta zincirinde dinamik bir Türk ordusunun olduğu yeniden ispat etmiştir. İsmet Paşa'nın uyguladığı stratejik geri çekilme taktikleri ve karşı taarruzun başarılı bir şekilde sevk ve idare edilmesi nizami ordunun geleceği açısından önemli bir yer tutmuştur.⁵⁸² İsmet Paşa, buradaki çarpışmalar için "Bu muharebe tam bir askerî harekettir" demiştir.⁵⁸³ 13 Nisan'da İsmet Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya Gazilik unvanı vermesini teklif eden uzun bir yazıyı Genelkurmay Başkanlığı'na göndermiştir. İsmet Paşa, yaptığı önerinin gerekçesini şöyle açıklamıştır: "Bu muhterem mücahitlerin önderi ve bizim istiklâl aşkımızın içte ve dışta zafer timsali olan Mustafa Kemal'e Gazi ünvanlı verilmesini Bakanlar Kurulu ve Büyük Millet Meclisinde teklif ve teyit buyurmalarını ordu namına arz ve istirham eylerim".⁵⁸⁴ Fevzi Paşa, 16 Nisan'da İsmet Paşa'nın talebine cevap vermiş ve önerisinin meclise sunulacağını ifade etmiştir. Ancak Paşa, böyle bir tasarımı meclise götürmek için Batı Cephesi'ndeki

⁵⁸⁰ Uca, "Mustafa Kemal Paşa ve İnönü Savaşları", s.18.

⁵⁸¹ Bkz. Atatürk, *Nutuk*, s.480-481.

⁵⁸² *Türk Devrim Tarihi*, s.85-87.

⁵⁸³ İnönü, *Hatıralar*, s.238.

⁵⁸⁴ İnönü, "Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933", s.170.

durumun biraz da netleşmesini beklemek gerektiğini de belirtmiştir.⁵⁸⁵ Nitekim Mustafa Kemal Paşa'ya verilecek olan payeler nisan değil eylül ayında gündeme gelmiştir.

13 Nisan'da başlayan ve Yunan ordusunu yerleştikleri Dumlupınar'dan sökmek için cereyan eden harekâttan ise kesin bir başarı kazanılamamıştır.⁵⁸⁶ 2. İnönü Muharebesi'nin ardından gelişen bu olaylarda, taarruz girişimine rağmen Türk ordusunun halen yeterli düzeyde hücum ve takip kabiliyeti olmadığı anlaşılmıştır. Refet Bey komutasında idare edilen Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri'nden somut bir netice alınamaması üzerine Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi'ni tek bir komutanın emrine vermeyi uygun görmüştür. İsmet Paşa, 5 Mayıs 1921'de Batı Cephesi'nin bütününe komutan olmuştur.⁵⁸⁷ Böylece Batı Cephesi onun kumandası altında yekvücut bir şekle bürünmüştür. 2. İnönü Muharebesi'nin de ilkinde olduğu gibi içerde ve dışarıda önemli sonuçları olmuştur. Fransa, Ankara ile ilk kez ciddi bir temas kurarak bir temsilci göndermiş ve Zonguldak'taki birliklerini çekmiştir.⁵⁸⁸ Müttefikler arasında İzmir'e Yunanistan'ın çıkmasından şikâyetçi ve huzursuz olan İtalya da Akdeniz'de işgal ettiği topraklardan Temmuz 1921'de çekilmiştir.⁵⁸⁹ İngiltere ise Yunanistan'ın başarısına olan inanç, İnönü Muharebeleri'nin ardından şüphe duyulan bir durum haline gelmiştir.⁵⁹⁰ Büyük Millet Meclisi'nin Sovyet Rusya ile olan ilişkilerindeyse yeni bir sayfa açılmıştır. Moskova Antlaşması'nın ardından Anadolu'da kazanılan yeni başarı, Sovyet Rusya'yı da harekete geçirmiştir.⁵⁹¹ Türk

⁵⁸⁵ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1966, 15/58, B.1322.

⁵⁸⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921)*, s.580.

⁵⁸⁷ BOA, HR. İM. 59/30.; İncedayı, *Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, s.91.

⁵⁸⁸ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.205.

⁵⁸⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, C.2, KS.4 (Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1974), s.10-12.

⁵⁹⁰ Hamza Eroğlu, "İsmet İnönü ve I. ve II. İnönü Muharebelerinin İçerde ve Dışarda Etkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.2, S.4 (1985): 80-82.

⁵⁹¹ Bolat, *Millî Mücadele Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası (1919-1921)*, s.119.

ordusunun sahadaki başarısı, Büyük Millet Meclisi'nin elini rahatlatmış ve güçlendirmiştir.⁵⁹²

2. İnönü Muharebesi'nin ardından özellikle askere alımlar ve orduya gönüllü katılımlar artarak devam etmiştir. Bu, Türk ordusunun mevcudu için önemli bir gelişmedir. Çünkü İstanbul Hükümeti'nin yayınladığı fetvalara göre Millî Mücadele hareketine katılan ve bu uğurda can veren kişiler şehitlik hakkından mahrumdur.⁵⁹³ Böyle bir ortamda orduya katılan asker sayısının artması, Millî Mücadele ruhunun kazanılan başarılarla birlikte nasıl geliştiğini gözler önüne sermiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın en başından beri tesis etmeye çalıştığı düzenli ordu fikrine olan muhalefet artık kesilmiştir.⁵⁹⁴ Yine İsmet Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı ve Batı Cephesi Komutanlığı meselesinde de çatlak sesler, başarıyla orantılı olarak bir süreliğine kesilmiştir. Yıllardır işgal psikolojisini yaşayan Türk milletinin de İnönü Muharebeleri'nin ardından moral ve motivasyon tazelediğini söylemek mümkündür.⁵⁹⁵ Türk ordusunun ulusal ve uluslararası arenada meşruiyeti ve gücü de bu zaferle bir kez daha yinelenmiştir.⁵⁹⁶ Millî Mücadele'nin muharebeler safhasında da Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, alınması gereken askerî tedbirler noktasında fikir birliği içinde olmuşlardır. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın dikkat çektiği birçok konuyu kendisinin sevk ve idaresine bırakmıştır. Meclis Başkanı olarak iç ve dış siyasi dinamikleri o yönetirken ordu siyasetinde ise İsmet Paşa'ya güvenmiştir.⁵⁹⁷ İsmet Paşa, İnönü Muharebeleri'nin sonuçlarını ve akabinde elde edilen kazanımları yorumlarken en çok düzenli ordu fikrinin artık sorgulanamaz bir hale geldiğini ve bu

⁵⁹² Bkz. Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, s.13-14.

⁵⁹³ Atay, *Çankaya*, s.183.

⁵⁹⁴ İbrahim Tavukçu, "İnönü Muharebelerinin İç Kamuoyuna Yansımaları", C.15, S.29 (2021): 116.

⁵⁹⁵ Ahmet Vehbi Ecer, "İkinci İnönü Zaferinin Türk Milletine Kazandırdığı Moral Güç", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.15, S.44 (2021): 657-658.

⁵⁹⁶ Sadi Irmak, "İkinci İnönü Zaferinin Sonuçları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.6, S.17 (1990): 377-380.

⁵⁹⁷ Bkz. Coşkun, *Asker İnönü (1884-1922)*, s.317-379.

muharebeler sayesinde nizami ordunun oturduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁹⁸ İnönü Muharebeleri'nin her ikisi de en çok İsmet Paşa'nın adıyla anılmıştır. Öyle ki, hayatı boyunca bu muharebelerin izi ve etkisi onun hep üzerinde olmuştur. 1. İnönü Muharebeleri'nin ardından rütbesi yükselen İsmet Paşa, 2. İnönü Muharebesi'nin ardından da Tuğgeneralliğe yükselmiştir.⁵⁹⁹ İsmet Paşa ve Mustafa Kemal Paşa kazanılan bu başarıyı mütevazı bir şekilde paylaşmıştır. Millî Mücadele'de Türk milletinden beklenen yekvücut olma durumu emir komuta zincirinde de kendisini göstermiştir. Yahya Kemal (Beyatlı) Bey, *İleri Gazetesi'nde* yayımlanan yazısında Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasındaki birlik ve beraberliğe de dikkat çekmiştir.⁶⁰⁰

3.4. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri

Millî Mücadele'nin askerî safhasının sürdüğü bu süreçte Yunan ordusu da Anastasios Papoulas'ın yönetiminde yeni taarruz planları oluşturmuş ve Ankara'yı ele geçirmenin hesapları içine girmiştir. İsmet Paşa ise gerek tümen gerekse de tümenlerdeki asker sayısını artırmak ve orduya manevra kabiliyeti kazandırmak için hazırlıklara başlamıştır.⁶⁰¹ İsmet Paşa, hatıralarında Papoulas'ın bu dönemki tercihleri ve mizacına dair detaylı bilgi vermiştir. İsmet Paşa, Yunan başkomutanını özellikle uzun süren muharebeleri idare ederken “Sinirleri çok çabuk bozulan bir adam” olarak nitelemiştir.⁶⁰² Yunanistan'ın Anadolu'daki ordularına fazlaca asker gönderilmiş, birlikler ciddi bir kuvvetle takviye edilmiştir. Cephe tümenlerinin sayısı on bire çıkarılmıştır.⁶⁰³ Yunan ordusunun baskın taarruzu hazırlığı, Türk Genelkurmayı'nın da malumudur. Batı Cephesi mayıs ayından itibaren tek bir komutanın yani İsmet Paşa'nın emrine girmiştir. Yunan tehdidine karşı Batı Anadolu'da bulunan Türk

⁵⁹⁸ İsmet İnönü, *Televizyona Anlattıklarım*, Haz. Nazmi Kal (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993), s.19.

⁵⁹⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, s.46.

⁶⁰⁰ Bkz. Ecer, “İkinci İnönü Zaferinin Türk Milletine Kazandırdığı Moral Güç”, s.663.

⁶⁰¹ Avcı, “İsmet İnönü'nün Şahsi Hayatı, Askerliği Ve Bibliyografyası”, s.82.

⁶⁰² İnönü, *Hatıralar*, s.242.

⁶⁰³ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.219-220.

birliklerin birleştirilmesi ve grup komutanlıklarının oluşturulması kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁴ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın kararıyla grup komutanlıklarına İzzettin Paşa, Kemalettin Sami Paşa, Arif Bey ve Halit Paşa tayin edilmiştir.⁶⁰⁵ Cephe teşkilatı bu şekilde düzenlenmiş ve imkânlar el verdiginde tedbir alınmıştır. İsmet Paşa, beklenmekte olan Yunan hücumu karşısında düzenli ordu birliklerine ilk kez taarruz etmeye yönelik talimler yaptırmış ve cephe emirlerinde bu fikri sıkça telkin etmiştir.⁶⁰⁶ Türk Genelkurmayı tarafından hazırlanan ön harekât planlarındaki ana hedef, Yunan kuvvetlerini ortadan kaldırıp üstün duruma geçmektir.⁶⁰⁷

Yunan ordusu, Bursa - Eskişehir; Bursa - Kütahya ve Uşak - Dumlupınar bölgelerine doğru ayrı kollardan olmak üzere 8 Temmuz'da hücumu geçmiştir. Yunan kuvvetleri iki gün sonra yani 10 Temmuz'da da genel taarruza kalkmıştır.⁶⁰⁸ Aynı gün Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, bir cephe emri kaleme almış ve kuvvetlerine düşmanın son askerini de ortadan kaldırıncaya kadar işgal kuvvetlerini takip etmek zorunda olduklarını bildirmiştir.⁶⁰⁹ 13 Temmuz'da Afyon ve Bilecik Yunanlar tarafından ele geçirilmiş, Kütahya yönüne yürüyüş devam etmiştir.⁶¹⁰ Çarpışmalar, 15 Temmuz 1921'de Kütahya önlerinde devam etmiş ve Türk cephesi yarılmıştır. İsmet Paşa, Yunanların her tarafta Türk mevzilerine olan baskısı sonucunda, tekrar savunma düzeni almak adına Eskişehir - Seyitgazi hattına çekilme emri vermiştir.⁶¹¹ İsmet Paşa'nın ve ordunun çok zor durumda olduğunu gören Büyük Millet Meclisi Başkanı

⁶⁰⁴ Çaykırın, "Samsun'dan İzmir'e Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele Güncesi (1919-1922)", s.340.

⁶⁰⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.245.

⁶⁰⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, s.177-178.

⁶⁰⁷ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/95, s.4.

⁶⁰⁸ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/95, s.4.; B: 2478, 2481.

⁶⁰⁹ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/95, s.4-5.

⁶¹⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, s.578.

⁶¹¹ A.g.e., s.413-415.

Mustafa Kemal Paşa, cephedeki gelişmeleri yakından takip etmiştir. İlk Yunan taarruzunun başladığı zamandan beri İsmet Paşa'ya devamlı soru sormuş, muharebelerin gidişatı hakkında rapor istemiştir.⁶¹² Ancak gelişmeler üzerine, İsmet Paşa'ya “Şimdi yola çıkarak sizinle görüşmek istiyorum. Sıkıntı verir miyim” şeklinde bir mesaj göndermiş ve aldığı istekli yanıt karşısında 16 Temmuz gecesi cepheye gitmek üzere Ankara'dan yola çıkmıştır.⁶¹³ Yunan ordusunun kesin netice almak için yaptığı taarruzlarda 14-18 Temmuz tarihleri arasında şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. Kütahya'yı ele geçirip ilerlemeye devam eden Yunan kuvvetleri, Türk ordusunu adım adım geri çekilmeye zorlamıştır.⁶¹⁴ Yunan ordusunun kurduğu baskı, kendileri lehine sonuç vermiş ve Türk ordusu Kütahya ve Afyon'dan çekilmiştir.⁶¹⁵ Bu aşamada, daha ağır bir bozguna uğramamak ve kalan birliklerini muhafaza edebilmek için yeni ve etkili bir plana ihtiyaç duyulmuştur. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa da 18 Temmuz'da Eskişehir'e varmış⁶¹⁶ ve İsmet Paşa'nın yanına gitmiştir.⁶¹⁷

Karargâhta Yakup Kadri Bey'in şahit olduğu bir olay gelişmiş ve ona göre İsmet Paşa, başını elleri arasına alıp “Artık hayale yer kalmadı! Realite bu. Realite işte bu” şeklinde yakınmıştır.⁶¹⁸ İsmet Paşa, Türk ordusunun Yunan kuvvetleri karşısındaki durumu karşısında çaresiz hissetmiştir. Günlerdir mütemediyen geri çekilen ordunun yaşadığı bunalımı Batı Cephesi Komutanı olarak o da aynı şiddette yaşamıştır. İsmet Paşa, bu vaziyetin Ankara'da nasıl karşılanacağı ve mecliste ne tür tartışmalara yol açacağına da gayet bilincindedir. Fakat Mustafa Kemal Paşa, tam bu noktada liderlik özellikleri ve dinamiklerini devreye sokmuştur. İsmet Paşa'ya olan güvenini yinelemiş ve içinde bulunduğu durumdan bağımsız olarak ona İnönü Muharebeleri'nin muzaffer

⁶¹² Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.226.

⁶¹³ Süleyman Duman, *Kütahya Eskişehir*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), s.245.

⁶¹⁴ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/95, s.5.

⁶¹⁵ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, s.360.

⁶¹⁶ Duman, *Kütahya Eskişehir*, s.245.

⁶¹⁷ Çaykırın, “Samsun'dan İzmir'e Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele Güncesi (1919-1922)”, s.341.

⁶¹⁸ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.159.

komutanı olduğunu hatırlatmıştır.⁶¹⁹ Kılıç Ali'nin anılarında yer verdiği bir diyaloga göre de Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya yaptığı muharebe ve verdiği savaşın Eskişehir için değil bağımsızlık için olduğunu söyleyerek eninde sonunda muhakkak galip geleceğini vurgulamıştır.⁶²⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın desteği gerek İsmet Paşa gerekse de karargâh üzerinde büyük bir etki yaratmıştır.⁶²¹ Paşa'nın sözleri, her şeyin sona erdiği ve bozguna ramak kaldığı düşüncesinde olanları teskin etmiştir.⁶²² İsmet Paşa'nın yıllar sonra Lozan'dan Ankara'ya gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı "Her dar zamanımda hızır gibi yetişirsin"⁶²³ sözleri, ikili arasındaki ilişkilere dair önemli bir örnek teşkil etmiştir. İsmet Paşa'nın kastettiği bu dar zamanlardan biri de Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nin ardından içinde bulunduğu durumdur. İşte Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'deki en yakın silah arkadaşı ve en güvendiği komutanı olan İsmet Paşa'nın yardımına tam da en zor anında koşmuştur. Mustafa Kemal Paşa, askerlik mesleğinin doğasına ve şartlarına hâkim olarak iki taraf arasındaki orantısız gücün de farkındadır. Yunan kuvvetleri gerek asker gerekse de silah bakımından Türk ordusunun üzerinde bir avantaja sahiptir. Muharebelere katılan Kazım (Özalp) da yıllar sonra "Bu muharebe kazanılamazdı. Bu muharebeyi kim olsa kaybederdi" şeklinde bir yorum yapmıştır.⁶²⁴ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, karargâhta gerçekçi bir bakış açısıyla vaziyeti tartışmaya başlamıştır. İsmet Paşa, cephe ve muharebeler ile ilgili son gelişmeleri masaya yatırmış ve cephedeki sorunları, geçen muharebeleri ve olası ihtimalleri anlatmıştır. Ardından sol ve sağ cenahta ayrı ayrı iki hazırlığı olduğunu belirten İsmet Paşa, bunlarda muvaffak olamazsa son çare olarak geri çekilebileceğini ifade etmiştir.⁶²⁵ Mustafa Kemal Paşa da bu ziyaretiyle cephe ve muharebeler hakkındaki tüm bilgileri edinmiştir. Bunun ardından "Batı Cephesi

⁶¹⁹ Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.145-146.

⁶²⁰ Turgut, a.g.e., s.146.

⁶²¹ Topuz, *Bana Atatürk'ü Anlattılar*, s.34.

⁶²² Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.161.

⁶²³ İnönü, "Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933", s.889.

⁶²⁴ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.160.

⁶²⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.247.

birlikleri Eskişehir'in Kuzey ve Güneyinde toplandıktan sonra, bunların güçlendirilmesi ve düzenlenmesi için düşman ordusuyla araya mümkün olduğu kadar büyük bir mesafe bırakılması, bunu sağlamak için de Sakarya Doğusuna kadar çekilmenin”⁶²⁶ en uygun yol olduğunu bildirmiş ve Ankara'ya dönmüştür.⁶²⁷ İsmet Paşa ise bunun öncesinde halen burada bir netice almanın mümkün olduğunu düşünerek aklındaki planları tecrübe etmek istemiştir.⁶²⁸ Türk ordusu, buradaki harekât ile nefes alma fırsatı bulsa da Yunanlar, kuvvetlerini bu bölgeye çekerek bir kez daha Türk birliklerinin üzerine gelmiştir.⁶²⁹ 22 Temmuz günü İsmet Paşa, orduyu yine geri çekmek durumunda kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa, muharebeyi Ankara'dan günü gününe takip ederken İsmet Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta zamanı geldiyse artık geri çekilmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Gelişen olaylar üzerine Eskişehir'deki karargâhta görüşülen geri çekilme kararının vakti gelmiştir.⁶³⁰ Çünkü Yunan kuvvetleri, Türk ordusuyla Ankara'nın irtibatını kesecek kadar tehditkâr bir konuma gelmiştir.

Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, durumu daha fazla zorlamayarak 23 Temmuz 1921'de orduya Sakarya'nın Doğusuna (Polatlı-Haymana) dek ricat etme emri vermiştir.⁶³¹ Türk ordusunun Sakarya gerisine sevk edilmesi bu emirle beraber başlamıştır. 24 Temmuz'da Batı Cephesi'nin karargâhı da Polatlı'ya taşınmıştır.⁶³²

⁶²⁶ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/95, s.5-6.

⁶²⁷ Atatürk, *Nutuk*, s.502.

⁶²⁸ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, 422-423.

⁶²⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.247.

⁶³⁰ İnönü, a.g.e., s.248.

⁶³¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, s.525.

⁶³² 1. Kolordu Komutanı İzzettin (Çalışlar) Bey, İsmet Paşa'nın Polatlı'daki karargâhında askerlere karşı daima güler yüzlü oluşunu ve harbin eninde sonunda kazanılacağına olan umudunun karargâhın moral ve motivasyonunu toparladığını hatıralarında aktarmıştır. (Çalışlar, *On Yıllık Savaş - Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, s.233.)

Türk ordusu, 2-3 gün içerisinde yani 25-26 Temmuz'a kadar Sakarya gerisine doğru çekilerek tahkimata başlamıştır.⁶³³ Fevzi Paşa'nın 25 Temmuz'da yaptığı konuşmada hükümet merkezini Ankara'dan Kayseri'ye taşıma önerisi, durumunun ciddiyetini gözler önüne seren önemli bir detaydır.⁶³⁴ Türk ordusunun Sakarya Doğusuna çekilmesi, Yunanlara kesin bir sonuç elde etme olanağı tanımamıştır.⁶³⁵ Çünkü Yunan kuvvetlerinin bu harekât öncesindeki planı, Ankara'yı devre dışı bırakmak ve Türk birliklerini yok etmektir.

3.4.1. Büyük Millet Meclisi'nin Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya Tepkisi

Yunan kuvvetleri, asıl amacına ulaşmasa da artık Ankara'ya çok yaklaşmış ve Büyük Millet Meclisi'nde İnönü Muharebeleri'nin yarattığı sükûnet dağılmıştır. Türk ordusu yara almış ve Batı Cephesi kuvvetlerinin yaklaşık %35'i savaş dışı kalmıştır.⁶³⁶ Bunun yanında ordunun faal olarak kullandığı birçok araç, gereç ve silah kaybı da olmuştur.⁶³⁷ Hal böyle olunca mecliste endişe içinde kaotik bir ortam doğmuştur. İsmet Paşa, cephedeyken dahi meclisteki tartışmalardan haberdar olmuş, eleştirilerin Mustafa Kemal Paşa ve kendisi üzerinde toplandığını fark etmiştir.⁶³⁸ Sakarya gerisine çekilme kararı kâğıt üzerinde orduyu tamamen imha olmaktan kurtarmış olsa da uğranılan yenilgi, önceki başarıları gölgelemiştir.⁶³⁹ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya göre Türk ordusunun ricat etmesini zaruri hale getiren unsurlar vardır. İkili, aldıkları askerî eğitim⁶⁴⁰ ve genç subaylık yıllarından beri edindikleri cephe tecrübeleriyle bu kararı almıştır. Bunun başlıca sebebi de Yunan kuvvetlerinin, Türk ordusundan asker, tüfek,

⁶³³ Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, C.1, s.184-185.

⁶³⁴ BCA, 30.18/3.30.17.; Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.231.

⁶³⁵ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/95, s.116-117, B: 2519.

⁶³⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, s.542-545.

⁶³⁷ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, s.293.

⁶³⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.249.

⁶³⁹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, s.201.

⁶⁴⁰ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.868.

makineli tüfek ve top sayısı bakımından hayli fazla olmasıdır.⁶⁴¹ Yunanların bu üstünlüğü karşısında zaman kazanmak ve yıpranan orduyu yeniden tahkim etmek için zaman gerekmiştir. Bu süreç zarfında Türk ordusu hazırlanırken Yunanlar ise ana karargâhları ve harekât üslerinden uzaklaşarak Anadolu'nun harim-i ismetine⁶⁴² doğru yaklaşmıştır.⁶⁴³ Bu sırada Mustafa Kemal Paşa da 26 Temmuz'da Ankara'dan Polatlı'ya gelmiştir. Burada İsmet Paşa'dan son durum hakkında bilgi almış ve hazırlıkları denetlemiştir.⁶⁴⁴ İkilinin bozgunun kıyısından dönmüş bir orduyu yeniden kendine getirmek kadar zor bir iş daha vardır. Büyük Millet Meclisi, top seslerini Ankara'dan işitir olmuş ve ordunun çekilişi şiddetli tartışmalara yol açmıştır.⁶⁴⁵ Mecliste yenilginin sorumlusu olarak ön plana çıkartılan isimler Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ve 3. Grup Komutanı Albay Arif Bey'dir. Bilhassa İsmet Paşa çok ağır bir şekilde eleştirilmiş, hatta bazı vekiller tarafından onun Divan-ı Harb'e verilmesi dahi talep edilmiştir.⁶⁴⁶

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nin akabinde meclis bünyesinde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı ilk kez beraber hareket eden grupların sert muhalefeti ortaya çıkmıştır.⁶⁴⁷ Eleştirilerin büyük bir kısmı İsmet Paşa'nın yönetimi üzerinden olsa da Mustafa Kemal Paşa vuku bulan olayların baş sorumlusu olarak görülmüştür. Çünkü geri çekilme kararı resmen İsmet Paşa'nın emriyle gerçekleşse de bu direktifi veren Mustafa Kemal Paşa'nın kendisidir. O da 120 kilometrelik bir geri çekilmenin siyasi

⁶⁴¹ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/95, s.5.

⁶⁴² Namus ocağı, mukaddes ocak, kutsi aile yuvası. (trttelaffuz.com/kelime/3272) [02.04.2024].

⁶⁴³ Çaykırın, "Samsun'dan İzmir'e Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele Güncesi (1919-1922)", s.341.

⁶⁴⁴ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C.3 (Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara, 1993), s.626.

⁶⁴⁵ Bkz. Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921–25 Temmuz 1921)*, s.545-550.

⁶⁴⁶ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968), s.36.

⁶⁴⁷ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, s.546-547.

yansımalarının ne olacağını farkında olmuştur. İsmet Paşa'ya "Askerliğin gereğini tereddütsüz uygulayalım. Diğer sakıncalara karşı koyarız"⁶⁴⁸ derken sakınca olarak bahsettiği şey mecliste çıkan kargaşadır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu direktifi vermesi bir bakıma İsmet Paşa'nın üzerindeki eleştirilerin hafiflemesi ve bu sorumluluğa ortak olması açısından da önemlidir. Ancak Mustafa Kemal Paşa, kamuoyu ve meclis önünde İsmet Paşa'ya yönelik bir eleştiride bulunmasa da Ali Fuat Paşa'nın anlatımına göre 15-22 Temmuz arasında İsmet Paşa'nın idaresini ve yaptığı karşı taarruzu eleştirmiştir.⁶⁴⁹ Millî Mücadele'de bulunmuş ve Cumhuriyet döneminde üst rütbelere erişmiş bir asker olan Ali Fuat (Erden), "Bu manevraya ihtiyari stratejik çekilme denir. Bunu yapabilmek için büyük manevi cesaret lazımdır. Harp tarihinde geri çekilmeyi emreden ve onu başarıyla yapan komutanlar nadirdir"⁶⁵⁰ şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nin akabinde milletvekillerinin sıkça dillendirdiği bir konu da mağlubiyetin sorumlusunun kim olduğudur. İsmet Paşa, bu tartışmalar sırasında suçlanmış ve askerliği dahi tartışılmıştır. Mustafa Kemal Paşa ise bu ithamlar karşısında İsmet Paşa'yı müdafaa etmiştir.⁶⁵¹ Bu konu da muhaliflerce siyasi bir mesele haline getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, tüm soruları soğukkanlılıkla cevaplamış, askerî vaziyeti izah etmiş ve milletvekillerini teskin edici konuşmalar yapmıştır.⁶⁵² Gerek milletvekilleri gerekse de yakın çevresine o günlerde "Ordu ayaktadır, sağlamdır. Çok değil, 20-25 gün daha vakit kazanalım. Onlara göstereceğiz. Behemehâl tepeleyeceğiz" şeklinde cesur ve güven telkin edici sözler söylemiştir.⁶⁵³ Mustafa Kemal Paşa, Yunan ordusunun Anadolu bozkırına doğru yaklaştığının ve kendi lojistik imkânlarından uzaklaştığının farkındadır. Ancak İsmet Paşa, bu sürecin öncesinde de sonrasında da meclis baskısının hep üzerlerinde olduğunu söylemiştir. Öyle ki, Mustafa Kemal Paşa ile beraber askerî teamüllere

⁶⁴⁸ Geçer, vd., *Atatürk'ün Sözlerinde Asker ve Askerlik Mesleği*, s.58.

⁶⁴⁹ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.231.

⁶⁵⁰ Ali Fuat Erden, *Atatürk*, (İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası, 1952), s.80.

⁶⁵¹ İnönü, *Hatıralar*, s.249.

⁶⁵² İnönü, a.g.e., s.249.

⁶⁵³ Baydur, *Mucizeyi Yaratan Adam Mustafa Kemal*, s.342.

uygun olarak alınan bir kararın dahi meclis sıralarında tartışıldığını⁶⁵⁴ ifade etmiştir.⁶⁵⁵ İsmet Paşa'nın demecinden de anlaşılacağı üzere ikiliyi bu süreçte zorlayan ana unsurlardan biri de askerlik mesleğiyle uzaktan yakından alakası olmayan vekillere verdikleri hesaptır. Bu gerek psikolojik açıdan gerekse de askerî kararların alınıp süresini uzatma bakımından sıkıntılı bir durumdur. Olağanüstü şartlarda, artık hızlı ve etkili adımların atılmasını sağlayacak bir düzenin sağlanması zorunlu hale gelmiştir. Meclis, İsmet Paşa kadar Mustafa Kemal Paşa'ya da yüklenmiş ve bu olayların onun aldığı kararlarla gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bundan hareketle, Mustafa Kemal Paşa'nın neden Ankara'da bulunduğu, neden ordunun başına geçmediği de tartışılan konuların başında gelmiştir.⁶⁵⁶ İsmet Paşa da hatıralarında Mustafa Kemal Paşa'nın bu talepleri olumlu karşıladığını ve ama bu görevi geniş yetkilerle almak istediğini belirtmiştir.⁶⁵⁷

3.4.2. Başkomutanlık Kanunu

Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlık görevini geniş yetkilerle istemesinin ardında Büyük Millet Meclisi'ndeki durum vardır. Memleketin dört bir yanında işgal güçleri bulunurken, alınacak her tedbirin konuşma, tartışma ve müzakere yoluyla çözülmesi mümkün olmamıştır. Yunanistan'ın Kütahya-Eskişehir Muharebeleri öncesinde ilan ettiği seferberliği, Ankara mevcut düzen içerisinde edememiştir.⁶⁵⁸ Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa, aklındaki seferberlik kararı ve savaş stratejisi için meclisin yetkilerini üç aylığına üzerine almak şartıyla Başkomutanlık sıfatını kabul edeceğini bildirmiştir.⁶⁵⁹ Meclis, tereddüt ve endişe içerisinde de olsa durumun ciddiyetinden ötürü 5 Ağustos 1921'de Başkomutanlık kanununu kabul etmiştir.⁶⁶⁰ Buna göre üç ay

⁶⁵⁴ İnönü, "Devlet Kurucusu Atatürk" s.790.

⁶⁵⁵ İnönü, a.g.m., s.790.

⁶⁵⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, s.547-548.

⁶⁵⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.249.

⁶⁵⁸ İnönü, a.g.e., s.250.

⁶⁵⁹ ATASE, İSH. 1413-70-2. (5 Ağustos 1921)

⁶⁶⁰ Kanunun detayları için Bkz. Ahmet Emin Yaman, "Başkumandanlık Kanunu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.3, S.9, (1992): 85-

süreyile Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği emirler kanun niteliği taşıyacaktır.⁶⁶¹ Mustafa Kemal Paşa, bu kararla birlikte 9 Temmuz 1919'da istifa ettiği Türk ordusunun başına yaklaşık iki yıl sonra Başkomutan olarak geçmiştir.⁶⁶² Başkomutanlık makamı, o vakte kadar yalnızca padişah ile özdeşleştirilen bir kavram olmuştur. Sultan'ın dışında ordunun en üst mertebesinde bulunan kişi Başkomutan Vekili olarak anılmıştır.⁶⁶³ Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanlığı'na Fevzi Paşa ve Millî Savunma Bakanlığı'na da Refet Paşa'yı getirmiş; İsmet Paşa, Batı Cephesi Komutanı olarak çalışmaya devam etmiştir.⁶⁶⁴

3.5. Seferberlik Kararı ve Sakarya Meydan Muharebesi

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, ordunun eksliğini kapatmak ve daha da güçlü bir seviyeye çıkartabilmek adına seferberlik kararı almıştır. İsmet Paşa, Başkomutanlık kanunu çıkmadan önce de birçok kez seferberlik ilan etmeyi düşündüklerini ancak bunun için gerekli şartların oluşmadığını aktarmıştır.⁶⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa, halktan zorunlu borçlanma esasına dayanan on maddelik bir kanun maddesi oluşturmuştur. Tarihe Tekâlif-i Milliye (Millî Yükümlülükler) olarak geçen kanun, 7 Ağustos 1921'de yürürlüğe konmuştur.⁶⁶⁶ *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*, "Başkomandanımızın Ordu ve Millete Beyannamesi" adlı bir yazıyla millî yükümlülükleri halka duyurmuştur.⁶⁶⁷ Diğer yandan, Sovyet Rusya'dan gelen yardımlar da ordunun ihtiyaçlarını giderme noktasında etkili olmuştur. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, hatıralarında Tekâlif-i Milliye ile beraber bir ay gibi kısa bir sürede ordunun çoğu

110.

⁶⁶¹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, s.133-134.

⁶⁶² Aydemir, *Tek Adam*, C.2, s.516.; *Türk Devrim Tarihi*, s.91-92.

⁶⁶³ Mango, *Atatürk*, s.308.

⁶⁶⁴ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, s.88.

⁶⁶⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.244.

⁶⁶⁶ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1990), s.368-372.; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, 2013, 62/131, s.5.

⁶⁶⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Ağustos 1921; Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.237-238.

ihtiyacının görüldüğünü ifade etmiştir.⁶⁶⁸ Mustafa Kemal Paşa da *Nutuk'ta* Türk milletinin üzerine düşen sorumluluğu fazlasıyla yerini getirdiğini de belirtmekten geri durmamıştır.⁶⁶⁹

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 12 Ağustos 1921'de Fevzi Paşa ile beraber Polatlı'daki Batı Cephesi Karargâhı'na gitmiştir. Burada İsmet Paşa ile buluşarak Yunan ordusunun olası iki taarruzuna karşı alınacak tedbirleri konuşmuşlardır.⁶⁷⁰ Buna göre, hâkim bir istinat noktası olduğu için Çal Dağı direniş noktası olarak seçilmiştir. Yunan ordusu, Türk ordusuna bir baskın taarruz yapmanın ve imha etmenin hesaplar içindedir. Türk Genelkurmayı ise Anadolu içlerine doğru yaklaşan Yunan kuvvetlerini Anadolu bozkırının içine çekmeyi planlamıştır.⁶⁷¹ Yunan ordusu, 14 Ağustos 1921'de harekete geçmiş, Sakarya'nın Batısındaki Türk birlikleriyle muharebe ederek ilerlemesini sürdürmüştür. Mustafa Kemal Paşa da 16 Ağustos'ta geçirdiği kaza ve kaburgasındaki kırıklara rağmen 17 Ağustos'ta Alagöz'deki karargâhına gitmiştir.⁶⁷² Yunan kuvvetleri 23 Ağustos'ta Türk mevzilerinin önüne kadar gelmiştir. İsmet Paşa, Yunanların taarruz ettikleri bölgelere devamlı asker sevk etmiş, önce Batı'ya dönük olan cephe bu oynamalarla güneye doğru istikamet almıştır.⁶⁷³ 14-23 Ağustos tarihleri arasında Türk ordusu Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla sırtını Mangal Dağı'na yaslayıncaya dek çekilmiştir.⁶⁷⁴ 23 Ağustos sabahı ileri harekâta başlayan Yunan ordusu, Türk mevzilerine olan saldırılarına devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, Mangal Dağı'nın işgal kuvvetlerinin eline

⁶⁶⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.250.

⁶⁶⁹ Atatürk, *Nutuk*, s.510.

⁶⁷⁰ İnönü, *Hatıralar*, s.251.

⁶⁷¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât (25 Temmuz - 22 Ağustos 1921)*, C.2, KS.5 (Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1995), s.95.

⁶⁷² A.g.e., s.230.

⁶⁷³ Avcı, "İsmet İnönü'nün Şahsi Hayatı, Askerliği Ve Bibliyografyası", s.84.

⁶⁷⁴ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât (25 Temmuz - 22 Ağustos 1921)*, s.290-291.

geçmesine⁶⁷⁵ büyük bir tepki göstermiştir.⁶⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa gerekirse savaşı Ankara’da karşılamayı düşünerek Büyük Millet Meclisi’nin Kayseri’ye taşınmasını önermiştir.⁶⁷⁷ Cephedeki umutsuzluk ve endişe, Fevzi Paşa’nın vaziyetin bu denli bir kararı uygulamaya geçirmek için yeterli olmadığını söylemesiyle dağılmış ve hükümet merkezinin taşınması kararı geri çekilmiştir.⁶⁷⁸ Mustafa Kemal Paşa ise 27 Ağustos günü verdiği emirle⁶⁷⁹ bütün cepheyi bir savaş alanı olarak ilan etmiştir.⁶⁸⁰

Bu strateji, ordunun her mensubuna Başkomutan’ın bir emri olarak iletilmiştir. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da o günlerde orduyu çetin geçen muharebeler esnasında dağılmadan bir arada tutmaya çalışmıştır. Özellikle Yunanların hücumu ve baskısıyla tehlikeye düşen Çal Dağı’nda bazı tümen ve grup komutanlarının taarruza dayanamadıklarını bildirip geri çekilme izni istediklerinde, İsmet Paşa bunu şiddetle reddetmiştir.⁶⁸¹ İsmet Paşa, Yunan ordusu ile burun buruna gelmeden geri çekilmekten bahsedilemeyeceğini belirtmiş ve komutanlara işgal güçlerinin de kayıplarına dikkat çektiği mesajlar göndermiştir.⁶⁸² İsmet Paşa, Yunan kuvvetlerinin baskısı karşısında ordusunun bütünlüğünü sağlamak, kayıp/fırar ve dikkat dağınıklığını önlemek için de sert bir emir kaleme almıştır.⁶⁸³ Mustafa Kemal Paşa, 27/28 Ağustos’ta İsmet Paşa’dan

⁶⁷⁵ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/96, B: 2533, 2534.

⁶⁷⁶ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.245.

⁶⁷⁷ Mustafa Kemal Paşa’nın lüzum olursa çarpışa çarpışa Ankara’ya dek çekilme fikri, Kazım (Karabekir) Paşa’ya 21 Ağustos’ta çektiği bir telgrafta da yer almıştır. Bkz. Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), s.275.

⁶⁷⁸ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.250.

⁶⁷⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül - 10 Ekim 1921)*, C.2, KS.5 (Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1973), s.65.

⁶⁸⁰ Bkz. Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2023), s.147.

⁶⁸¹ Avcı, “İsmet İnönü’nün Şahsi Hayatı, Askerliği Ve Bibliyografyası”, s.84-85.

⁶⁸² İnönü, *Hatıralar*, s.253.

⁶⁸³ Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları*, s.405

gece saatlerinde de süngü hücumları yapılmasını ve Türk süvarileriyle iletişim halinde kalınmasını istemiştir.⁶⁸⁴ Mustafa Kemal Paşa, Sakarya Meydan Muharebeleri için Melhame-i Kübra ifadesini kullanmış, İsmet Paşa ise bu savaşı “Kıyamet koptu Sakarya’da” şeklinde betimlemiştir.⁶⁸⁵ Yunan tarafı kesin sonuç almak adına giriştiği taarruz neticesinde 13-14 günde 15 kilometre kadar yol alabilmiştir.⁶⁸⁶ Sathı müdafaa stratejisiyle geri çekilen Türk ordusu, daha büyük kayıplarının önüne geçerken General Papoulas’ın birlikleri Anadolu içlerine, ana karargâhlarından adım adım uzaklaşarak ilerlemiştir. Muharebelerinin devam ettiği günlerde İsmet Paşa, Türk basınıyla bir görüşme gerçekleştirmiştir. Kamuoyuna verdiği mesajlar, ordunun kararlılığı ve motivasyonu gözler önüne sermiştir. Paşa 2 Eylül günü “Bizi mağlûp edemeyecekler çünkü askerî mantık aleyhlerindedir. Mütarekede 500.000 kişilik bir ordu terhis ettik. İcap ederse bunları tekrar sağlayabiliriz” demiştir.⁶⁸⁷

Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ve İsmet Paşa ile yaptığı görüşmelerin ardından geri çekilmeyi durdurmuştur. Ordu, Haymana’da müdafaa düzeni almıştır. 5-6 Eylül’e gelindiğinde Yunan ordusu ilk başladığı yerden yaklaşık 25 kilometre ilerlemiştir. İkmal noktaları ile arasında büyük bir mesafe oluşması ve daha ağır kayıpların yaşanmaması adına 7 Eylül’de ordusunu Sakarya’nın Batısına doğru kaydırmaya başlamıştır. Bu sırada Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da verdiği emirlerde bir değişikliğe gitmiş ve düşen her noktaya karşı taarruz yapma talimatı vermiştir.⁶⁸⁸ Yunan kuvvetlerinde çekilme emaresi gören Mustafa Kemal Paşa da 9 Eylül’de Polatlı’nın Kuzeyinde yer alan Zafertepe’ye gelerek İsmet Paşa ve Fevzi Paşa ile beraber karşı taarruz için hazırlık yapmıştır. Plana göre, Kazım (Özalp) Paşa’nın emrinde toplanan kuvvetler, Yunan ordusunun sol cenahına, kesin netice almak üzere hücumla geçecektir. Aynı zamanda bütün cephenin de bu taarruza iştirak etmesi

⁶⁸⁴ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül - 10 Ekim 1921)*, s.79-80.

⁶⁸⁵ İnönü, “İstiklal Savaşı ve Lozan”, s.18.

⁶⁸⁶ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/96, s.4-5.

⁶⁸⁷ Ali Er, “Zafere Giden Yolda Batı Cephesi”, İnönü Vakfı, www.ismetinonu.org.tr/zafere-giden-yolda-bati-cephesi/ [14.04.2024].

⁶⁸⁸ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.258.

kararlaştırılmış ve İsmet Paşa bu esaslar üzerine cephe emrini vermiştir.⁶⁸⁹ Türk Ordusu'nun 10 Eylöl günü başlattığı karşı hücum hareketi Yunan ordusunun savunma hattında tutunmasına müsaade etmemiştir. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa'nın idare⁶⁹⁰ ve takip ettiğı muharebeler 13 Eylöl'de sona ermiştir.⁶⁹¹ Bununla beraber Sakarya'nın Doğusu tamamen temizlenmiş ve 22 gün 22 gece devam eden Sakarya Meydan Muharebesi Türk ordusu tarafından zaferle sonuçlandırılmıştır.⁶⁹²

Falih Rıfki Atay'ın *ankaya* kitabında Türk ordusunun buradaki karşı taarruzu ile ilgili bazı bilgilere rastlamak mümkündür. Atay, Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya Meydan Muharebesine dair kendisine anlattığı bir diyaloga dikkat çekmiştir. Buna göre muharebelerin sert devam ettiğı bir gün karargâhta Mustafa Kemal Paşa'ya keşif raporu sunulmuş ve Yunan ordusunun bölgeye yeni kuvvetler getirdiğı belirtilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise “şu raporu bir daha oku” diyerek işgal güçlerinin bir kanattan diğerine asker kaydırđını, taarruz değil geri çekilme hazırlığı içerisinde bulunduğunu ifade etmiştir. Ardından da İsmet Paşa'ya dönerek “Zaferini tebrik ederim Paşam” demiştir.⁶⁹³ Karşı taarruzun harekât planı, Atay'a göre bu söz ve raporun ardından şekillendirilmiştir. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, takip harekâtının ardından Yunanların beklemediğı bir taarruz hazırlığı içine girmiştir. 30 Eylöl ile 8 Ekim tarihleri arasında Afyon'un Doğusunda vuku bulan Güzelim Dağı Muharebeleri'nden Türk ordusu adına net bir sonuç alınamamıştır.⁶⁹⁴ İsmet Paşa'nın yaptığı planın somut

⁶⁸⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.254.

⁶⁹⁰ İncedayı, *Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, s.145.

⁶⁹¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos - 13 Eylöl 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylöl - 10 Ekim 1921)*, s.162-165.; Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 2022, 71/150, s.169.

⁶⁹² A.g.e., s.268-269.

⁶⁹³ Deniz Kurt ve Yavuz Pehlivan, “Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Sakarya Meydan Muharebesi Hava Harekâtının Harp Prensipleri Açısından Değerlendirilmesi”, *Sakarya Melhame-i Kübrası 100'üncü Yıl Dönümünde Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu Bildirileri 19-20 Ekim 2021*, (Ankara: Milli Savunma Üniversitesi, 2022): 130.; Sadi Borak ve Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Tamim ve Telgraflar V*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1972), s.473.

⁶⁹⁴ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos - 13 Eylöl*

getirisi, Kocatepe'yi ele geçirmek olmuştur. Muharebelerin ardından Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa Ankara'ya dönmüştür. Kamuoyu, Türk ordusunun başarısını aktarırken meclisteki çatlak sesler yine eksilmemiştir.⁶⁹⁵ Takip hareketinin sonunda İsmet Paşa, Batı Cephesi karargâhını Akşehir'e taşımış ve orduyu yeniden hazırlamaya başlamıştır. Paşalar, artık umumi taarruz sırasının Türk ordusuna geçtiğinin farkında olarak gerek asker gerekse de silah bakımından lazım olan tedbirlerin hazırlığı ile meşgul olmuştur.⁶⁹⁶

Sakarya Meydan Muharebesi boyunca Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa sürekli irtibat halinde kalmıştır. İsmet Paşa, her akşam Batı Cephesi Karargâhı'nda günün değerlendirilmesini yapmış ve ertesi gün için hesap ettiği tedbirleri hazırlayıp Mustafa Kemal Paşa'ya sunmuştur. Onun verdiği onay doğrultusunda da bu kararlar İsmet Paşa tarafından orduya gönderilmek üzere emir haline getirilmiştir. İsmet Paşa, hatıralarında Yunan kuvvetleri çekilinceye dek hemen hemen her akşam Mustafa Kemal Paşa ile bir araya geldiklerini ifade etmiştir.⁶⁹⁷ Sakarya'daki muharebelere önemli vazifeler yapan Kazım (Özalp) Paşa da "Başkumandan, İsmet Paşa ile taarruz hareketini yakından takip ediyordu... Başkumandanın böyle önemli bir durumda en ileri hatta taarruz eden kıtaların arasında görülmesi ve muharebeyi fiili hareket hattında takip etmesi subay ve erlerin maneviyatları üzerinde büyük etki yaptı" demiştir.⁶⁹⁸ Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa arasındaki uyum, cephe emirlerine ve uygulanan taktiklere de yansımıştır. Mustafa Kemal Paşa, birlikleri fiilen yöneten İsmet Paşa'nın işlerine çok karışmamış ve önemli durumlarda dahi onun uygulamalarına sert müdahale etmemiştir. Bu durum cephede zaman zaman aksaklıklar yaratsa da

1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül - 10 Ekim 1921), s.462-463.

⁶⁹⁵ İsmet Paşa, Sakarya zaferine rağmen meclisteki siyasi çekişmeler ve buhranlı havanın çok geçmeden yine ortaya çıktığını ifade etmiştir. Yunan ordusunun muharebe edilerek yurttan atılmayacağı, bundan ötürü barış ve uzlaşma yoluna başvurulması gibi çözüm yollarının mecliste gündeme geldiğini söylemiştir. (İnönü, *Hatıralar*, s.256.)

⁶⁹⁶ İnönü, a.g.e., s.257.

⁶⁹⁷ İnönü, a.g.e., s.258-259.

⁶⁹⁸ Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.275.

Sakarya'daki işbirliği, ikilinin ilişkilerinde önemli bir yer tutmuştur.⁶⁹⁹ Mustafa Kemal Paşa kurmaylarıyla birlikte 19 Eylül 1921'de mecliste uzun bir konuşma yapmış, kazanılan zaferin tüm detaylarını milletvekilleriyle paylaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa konuşmasının sonunda; Büyük Millet Meclisi, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Millî Savunma Bakanı Refet Paşa ve tüm ordudan övgüyle bahsedip her birine teşekkür etmiştir.⁷⁰⁰ Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın henüz cephedeysen veya cepheden döndükten sonra muharebelerdeki uygulamalarından ötürü aldığı tepkiler ve kötüllemelerden rahatsız olmuştur.⁷⁰¹ Bundan dolayı özellikle İsmet Paşa için ayrı bir parantez açarak kendisi hakkında şunları söylemiştir. "Derin bir zekâ, yorulmaz bir azim, iman ve yetenekle, gece gündüz harekâtın en ufak noktasına varıncaya kadar etkili olmuş ve olağanüstü bir görüşle ordusunu sevk ve idare ederek bu başarıya ve zafere ulaştırmıştır".⁷⁰² Aynı gün Fevzi Paşa ve İsmet Paşa, meclise bir öneri sunmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın kaburgası kırık olduğu halde cephede gösterdiği fedakârlık ve komutanlık vasıflarından ötürü kendisine Gazi unvanı ve Mareşal rütbesi verilmesi gündeme getirilmiştir.⁷⁰³ Meclis ise bu öneriyi oy birliği ile kabul ederek 19 Eylül 1921 tarihli ve 153 numaralı kanun ile yürürlüğe sokmuştur.⁷⁰⁴ Mustafa Kemal Paşa, bununla

⁶⁹⁹ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.263.

⁷⁰⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül - 10 Ekim 1921)*, s.459-460.

⁷⁰¹ Erikan'a göre Mustafa Kemal Paşa da aslında İsmet Paşa'nın cephedeki bazı uygulamalarından memnun olmamıştır. (İsmet Paşa'nın 26 Ağustos'ta orduyu çekme düşüncesi, 8 Eylül'de Fevzi Paşa'nın talimatını geciktirmesi ve 12 Eylül'deki takip harekâtının amaçlandığı gibi sürdürülememesi.) Mustafa Kemal Paşa, buna rağmen en büyük teşekkürü İsmet Paşa'ya etmekten geri durmamıştır. (Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.268.)

⁷⁰² Eyüp Kaptan, (Haz.) *Kurtuluş Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesi, Anıtlar ve Şehitlikleri*, (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007), s.106.; Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül - 10 Ekim 1921)*, s.459-460.

⁷⁰³ Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.151.

⁷⁰⁴ ATASE, İSH, 1265-10-1. (19 Eylül 1921)

beraber askerî rütbelerin en büyüğünü en yakın silah arkadaşı olan İsmet Paşa'nın teklifiyle almıştır.⁷⁰⁵ Fevzi Paşa ve İsmet Paşa, bu hareketle aslında hem Mustafa Kemal Paşa'ya hem de kamuoyuna bir mesaj da vermişlerdir. İkili, Mustafa Kemal'e her daim sadakatle bağlı olduklarını ve onun liderlik iddialarına karşı çıkmayacaklarını göstermiştir. Andrew Mango, Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından bir önder ve iki güçlü yardımcıdan oluşan yeni bir üçlünün doğduğunu ifade etmiştir. Bu ortaklığın mahiyetiyle ilgili olarak da: "Bu üçlü, Türklerin ulusal uyanış kaosuna yeni bir düzen getirecekti" demiştir.⁷⁰⁶ Sakarya'nın ardından yine İsmet Paşa'nın imzasıyla 1 Kasım 1921'de meclise sunulan metin ve Başkomutanlık tezkeresi uyarınca 27 kişiye istiklal madalyası, 64 kişiye ise takdirname layık görülmüştür.⁷⁰⁷

Sakarya'da kazanılan askerî başarı, diplomatik birçok gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Kazım Paşa'nın Doğu'da elde ettiği başarılar⁷⁰⁸ Sovyetlerin de katılımıyla 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile taçlandırılmıştır.⁷⁰⁹ Diğer yandan, İnönü Muharebeleri'nin akabinde Ankara'ya gayri resmi olarak gönderilen ve halen Anadolu'da bulunan Franklin Bouillion da harekete geçmiştir.⁷¹⁰ 24 Eylül'den 20 Ekim'e dek süren görüşmeler neticesinde Ankara Antlaşması imzalanmış ve Fransa da resmen Misak-ı Millî'yi tanımıştır.⁷¹¹ Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya bu konu hakkında görüşünü sormuş, İsmet Paşa da Antep ve Adana'nın kurtarılması ve Batı Cephesi'nin güneydeki birliklere olan ihtiyacı söz konusu olduğu için anlaşmanın bir an önce imza edilmesi yönünde kanaat belirtmiştir.⁷¹² Yunanistan'ın Anadolu'daki varlığının mimarlarından olan İngiltere ise savaş esirleri konusunda bir kez daha

⁷⁰⁵ İnönü, "Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933", s.256

⁷⁰⁶ Mango, *Atatürk*, s.313.

⁷⁰⁷ TBMM ZC, Dönem 1, 1921, C.14, s.16.

⁷⁰⁸ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/96, s.4.

⁷⁰⁹ BCA, 930.1.0.0. (Türk Tarihi İle İlgili Yurtdışı Arşiv Belgeleri, Azerbaycan Millî Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler) / 3.42.1-1.

⁷¹⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül - 10 Ekim 1921)*, s.187.

⁷¹¹ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.165.

⁷¹² Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.78.

Ankara ile masaya oturmak zorunda kalmıştır. O ana dek kesin çözüme kavuşmayan esir mübadelesi konusu, Sakarya zaferinin akabinde yeniden gündeme gelmiştir. Bu sayede Rauf Bey ve Fethi Bey gibi onlarca Türk esaretten kurtulmuştur.⁷¹³

3.6. Türk Ordusu'nun Yapılanması ve Taarruza Hazırlık Dönemi

Sakarya Meydan Muharebesi'nde elde edilen başarıyla Yunan ordusunun taarruz gücü kırılmış ve Türk ordularının umumi taarruzu için uygun bir ortam doğmuştur. Misak-ı Milli'ye ulaşmak ve tam bağımsızlığı sağlamak için artık kesin bir sonuç alma safhasına geçilmiştir. Zafere rağmen Yunan kuvvetleri Anadolu'nun önemli bir bölümünü halen elinde tutar vaziyettedir. İşgali tamamen defetmek üzere Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa hazırlıklara başlamıştır.⁷¹⁴ Türk ordusunun Millî Mücadele'yi nihayete erdirmek noktasında halen eksiği olduğu için Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa'nın öncülüğünde kapsamlı bir yapılanma süreci başlamıştır.⁷¹⁵ Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, orduyu kendi içerisinde bir yapılanmaya sokmuştur. Batı Cephesi Komutanlığı, grup yapısından kolordu teşkilatına dönmüştür. Yine süvari birlikleri de bir kolordu olarak teşkil edilmiş ve başına da Fahrettin (Altay) Paşa getirilmiştir.⁷¹⁶ Bununla beraber İsmet Paşa'nın komutası altında toplam beş kolordu kurulmuştur.⁷¹⁷ Batı Cephesi Komutanlığı da 1. ve 2. Ordu olarak ikiye ayrılmıştır. Malta'daki sürgünden dönen isimlerden Ali İhsan (Sabis) Paşa 1. Ordu'nun, Yakup Şevki Paşa ise 2. Ordu'nun başına getirilmiştir.⁷¹⁸ Sakarya'nın ardından gelişen Güzelim Dağı Muharebeleri sona erdikten sonra Genelkurmay, 15 Ekim'de İsmet Paşa'dan

⁷¹³ Kaptan, *Kurtuluş Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesi, Anıtlar ve Şehitlikleri*, s.76.

⁷¹⁴ Özden Çalhan, "Büyük Taarruz Öncesi Askerî Faaliyetler ve Taarruz Plânı'nın Hazırlanması", *Büyük Taarruz (70. Yıl Armağanı)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992), s.70-71.

⁷¹⁵ Er, "Zafere Giden Yolda Batı Cephesi", [14.04.2024].

⁷¹⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, C.2, KS.6 (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1967), s.24.

⁷¹⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.258.

⁷¹⁸ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.282.

Yunanların İzmir bağlantısını kesecek bir taarruz planı talep edilmiştir. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da Yunan ordusunun toparlanmasına fırsat vermemek için bu planın hazırlıklara koyulmuştur.⁷¹⁹ İsmet Paşa zaten bir gün önce yani 14 Ekim’de kuvvetlerine verdiği emirde asıl hedefin Yunanlara kesin bir darbe indirmek olduğunu belirtmiştir. İsmet Paşa, 17-18 Ekim’de Genelkurmay’ın talebine dönüş yaparak planını açıklamıştır. Buna göre; üç kolorduyla Afyon-Sandıklı-Dumlupınar’a, süvari kolordusuyla Altıntaş’a, üç tümen ve bir alayla da Eskişehir’e yönelik bir taarruz planı sunulmuştur.⁷²⁰ 1. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa ve Selahattin Adil Bey, ordudaki asker ve silah eksikliklerini ön plana çıkartarak mevcut şartlarda bu planın fayda sağlamayacağını söylemiştir. Harekât planını inceleyenler arasında taarruzun bahar aylarına bırakılmasını tavsiye edenler de olmuştur.⁷²¹ Kolordu Komutanları İzzet Paşa, Kazım Paşa, Kemalettin Sami Paşa ve Fahrettin Paşa, İsmet Paşa ile aynı görüşte kalmıştır. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ise ordudaki eksiklerin giderilmesi ve taarruz ruhunun kaybolmaması için hazırlıkların devam etmesini tavsiye etmiştir.⁷²²

SAD taarruz planı⁷²³ olarak kayıtlara geçen bu harekât ile ilgili İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa’ya yaklaşık dört saatlik bir sunum yapmıştır. İsmet Paşa, planı hazırladıktan sonra taarruzun zamanı ve saatiyle ilgili açık bir görüş belirtmemiştir. Mustafa Kemal Paşa’ya yaptığı sunumda da eğitim, teçhizat ve asker eksikleri giderilinceye dek mevcut konumda kalınmasını tavsiye etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, şimdilik SAD taarruz planının zamanının düşünülmeden hazırlıklara süratle devam edilmesi ve ordunun savaşa hazır tutulmasını istemiştir.⁷²⁴ Bu kararın alınmasında

⁷¹⁹ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.285.

⁷²⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.57-58.

⁷²¹ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.285.

⁷²² Erikan, a.g.e., s.285-287.

⁷²³ Dönemin alfabesinde “S” harfi olan SAD, gizli ve bilinmeyen manasına gelir. Taarruz planı bu şekilde şifrelenmiştir. Bkz. ATASE, İSH, 1179-141-1.

⁷²⁴ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.63.

İsmet Paşa da etkili olmuştur.⁷²⁵ Çünkü meclis, yine buhranlı bir havaya bürünmüş ve tartışmalar çıkmıştır. Taarruz beklentisi içerisinde olan meclise karşı, bunun ertelenme kararını açıklamak oldukça güç olmuştur. Ancak hazırlıksız ve eksik bir orduyla taarruz etmek de askerî açıdan olumsuz sonuçlar doğurabileceğinden ötürü SAD taarruz planı ertelenmiştir.⁷²⁶ İsmet Paşa, 17 Ocak'ta *Vakit Gazetesi*'nden gelen Ahmet Emin (Yalman) Bey ile bir söyleşi yapmıştır. Bu mülakatta, İsmet Paşa'nın taarruz ile ilgili düşüncelerine rastlamak mümkündür. Emin olmadan, hazırlıklar tamamlanmadan acele bir karar verilmemesi gerektiğine, orduya ve askere hâkim bir komutan olarak dikkat çekmiştir. İsmet Paşa gibi Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa da taarruzun acele ile yapılmasından yana olmamıştır.⁷²⁷ Türk komuta kademesi, bu mantıkla en doğru anı beklemek üzere çalışmalarını sürdürmüştür.

Taarruz hazırlıklarının devam ettiği süreçte, 1. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa ile İsmet Paşa arasında birtakım gerginlikler baş göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Erkân-ı Harbiye mektebinde sınıf arkadaşı olan ve daha önce de ordu komutanlığı yapan Ali İhsan Paşa'nın Millî Mücadele'ye katılması başlarda herkesi sevindirmiştir. Ancak bu dönemde 1. Ordu'da ve emir komuta zincirinde bazı aksaklıklar meydana gelmiştir. Ali İhsan Paşa'nın askerlere karşı olan hal ve hareketleri, emirleri ve kendisini cephe komutanından üstün görmesi dikkat çekmiştir.⁷²⁸ Bu durum, Batı Cephesi'nin komutanı olan İsmet Paşa'nın da dikkatinden kaçmamıştır. Ali İhsan Paşa'nın kendisini atlayarak doğrudan Genelkurmay ile irtibata geçmesi, kurulan düzene aykırı bir durumdur. Millî Mücadele'nin lider kadroları arasında gelişen emir komuta zinciri, bu kimselerin uyum içerisinde çalışmasını sağlamıştır. Ancak Ali İhsan Paşa'nın tavrı bu durumun önüne geçmiştir.⁷²⁹ Ayrıca İsmet Paşa hakkında yapılan olumsuz propaganda, cephenin ve askerlerin disiplini açısından risk doğurmuştur. Gerek Mustafa Kemal Paşa gerekse de İsmet Paşa böyle bir durumun kabul edilemez

⁷²⁵ İnönü, "Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933", s.344-345.

⁷²⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.252.

⁷²⁷ A.g.e., s.55-62.

⁷²⁸ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.298.

⁷²⁹ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.76-77.

olduğunu düşünmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ile beraber cepheye gelerek Ali İhsan Paşa'yı dinlemiştir. Ali İhsan Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın hatalı kararlar aldığını belirterek kendisini Mustafa Kemal Paşa'ya şikâyet etmiştir.⁷³⁰ Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa ise disiplin sorunlarını tasvip etmediklerini Ali İhsan Paşa'ya söylemiş, İsmet Paşa'nın talep etmesi durumunda kendisinin görevden alınacağını bildirmiştir.⁷³¹ Kısa süre sonra İsmet Paşa, hiyerarşik yapıdaki dengelerin zarar gördüğü ve 1. Ordu Komutanı ile daha fazla çalışamayacağını Başkomutan'a bildirmiştir. Bunun üzerine, Ali İhsan Paşa, 17 Haziran 1922'de görevden alınmış⁷³² ve yerine 1. Ordu Komutanlığı görevine Sakallı Nurettin Paşa getirilmiştir.⁷³³ Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, bu olayda da İsmet Paşa'dan yana tavır takınmıştır. Tıpkı daha önce Ali Fuat Paşa ve Refet Paşa'ya karşı İsmet Paşa'yı müdafaa ettiği gibi burada da onun ve ordunun itibarı sarsacak her türlü vaziyeti defetmiştir.⁷³⁴

Hazırlık aşamasında olan ordu bu dönemde bir yandan da meclisin baskınına üzerinde hissetmiştir. Bu tartışmaların içerisinde Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'yı doğrudan ilgilendiren meseleler de olmuştur. Sakarya'nın üzerinden aylar geçmesine rağmen ordunun niçin hareket etmediği, neden meclis ile bunun paylaşılmadığı, bir sonraki hamlenin ne olacağı gibi sorular tansiyonu yükselten tartışmalara neden olmuştur.⁷³⁵ Meclisteki muhalif grup, bu konu üzerinde fazlaca durmuştur. Tartışmaların iki ana başlıkta toplandığını söylemek mümkündür. Bunların biri niçin barış fırsatından yararlanılmadığıdır. İngiltere ve Fransa'nın Anadolu'daki son durum üzerine hazırlamış olduğu mütareke ve barış koşulları Mart 1922'de Ankara ve

⁷³⁰ İnönü, *Hatıralar*, s.264.

⁷³¹ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.298-299.

⁷³² Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.191-192.

⁷³³ Sabis, *Millî Mücadele Hatıraları*, s.432.

⁷³⁴ Millî Mücadele döneminde İsmet Paşa ile gerilim yaşayan Ali İhsan Paşa, Mustafa Kemal'in "İleride Cumhuriyet'i ilan etmek, hilafeti kaldırmak ve birçok içtimai ıslahat ve inkılaplar yapmak tasavvurlarını beslediği için" her daim kendisine sadık ve bağlı olan İsmet Paşa'yı bilinçli olarak yükselttiği iddiasında bulunmuştur. Bkz. Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2014), s.303.

⁷³⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.256.257.

Atina'ya bildirilmiştir.⁷³⁶ Ancak bunun da tıpkı 1. İnönü Muharebesi'nin akabindeki Sevr'i yumuşatma çabalarından biri olduğu ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa bu barış ve mütareke koşullarına olumlu yaklaşmamıştır.⁷³⁷ Meclisteki muhalefet ise bu meseleyi Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın aleyhinde sıkça kullanmıştır.⁷³⁸ Tartışmaların diğer odağı ise artık niçin taarruz edilmediğidir. Meclis sıralarında, Türk ordusunun taarruz edecek gücünün bulunmadığını ve bunun sorumluların hesap vermesi gerektiği vurgulamıştır. Özellikle Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa bu konudaki eleştirilerden fazlaca nasibini almıştır. Ayrıca, taarruzu geciktiren ve işi inada bindiren kişinin İsmet Paşa olduğu dedikoduları yayılmıştır.⁷³⁹ İsmet Paşa'yı cephede ziyaret eden isimler de ona aynı soruları yöneltmiştir.⁷⁴⁰ Moskova'dan dönen Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'in "İsmet Paşa niçin taarruz etmemekte ısrarcı oluyor" sorusunu cephede kendisine iletmıştır.⁷⁴¹ İsmet Paşa ise gıyaben ordunun hazırlandığını, sabır edilmesi ve meclisin orduya güvensizlik duymaması gerektiği şeklinde bir cevap vermiştir.⁷⁴² Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa da bu süreçte meclis baskısından bunalmıştır.⁷⁴³ Mustafa Kemal Paşa, konuyla ilgili meclisi

⁷³⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.143-146.

⁷³⁷ A.g.e., s.147.

⁷³⁸ İsmet Paşa'nın Falih Rıfki Atay'a aktardığına göre Mustafa Kemal Paşa'nın en korkulu günleri bu mütareke söz konusu olduktan sonra yaşanmıştır. (Atay, *Çankaya*, s.303.)

⁷³⁹ Örneğin, Kurmay Başkanı Asım (Gündüz) Bey, hatıralarında İsmet Paşa'nın asker ve cephane yetersizliğinden ötürü taarruza karşı çıktığını, Mustafa Kemal Paşa'nın kesin kararıyla geri adım attığını iddia etmiştir. Bkz. Asım Gündüz, *Hatıralarım*, Haz. İhsan Ilgar (İstanbul: Kervan Kitapevi Yayınları, 1973), s.139-140. Ancak İsmet Paşa'nın aklında daha 1920 yılından beri nizami bir ordu ve kesin neticeli bir muharebe ile işgal kuvvetlerini yurttan atmak vardır.

⁷⁴⁰ Ahmet Gülen, "Hatıralar Ekseninde İsmet Paşa'nın Büyük Taarruz Dönemindeki Faaliyetleri", *100. Yılında Büyük Taarruz*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2022): 209.

⁷⁴¹ İsmet Paşa, Ali Fuat Paşa'nın da cephe ziyaretinde hiçbir şeyden memnun kalmadığını o gün defterine not almıştır. Bkz. İnönü, *Defterler (1919-1973)*, s.35.

⁷⁴² İnönü, *Hatıralar*, s.277.

⁷⁴³ Avcı, "İsmet İnönü'nün Şahsi Hayatı, Askerliği Ve Bibliyografyası", s.88.

ve vekilleri teskin etmek için yaptığı bir konuşmada şunları söylemiştir: “Ordumuzun kararı taarruzdur. Ama bu taarruzu erteliyoruz. Sebebi, hazırlığımızı iyice tamamlamak için biraz daha zaman gerekmektedir. Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle yapılacak taarruz, hiç taarruz etmemekten çok daha kötüdür”.⁷⁴⁴ Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk'ta* bu dönemi yorumlarken ordu aleyhine söz söyleyenleri sert bir dille eleştirmiştir.⁷⁴⁵

Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ise Ankara'nın siyasi atmosferi ve tartışmaların ordu içine sızmasını önlemek için de çaba sarf etmiştir. Bu meselede de en büyük yardımı yine Mustafa Kemal Paşa'dan görmüştür. Meclis bünyesindeki tartışmalar, bir açıdan Türk ordusunun lehine bazı sonuçlar doğurmuştur. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın en çok önem verdiği konu taarruz hazırlıklarının ve zamanının Yunanlara sızmamasıdır.⁷⁴⁶ Ankara'daki tartışmalar, Türk ordusunun durumunun iyi olmadığı algısını yaymıştır. Yunanlar, zaman zaman taarruz dedikoduları almış, Mustafa Kemal Paşa'nın her cepheye gelişini bir hücum belirtisi olarak algılamıştır. Ancak bunların hiçbirinden bir saldırı çıkmadığı için Yunan tarafı da Türk ordusunun taarruz kabiliyetinin olmadığını düşünerek rehavete kapılmıştır.⁷⁴⁷ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* eserinde Mustafa Kemal Paşa'nın meclisteki bu tartışmalardan faydalandığını ifade etmiştir.⁷⁴⁸ Mustafa Kemal Paşa da *Nutuk'ta* da bunu bizzat doğrulamıştır.⁷⁴⁹ İsmet Paşa da asıl amacın Yunanlardan gerçek taarruz zamanını saklamak olduğunu, bu dönemde meclisin de bunu bilmediğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa, taarruz ile ilgili İsmet Paşa'nın dahi ilk aşamada bilmediği bir dizi plan kurmuştur.⁷⁵⁰ Bu ona güvenmediği için değil, böyle bir konuda işini sağlama almak

⁷⁴⁴ Atatürk, *Nutuk*, s.522.

⁷⁴⁵ Atatürk, a.g.e., s.542-543.

⁷⁴⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.206.

⁷⁴⁷ İnönü, *Televizyona Anlattıklarım*, s.89.

⁷⁴⁸ Atay, *Çankaya*, s.303-304.

⁷⁴⁹ Atatürk, *Nutuk*, s.551.

⁷⁵⁰ Sadi Borak, “Mustafa Kemal Büyük Taarruz Gününü Bütün Dünyadan Nasıl Gizli Tuttu?”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.6, S.17 (1990): 381.

istememesinden kaynaklanmıştır. Bu konu, Fethi (Okyar) Bey'in dostane bir havayla barış şartları aramak üzere İngiltere'ye gidişidir.⁷⁵¹ Kamuoyu, Fethi Bey'in bu seyahatini Türk ordusunun hazırlıkları tamamlamak üzere olduğunu fakat Ankara'nın halen sorunu barış yoluyla çözmek istediğini ifade etmiştir.⁷⁵² Oysa Mustafa Kemal Paşa ve Fethi Bey'in bir maksadı da Yunan ordusunun kapıldığı rehavete, Londra'nın da kapılmasını sağlamaktır. Diğer yandan da meclisin de 1922 Mart ayında İtilaf Devletleri'nin teklif ettiği barış şartlarının gerçek yüzünün görülmesi hedeflenmiştir.⁷⁵³ Nitekim Fethi Bey'in Avrupa seyahati de tam olarak Mustafa Kemal'in arzu ettiği şekilde gelişmiş ve Türklerin Misak-ı Millî koşullarındaki barış arayışı bir kez daha reddedilmiştir. Hem içeriye savaşmaktan başka çare olmadığı mesajı verilmiş⁷⁵⁴ hem de dışarıya sorunu sadece barış yoluyla çözebileceğine inanan güçsüz bir imaj yansıtılmıştır.

Meclisin gündemindeki bir başka konu da Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlığı meselesidir. 5 Ağustos 1921'de kabul edilen Başkomutanlık kanunu geçen zaman zarfında üç ay aralıklarla uzatılmıştır. Ancak kanunun üçüncü kez uzatılmasıyla ilgili görüşmelerde kriz yaşanmıştır. Hüseyin Avni Bey, kanunu tekrar savunan kişilerin milleti rezil edeceğini öne sürerek onlara "Miskinler" şeklinde çıkmış ve görevlerin şahıslara bağlı olmadığını ifade etmiştir.⁷⁵⁵ Bilhassa Mustafa Kemal Paşa'nın geniş yetkileri kanunun uzatılması noktasında sorun teşkil etmiş ve bunun üzerinde durulmuştur. Meclisin bu tutumu karşısında İsmet Paşa ve Fevzi Paşa istifa etmeyi düşünmüş, ancak Mustafa Kemal Paşa bir müddet beklemelerini söylemiştir.⁷⁵⁶ Mustafa Kemal Paşa ise meclisin takındığı tavır karşısında eleştirilere tek tek cevap

⁷⁵¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.231.

⁷⁵² A.g.e., s.232.

⁷⁵³ Borak, "Mustafa Kemal Büyük Taarruz Gününü Bütün Dünyadan Nasıl Gizli Tuttu?", s.385.

⁷⁵⁴ Yavuz, *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, s.78.

⁷⁵⁵ Atatürk, *Nutuk*, s.538-539.

⁷⁵⁶ Baydur, *Mucizeyi Yaratan Adam Mustafa Kemal*, s.354.

vermiştir.⁷⁵⁷ Mustafa Kemal Paşa, özellikle 6 Mayıs'ta⁷⁵⁸ sert ve kararlı bir konuşma yapmıştır. Düşman karşısında ordunun başsız bırakılmayacağını ve bu sebepten ötürü kendisinin de Başkomutanlığı bırakmayacağını ifade etmiştir.⁷⁵⁹ Bunun üzerine yapılan oylamada 11 muhalif, 15 çekimser oya karşı 177 kabul oyu ile Başkomutanlık kanunu üçüncü kez uzatılmıştır. Mustafa Kemal Paşa bir yandan da diplomatik temaslarını sürdürmüş, Sovyet Rusya Elçisi Aralov ve Azerbaycan Elçisi Abilov ile birlikte nisan ayı başında Batı Cephesi'ne gitmiştir. Bu, Sakarya'nın peşinden gelen yardımlarının faydası ve Türk ordusunun durumunu Sovyetlere göstermek bakımından önemlidir.⁷⁶⁰ 28 Mart'ta İsmet Paşa görüşerek taarruz hazırlıklarını değerlendiren Mustafa Kemal Paşa daha sonra Iğın'a hareket etmiştir.⁷⁶¹ 1 Nisan 1922'de Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın da katılımıyla Iğın'da süvari kolordusunun tatbikatı seyredilmiştir. Sovyet Rusya'nın gerekirse Kızıl Ordu'yu Anadolu'ya getirme teklifi karşısında Iğın manevraları, Türk ordusunun gücünü de ortaya koymuştur. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, süreç boyunca iyi çalışmış ve Sovyetlere Türk ordusunun kabiliyetini göstermiştir.⁷⁶² Verimli geçen tatbikatın ardından Mustafa Kemal Paşa misafirler ile beraber Konya'ya hareket etmiştir. İsmet Paşa da Aralov'un

⁷⁵⁷ Atatürk, *Nutuk*, s.536-542.

⁷⁵⁸ Mustafa Kemal Paşa, Başkomutanlık hususunda yetkilerinin kaldırılmasını isteyen muhalif grup hakkında İsmet Paşa'ya şifreli bir telgraf çekmiş ve görüşlerini almak istemiştir. İsmet Paşa, 5 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği cevapta özellikle ordunun ekonomik durumundan (maaş) bahsetmiş ve bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Bkz. Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.297.; İnönü, "Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933", s.358.

⁷⁵⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.220.

⁷⁶⁰ Bkz. Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Paşanın Büyük Taarruz Öncesinde Süvari Kolordusunu Denetlemesi Ve Iğın Manevrasında Süvari Kolordusu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.20, S.58 (2004): 203-230.

⁷⁶¹ Gothard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970), s.177.

⁷⁶² Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.175.

ısrarına rağmen cepheden ayrılmamıştır.⁷⁶³ Mustafa Kemal Paşa, hazırlık aşamasında fırsat buldukça teftiş amacıyla da cepheye gitmiştir. Askerî teamül gereği bu ziyaretlerde ilgili cephenin komutanının da iştirak etmesi gereklidir. Bu hususta İsmet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir diyalog geçmiştir. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın komuta alanında tek başına birçok kez gezintiye çıkmış ve birçok kişiyle konuşmuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya bunun normalde cephe komutanı tarafından pek hoş karşılanmayacak bir hal olduğunu hatırlatmıştır. İsmet Paşa ise Mustafa Kemal Paşa'ya yanıt olarak kendine gayet güvendiğini söylemiş ve “Kendimden çok sana güveniyorum, istediğini serbestçe göresin istiyorum” şeklinde bir karşılık vermiştir.⁷⁶⁴ Bu diyalog, iki silah ve dava arkadaşının birbirine duyduğu saygı ve güveni de gözler önüne sermiştir.

3.7. Büyük Taarruz Öncesindeki Gelişmeler

1922 yılı Millî Mücadele’de askerî hazırlıklar, diplomatik temaslar ve harekât planları ile anılsa da Büyük Millet Meclisi’ndeki tartışmalar ve diyaloglar da bu dönemde belirleyici olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlık konusundaki ısrarı sonuç vermiş ancak bu sefer de dolaylı olarak meclis başkanlığı ile ilgili tartışmalar meydana gelmiştir. Muhalif grubun önerisiyle Bakanlar Kurulu’nun meclis başkanının önereceği isimlerden seçilmesi şekline son verilmiştir.⁷⁶⁵ Böylece, Mustafa Kemal Paşa'nın yetkileri Başvekil lehine kısıtlanmıştır. Taarruz hazırlıklarıyla meşgul olan Mustafa Kemal Paşa bu duruma oldukça içerlemiştir. Hatta 10 Temmuz’da İsmet Paşa’dan Başkomutanlık ve meclis başkanlığından istifa etmek fikrindeki görüşlerini bildirmesini istemiştir.⁷⁶⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın buradaki amacı, meclisin gerçek fikrini belirtmesini sağlamaktır. İsmet Paşa, konuyla ilgili hemen Mustafa Kemal

⁷⁶³ Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923)*, Çev. Hasan Ali Ediz (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), s.77-78.

⁷⁶⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.277.

⁷⁶⁵ Örneğin, 1920’de kurulan kabinede İsmet Paşa'nın Genelkurmay Başkanı olması Mustafa Kemal Paşa'nın onu aday göstermesiyle gerçekleşmiştir.

⁷⁶⁶ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.311.; Fevzi Paşa ve İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığı bırakmaması yönünde kendisine telkinlerde buldukları bir cevap vermiştir. Bkz. Şaban Ortak, “Başkumandanlık Kanunu Hakkında TBMM’de Yaşanan Tartışmalar”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S. Özel (2022): 53.

Paşa'ya cevap vermiştir. Mesajında onun yanında olduğunu ve meclisin de elbet onun tarafında yer alacağını söylemiştir.⁷⁶⁷ Nitekim 6 Ağustos'ta sona erecek olan Başkomutanlık kanunu taarruz girişimleri ve hazırlıklarına zeval gelmemesi adına 20 Temmuz 1922'de açık oturumda son kez⁷⁶⁸ görüşülmüş ve süresiz olarak uzatılmıştır.⁷⁶⁹ Başkomutan Mustafa Kemal Paşa; Millî Mücadele'nin bu safhasında önce meclisi, sonra milleti⁷⁷⁰ daha sonra da orduyu hazırlamayı kendi sorumluluğu olarak belirtmiştir.⁷⁷¹

Mustafa Kemal Paşa, özellikle mart ve nisan aylarının çoğunu cephede geçirmiş, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa ile birlikte hazırlıkları teftiş etmiştir. Türk ordusunun Büyük Taarruz hazırlıkları ve planları farklı evrelerden geçmiştir. Taarruz için farklı tarihlerde farklı planlar gündeme gelmiştir. Örneğin Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, 27 Nisan'da Genelkurmay'a Haziran'da taarruzu gerçekleştirmenin gerekliliğini belirtmiştir.⁷⁷² Bunun için de zaruri olan ihtiyaçları izah etmiştir. İsmet Paşa'nın bu fikrinde nisan ayı itibarıyla o dönemin 1. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa ve 2. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa da mutabıktır. Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa ise hazırlıkların ve ihtiyaçların iki ay içerisinde tamamlanabileceğini bildirmiştir. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa, Yunan kuvvetlerinin Kocaeli'yi işgal etme ihtimaline karşı İsmet Paşa ile iletişim kurarak bu doğrultudaki planlarını sormuştur.⁷⁷³ İsmet Paşa'nın verdiği raporun ardından, Mustafa Kemal Paşa planda bazı revizeler yapmış ve Yunanlar harekete geçme belirtisi verirse Fevzi Paşa ve Kazım (Özalp) Paşa ile

⁷⁶⁷ İnönü, "Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933", s.370.

⁷⁶⁸ Gülseren Akalın, "Başkomandanlık Kanunu'nun Dördüncü Defa Uzatılması Sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'nde Konuşması Ve El Yazısıyla Hazırlık Notu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.22, S.64 (2006): 210-211.

⁷⁶⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.422.

⁷⁷⁰ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.91.

⁷⁷¹ Atatürk, *Nutuk*, s.538.

⁷⁷² Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.319.

⁷⁷³ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.199-201.

beraber cepheye geleceğini belirtmiştir. Fakat, beklenen bu olası işgal girişimi gerçekleşmemiştir. Bekleyişin hâkim olduğu Yunan ordusunda da bir Başkomutanlık meselesi baş göstermiştir. Askerî kariyerinde büyük muharebe tecrübesi bulunmayan Georgios Hacıanestis, Başkomutan ilan edilerek göreve başlamıştır.⁷⁷⁴ Gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa, zamana karşı yarışıklarının bilinciyle 16 Haziran'da taarruz kararını almıştır. Bunu ilk aşamada yalnızca Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve Kazım (Özalp) Paşa ile paylaşmıştır.⁷⁷⁵ Mustafa Kemal Paşa, Adapazarı Sarıköy demiryolu istasyonunda yapılan uzun görüşmede paşalardan bir an önce hazırlıkların tamamlanmasını istemiştir.⁷⁷⁶ Gizliliğin sağlanması adına da Mustafa Kemal Paşa ve diğer üst rütbeli komutanların cephe ziyaretleri, kamuoyuna hep farklı bir şekilde servis edilmiştir.⁷⁷⁷

3.7.1. Komutanlar Toplantısı

Temmuz ayı sonunda yapılacak komutanlar toplantısının gizli tutulması ve dikkat çekmemesi adına bir organizasyon tertip edilmiştir.⁷⁷⁸ Mustafa Kemal Paşa, hükümete İngiliz General Townshend ile görüşmek için Ankara'dan kısa süreliğine ayrılacağını söylemiştir. Ancak aslında kendisi bunu bildirmeden bir gün önce 23 Temmuz'da Ankara'dan Akşehir'e yani İsmet Paşa'nın yanına gitmiştir.⁷⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa, 24 Temmuz'da da Akşehir'den Konya'ya geçerek kendisiyle görüşmek isteyen General Townshend ile buluşmuştur.⁷⁸⁰ Mustafa Kemal Paşa, buraya kadar gelmişken Akşehir'de organize edilen bir futbol maçını da izlemek istemiştir. 25 Temmuz'da

⁷⁷⁴ Fahri Belen, *Büyük Türk Zaferi (Afyon'dan İzmir'e Kadar)*, (İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, 1999), s.19-20.

⁷⁷⁵ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, C.2, KS.6 (Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1995), s.3.

⁷⁷⁶ Mehmet Kılıç, "Büyük Taarruz Başkomutan Muharebesi ve Atatürk'ün Askerî Dehası", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.3 (2022): 654.

⁷⁷⁷ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.233.

⁷⁷⁸ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, s.20.

⁷⁷⁹ A.g.e., s.3.

⁷⁸⁰ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1967, 16/59, s.83.

Fevzi Paşa da Akşehir'e gelmiş, kamuoyuna Mustafa Kemal ve diğer kurmayların bu futbol maçını izlemek için bir araya geldiği izlenimi verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa da 27 Temmuz'da tekrar Akşehir'e dönmüştür.⁷⁸¹ Aynı gece Akşehir'de İsmet Paşa ve Fevzi Paşa ile yapılan görüşmede 15 Ağustos'a kadar yapılan hücum planı üzerindeki hazırlıkların tamamlanması konusunda mutabık kalınmıştır.⁷⁸² İsmet Paşa tarafından Batı Cephesi'nde hazırlanan taarruz planı Genelkurmay'a iletilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'nın incelemelerinin ardından planda mutabık olunmuştur.⁷⁸³ Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk'ta* Büyük Taarruz planının ana hatlarını anlatırken İsmet ve Fevzi Paşaların çok detaylı analiz ve incelemeler yaptığının altını çizmiştir.⁷⁸⁴

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa'nın 27 Temmuz gecesi aldığı kararlar, ertesi gün oynanacak futbol maçından sonra diğer ordu ve kolordu komutanlarıyla paylaşılmıştır. Türk komuta kademesindeki önemli isimler 28 Temmuz'daki maça davet edilmiştir.⁷⁸⁵ Bunlar arasında Nurettin Paşa, Yakup Şevki Paşa ve Fahrettin Paşa ile Kemal Sami Bey ve İzzettin Bey de vardır. Türk ordusunun önemli isimlerinin bir maç için Akşehir'de toplanması yine de şüphe uyandırabileceğinden bunun da bir çaresi bulunmuştur. Futbol maçı, iki takım arasında profesyonel futbolcularla değil kolordularla planlamıştır. Bundan ötürü, ordu ve kolordu komutanlarının da bu müsabakayı seyretmesi anlamsız bir durum olmaktan çıkmıştır.⁷⁸⁶ Müsabakanın ardından 28-29 Temmuz gecesi Batı Cephesi Karargâhı'nda tüm üst düzey komuta kademesinin katılımıyla Mustafa Kemal Paşa'nın riyasetinde gizli bir toplantı başlamıştır.⁷⁸⁷ İsmet Paşa, ilk önce Yunan kuvvetlerinin durumuyla ilgili detaylı

⁷⁸¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.233-234.

⁷⁸² Aydemir, İkinci Adam, C.1, s.175.

⁷⁸³ İnönü, *Hatıralar*, s.270.

⁷⁸⁴ Atatürk, *Nutuk*, s.550.

⁷⁸⁵ Atatürk, a.g.e., s.550-551.

⁷⁸⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, s.233-234.

⁷⁸⁷ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, s.20-21.

bilgiler vermiş ve ardından Türk ordusunun taarruz planını⁷⁸⁸ açıklamaya başlamıştır.⁷⁸⁹ 2. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın baştan beri bu strateji ile ilgili şüpheleri olmuştur. İsmet Paşa, 3 Temmuz'da hazırladığı planı Mustafa Kemal Paşa'ya sunarken diğer ordulara da bilgi vermiştir. Yakup Şevki Paşa, planı gördükten sonra 7 Temmuz'da şahsi görüşlerini İsmet Paşa ile paylaşmıştır. Kaynakların bu hücum için yetersiz olduğundan ve olası risklerden komutanlar toplantısından önce de bahsetmiştir. İsmet Paşa, hatıralarında Yakup Şevki Paşa'nın 28 Temmuz akşamı planı çok tehlikeli bulduğunu ve başarısız olunursa Millî Mücadele'nin felakete uğrayacağını vurguladığını belirtmiştir.⁷⁹⁰ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ise bu taarruzun ne kadar gerekli olduğunu gece boyu izah etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, ekonomik ve siyasi durumun Türk ordusunu artık kesin bir netice almak zorunda bıraktığını ifade ederken İsmet Paşa da yeniden hazırlanmak ve daha güçlü hale gelmek için arkalarında fabrikaların olmadığını hatırlatmıştır.⁷⁹¹ Yakup Şevki Paşa endişelendiği durumlar karşısında zaten Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşalar en iyi ihtimalden en kötü ihtimale kadar beş ayrı plan hazırlamıştır.⁷⁹² Toplantının sonunda İsmet Paşa, Başkomutan'a "Düşüncelerimizi anlamak istemiştiniz. Biz de serbestçe sunmuştuk. İsteddiğiniz emir şeklini alınca tıpkı kendi düşünce ve kanlarımız gibi bütün güç ve kuvvetimizle yerine getireceğimize güvenebilirsiniz" demiştir.⁷⁹³ Böylece, komuta kademesinde birlik sağlanmıştır. Böyle büyük bir harekâtın öncesinde İsmet Paşa'nın sözleri olası bir krizi önlemek bakımından önem arz etmiştir.

⁷⁸⁸ Harekâtın askerî detayları için Bkz. Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.327-330.

⁷⁸⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, s.20-21.

⁷⁹⁰ İnönü, *Hatıralar*, s.271.

⁷⁹¹ O gece yapılan toplantıda İsmet Paşa'nın taarruza karşı olduğuna dair iddialar zaman içerisinde ortaya atılmıştır. (Bkz. Atay, *Çankaya*, s.306.) Fakat İsmet Paşa'nın böyle kritik bir toplantıda kendi hazırladığı ordunun taarruza kesinlikle hazır olmadığını söylemesi pek mümkün değildir. İsmet Paşa'nın taarruzun zamanıyla ilgili bu toplantının öncesinde ve sonrasında bazı farklı fikirleri olsa da taarruzun kendisine karşı değildir. İsmet Paşa, zaten bu plana kendisi de katkı sunmuştur.

⁷⁹² Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, s.20-21.

⁷⁹³ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.324-325.

Mustafa Kemal ve İsmet Paşa; Afyon’u Güneybatısından çevirerek Yunanların İzmir ile olan bağlantısını kesmeyi, Eskişehir tarafından indirilecek süvari birlikleriyle de işgal güçlerini çember içinde kuşatıp yok etmeyi planlamıştır.⁷⁹⁴ Yani saldırının Yunan kuvvetlerinin cephesinin yarılması ile başlayıp ardından kuşatmaya dönmesi amaçlanmıştır. Komutanlar toplantısının ardından 30 Temmuz 1922’de Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile tekrar bir araya gelerek taarruzun nasıl yapılacağıyla ilgili diğer ayrıntıları belirlemiştir.⁷⁹⁵ Büyük Taarruz için sayılı gün kala Mustafa Kemal Paşa hazırlıklarla ilgili süratli olunması yolundaki emrini vererek Ankara’ya dönmüştür.⁷⁹⁶ Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da hazırlıklarına devam ederken gözünü tek bir amaca dikmiştir. Hatıralarında taarruz zihniyetini anlatırken işgal kuvvetlerine nefes aldirmeden İzmir’e dek sürecekleri büyük bir planın hazırlığını yaptıklarını ifade etmiştir.⁷⁹⁷

3.8. Büyük Taarruz

Taarruz planının Mustafa Kemal Paşa tarafından onaylanan son hali, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa tarafından 6 Ağustos’ta 1. ve 2. Ordulara bildirilmiştir.⁷⁹⁸ Yakup Şevki ve Nurettin Paşalara verilen emirde gizlilik vurgusu da yapılmıştır. Ordu komutanlarından planın kendi birliklerine dahi olası bir Yunan harekâtına karşı tedbir alındığı şeklinde servis edilmesi istenmiştir.⁷⁹⁹ İsmet Paşa, verdiği cephe emrinde birlikler hareket ettirilirken gizliliğe kesinlikle riayet edilmesi gerektiğini ve buna itaat etmeyenlerin ağır bir bedel ödeyeceği uyarısını yapmıştır.⁸⁰⁰ İsmet Paşa, birliklerin

⁷⁹⁴ Nikolay Georgiyeviç Korsun, *Türk Yunan Savaşı 1919-1922*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), s.48-53.

⁷⁹⁵ Atatürk, *Nutuk*, s.550.

⁷⁹⁶ Atatürk, a.g.e., s.556.

⁷⁹⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.257-258.

⁷⁹⁸ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, s.20.

⁷⁹⁹ A.g.e., s.21-23.

⁸⁰⁰ Başkomutan Mustafa Kemal Paşa da taarruzun gizliliği ve güvenliğine son derece dikkat etmiştir. Öyle ki harekâta sayılı günler kala cephenin Kurmay Başkanı Asım (Gündüz) Bey’e taarruzun gizliliği ve güvenliği ile ilgili şu emri verecektir: “25 Ağustos akşamı her türlü haberleşmeye son verilecek. Limanlara giriş-çıkış durdurulacak, İstanbul ile

planlama dâhilinde yeni konumlarını almasını yönetirken Mustafa Kemal Paşa da Ankara'dan doğru ihtiyaç duyulan silah ve mühimmatı cepheye yetiştirmeye çalışmıştır.⁸⁰¹ Taarruz düzenini Yunanlara hissettirmeden almak için İsmet Paşa büyük bir çaba sarf etmiştir. İsmet Paşa bir yandan da taarruz günü ordunun işine çok yaracak olan ağır bataryaların cepheye bir an önce gönderilmesi için Mustafa Kemal Paşa'ya başvurmuştur. İsmet Paşa, bu sırada taarruz için 26 Ağustos gününü işaret etmiştir.⁸⁰² Mustafa Kemal Paşa ise eksiklerin daha erken giderilebileceğini ve Yunanların Trakya'dan Anadolu'ya birlik kaydırmadan bir an evvel harekâtın gerçekleşmesi gerektiğini düşünüp 24 Ağustos tarihi üzerinde durmuştur.⁸⁰³ Mustafa Kemal Paşa, bir yandan meclisi bilgilendirmiş⁸⁰⁴ ancak hiç kimseye taarruzun gününden açıkça bahsetmemiştir. Mustafa Kemal Paşa, 16 Ağustos'ta İsmet Paşa'ya kısa süre içinde cepheye geleceğini ve Osmanlı Bankası'ndaki 600 bin liranın ordunun ihtiyaçları doğrultusunda Millî Savunma Bakanlığı'na verildiğini söylemiştir.⁸⁰⁵ Mustafa Kemal Paşa son işlerini de tamamladıktan sonra 17/18 Ağustos gecesini gizlice Ankara'dan ayrılmıştır. Yola çıkarken de gidişinden sadece Fuat (Bulca) Bey ve Cevat Abbas (Gürer) Bey'i haberdar etmiştir.⁸⁰⁶ 20 Ağustos'ta Akşehir'e gelen Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da yokluğunun fark edilmemesi adına İngiliz ve Yunan istihbaratını da yanıltmıştır. Gazeteler, Mustafa Kemal Paşa'nın 21 Ağustos'ta Çankaya'da bir çay ziyafeti vereceği haberini manşete taşıırken o çoktan cepheye varmıştır.⁸⁰⁷ Mustafa

İzmit arasındaki kara ve demiryolu ulaşımı kesilecek. Biz işimizi bitirene kadar dünyanın Anadolu'dan haberi olmayacak". Bkz. Kılıç, "Büyük Taarruz Başkomutan Muharebesi ve Atatürk'ün Askerî Dehası", s.656.

⁸⁰¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, s.23.

⁸⁰² A.g.e., s.23-24.

⁸⁰³ A.g.e., s.23-24.

⁸⁰⁴ Atatürk, *Nutuk*, s.551.

⁸⁰⁵ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.337.

⁸⁰⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, s.25.

⁸⁰⁷ *Hâkimiyet-i Millîye Gazetesi*'nde o gün yer alan haber şu şekildedir: "Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri, Ağustos'un 21. Pazartesi günü öğleden sonra saat 4.00'te Çankaya'daki köşklerinde şehrimizde bulunan kordiplomatiğe bir ziyafet vereceklerdir". Bkz.

Kemal Paşa ve İsmet Paşa gerek ordunun hareketi gerekse de komuta kademesinin cepheye gelişini henüz sezdirmemiştir. İkili, 20 Ağustos'ta Batı Cephesi Karargâhı'nda bir araya gelerek son durumu gözden geçirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, görüşmelerinin ardından İsmet Paşa'nın taarruzu 26 Ağustos'ta başlatma fikrini onaylamış ve emrini vermiştir.⁸⁰⁸ İsmet Paşa için taarruzun ertelenmesine etki eden gerekçeler; top, ağır makinalı, kamyon ve uçak gibi önemli parçaların istenilen düzeyde henüz cepheye varmayışdır.⁸⁰⁹ Nitekim bunların bir kısmının cepheye aktarılması 25 Ağustos'u bile bulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın bu ve benzeri ihtiyaçlarını mümkün mertebe gidermek için büyük çaba sarf etmiştir.⁸¹⁰

Mustafa Kemal Paşa, 20-21 Ağustos akşamı Yakup Şevki Paşa ve Nurettin Paşa'yı da cephe karargâhına davet etmiştir. Toplantıya Fevzi Paşa ve İsmet Paşa da katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, harekâtın nasıl sevk ve idare edileceğini harita üzerinde bir harp oyunu şeklinde açıklamıştır.⁸¹¹ Toplantıda İsmet Paşa'nın 1. ve 2. Ordu için düşündüğü taarruz günlerinin ayrı olması fikri tartışmalara yol açmıştır. İsmet Paşa'nın 2. Ordu'nun 25 Ağustos'ta hücumu kalkması yönündeki düşüncesi masaya yatırılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu hususta Miralay Asım (Gündüz) ve Fahrettin Paşa'nın itirazını yerinde bulmuş ve her iki ordunun da aynı gün aynı saatte yani 26 Ağustos'ta taarruz etmesine karar vermiştir.⁸¹² Bu arada, tümenlerinin 14 Ağustos'ta başlayan yürüyüşleri de 23 Ağustos sabahında işgal güçlerine sezdirilmeden nihayete ermiştir.⁸¹³ Mustafa Kemal Paşa, 24 Ağustos'ta karargâhını Şuhut'a yani cephe gerisine naklettirmiştir. Mustafa Kemal, İsmet ve Fevzi Paşalar aynı günün akşamında

Hâkimiyet-i Milliye, 20 Ağustos 1922.

⁸⁰⁸ Atatürk, *Nutuk*, s.552.

⁸⁰⁹ ATASE, İSH, 1757- 95-10-1.

⁸¹⁰ İsmet Paşa, Büyük Taarruz'a sayılı günler kala dahi halen askerî çarığının ve yiyecek stokunun eksik olduğunu, ordunun sadece yarısının tam askerî kıyafetlere sahip olduğunu söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın da gayretleriyle bu eksiklikler taarruz gününe dek büyük oranda tamamlanmıştır. (Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.336.)

⁸¹¹ Atatürk, *Nutuk*, s.552.

⁸¹² Gündüz, *Hatıralarım*, s.152.

⁸¹³ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.337.

çadırlarına yerleşmiştir.⁸¹⁴ 25 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa teftiş için Kocatepe'ye çıkmış, ardından geceyi geçirmek üzere Kocatepe'nin Güneybatısındaki çadırlı ordugâha gitmiştir.⁸¹⁵ Aynı gün İsmet Paşa'nın emriyle komuta yerleri de bu ordugâha geçirilmiştir.⁸¹⁶ İsmet Paşa, defterine 25 Ağustos'a dair soğuk bir gecede Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa ile taarruzu konuştuklarını yazmıştır.⁸¹⁷ 26 Ağustos'un erken saatlerinde Türk komuta kademesi, Afyon-Kocatepe'de Mustafa Kemal Paşa'nın emrini bekler vaziyete geçmiştir.⁸¹⁸ İsmet Paşa, hatıralarında taarruzdan önceki geceyi büyük bir heyecanla anlatmıştır. Cephe komutanı olarak o gece uyuyamayıp sabaha kadar birliklerin yerinde hazır olup olmadığını defalarca kontrol ettiğini belirtmiştir.⁸¹⁹ Büyük Taarruz öncesinde Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa'nın hazırlığıyla Türk ordusu yaklaşık 11 aylık döneminin ardından Yunan kuvvetleriyle az çok denk hale gelmiştir.⁸²⁰ İsmet Paşa'nın 10 Aralık 1921'de verdiği raporla Büyük Taarruz'un ertelenmesindeki rolü de buradaki gelişmelerle değer kazanmıştır.⁸²¹ Geniş çaplı bir hazırlık evresinin ardından Büyük Taarruz, 26 Ağustos sabahı 05.15'te peşi sıra top atışlarıyla başlamıştır.⁸²² 149 topun dövdüğü Yunan mevzileri, ilk andan itibaren büyük hasar görmüştür. Top atışlarının ardından hücumla kalkan piyade tümenleri kolayca ilerlemiş ve Yunanlar için mühim savunma noktaları olan bazı tepeler de kısa sürede ele geçirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa Kocatepe'den kaleme aldığı yazıyla Büyük Millet Meclisi'ne de taarruzu müjdelemiştir.⁸²³ İsmet

⁸¹⁴ Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923)*, s.140.

⁸¹⁵ Gündüz, *Hatıralarım*, s.153.

⁸¹⁶ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.349.

⁸¹⁷ İnönü, *Defterler (1919-1973)*, s.37.

⁸¹⁸ Canpulad, *İstiklâl Harbi'nde İranlı Bir Subayın Anıları*, s.50.

⁸¹⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.272-274.

⁸²⁰ İsmet Görgülü, *Büyük Taarruz*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992), s.4-5.

⁸²¹ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.345.

⁸²² ATASE, İSH, 1802-19-22.

⁸²³ BCA, 30.10.0.0. (Başbakanlık, Muamelat Genel Müdürlüğü) / 54.354.35.

Paşa, Büyük Taarruz'un ilk gününü ve Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini tebrik ettiği diyalogu şu şekilde anlatmıştır:

*Muharebe çok mükemmel hazırlanmış bir topçu ateşi ile başladı. Daha topçu ateşi muharebesi zamanında, bir taraftan da piyade ileri harekete geçti. Topçu ateşi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın çok hoşuna gitmişti. Bana, topçunun iyi hazırlanmış olduğundan çok memnun kaldığını muharebe meydanında tekrar tekrar söylemiştir.*⁸²⁴

İsmet Paşa, bir sonraki gün de verilen emirler doğrultusunda taarruzun sürdürülmesini istemiştir. Türk ordusu, 27 Ağustos sabahına da ağır top atışlarıyla başlamıştır. Ardından piyade tümenleri cephe boyunca ilerlemeye başlamıştır. Bu harekât, Yunan ordusundaki aksaklıklarla birleşince Türk ordusu Yunan cephesini yarmıştır. İşgal kuvvetlerinin cephesinde öğleye kadar 15, ikindiye kadarsa 20 kilometrelik bir yarık oluşmuştur.⁸²⁵ Aynı gün cephede bulunan Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşalar yakın temas halinde durum değerlendirmesi yapmıştır.⁸²⁶ Yunanların her hareketini adım adım takip eden Türk komuta kademesi, Yunan topçularının ateşi azalttığı hatta yer yer kestiğini fark etmiştir. Bundan hareketle Yunanların yer değiştirdiği kanısına varan Paşalar, 27 Ağustos gecesini işgal kuvvetlerinin geri çekildiğini tespit etmişlerdir.⁸²⁷ Ertesi gün de İzmir yolunu kapatabilmek için Dumlupınar yönüne doğru çekilmeye başlayan Yunan ordusu, adım adım Türk ordusunun kısılcasına girmiş ve Büyük Taarruz planı büyük oranda uygulanmıştır.⁸²⁸ 28 Ağustos'ta Başkomutanlık ve Batı Cephesi'nin Karargâhı Afyonkarahisar'daki belediye binasına taşınmıştır.⁸²⁹

⁸²⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.274.

⁸²⁵ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.359.

⁸²⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, s.160.

⁸²⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.276-277.

⁸²⁸ Baydur, *Mucizeyi Yaratan Adam Mustafa Kemal*, s.368-369.

⁸²⁹ Afyon'un kurtarılmasının akabinde üst rütbeli komutanların bir araya geldiği bir şenlik sofrası kurulmuştur. Ordu ve kolordu komutanlarının bulunduğu masa, İsmet Paşa'nın itirazıyla dağıtılmıştır. Batı Cephesi Komutanı, hiçbir komutan ve askerî en ufak bir rehavete kapılmaması için orada bulunanları sert bir dille uyarmıştır. Bkz. Gülen, "Hatıralar Ekseninde İsmet Paşa'nın Büyük Taarruz Dönemindeki Faaliyetleri", 100.

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa akşam saatlerinde burada bir araya gelmiştir. Bu ana dek elde edilen başarılar ve göze çarpan eksikler masaya yatırılmıştır. Toplantıdan çıkan karar, Yunanların Dumlupınar'da tutunamayacağı yönünde olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 1. ve 2. Ordular ile süvari birliklerinin işgal kuvvetlerini kuşatıp iyice kısıp almasına yönelik bir karar almıştır. İsmet Paşa, hızlıca Mustafa Kemal Paşa'nın kararını emir halinde yazarak ordulara bildirmiştir.⁸³⁰ İsmet Paşa, hatıralarında 29 Ağustos'ta şafakla birlikte Yunan kuvvetlerinin artık geri çekilme planını kesin olarak anladıklarını ifade etmiştir.⁸³¹ İki ordu arasında taarruzun başladığı günden beri süren çetin muharebeler neticesinde Türk ordusu, 29 Ağustos'un akşam vakitlerinde işgal kuvvetlerini iki koldan sarmıştır.⁸³²

3.8.1. Başkomutan Meydan Muharebesi

30 Ağustos sabahı Yunan ordusu görünüş bakımından dört bir taraftan kuşatma altındadır. Harekât Şubesi Müdürü Tefik Bey'in getirdiği bir rapor, İsmet Paşa'yı harekete geçirmiştir. Raporu detaylıca inceleyen İsmet Paşa, bunun derhal Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmesini istemiştir.⁸³³ Ardından; Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa ile bir araya gelerek kısa bir görüşme yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, çekilmekte olan Yunanlılara ağır bir darbe indirmeyi ve kesin netice almayı hedeflemiştir.⁸³⁴ Yapılan plan kısaca, 1. ve 2. Ordular ile meydan muharebesi verilmesi, Dumlupınar'ın ele geçirilmesi, işgal kuvvetlerinin yollarının kesilmesi esasına dayanmıştır.⁸³⁵ Mustafa Kemal Paşa, bununla beraber kendisinin harp sahasına

Yılında Büyük Taarruz, s.217.

⁸³⁰ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.364.

⁸³¹ İnönü, *Hatıralar*, s.277.

⁸³² Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, s.239.

⁸³³ Gülen, "Hatıralar Ekseninde İsmet Paşa'nın Büyük Taarruz Dönemindeki Faaliyetleri", s.217.

⁸³⁴ Mustafa Kemal Paşa o gece için şunları söylemiştir: "Üçümüz (İsmet Paşa ve Fevzi Paşa ile beraber) vaziyeti bir defa daha gözden geçirdik ve kesinlikle anladık ki, Türk'ün hakiki kurtuluş güneşi 30 Ağustos sabahı bütün parlaklığıyla doğacaktır". (Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.304.)

⁸³⁵ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.366.

inerek komutayı eline alacağını söylemiştir. İsmet Paşa'nın Afyon'da kalmasını ve muharebeyi buradan idare etmesini uygun görmüştür. İsmet Paşa bu görüşmenin ardından sabah 06.30'da Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı kararlara dayanan emirleri ordulara vermiştir.⁸³⁶

Türk ordusu, verilen emir doğrultusunda 30 Ağustos günü harekete geçmiştir. Yunan kuvvetleri önce Adatepeler'de kısıtılmıştır. Top atışlarının da etkisiyle kuvvetleri giderek eriyen General Trikupis, çemberi yarmak için karşı taarruz yapmayı denese de ordusuna bir çıkış yolu açamamıştır. 4. Kolordu süngü hücumlarıyla Adatepeleri de ele geçirmiştir. Trikupis, daha fazla dayanamayarak kendisini Kızıldağ Vadisi'ne atmış⁸³⁷ ve ordusunun büyük bir bölümünü yitirmiştir. Tarihe Başkomutan Meydan Muharebesi⁸³⁸ olarak geçen savaş, Türk ordusunun lehine sonuçlanmıştır. Dumlupınar'da kazanılan muharebe, Yunanların hezimetini Türklerin ise zaferi olarak uzun bir sürecin neticesi olma niteliği taşımıştır.⁸³⁹ Türk komuta kademesi 31 Ağustos'ta Dumlupınar'a ulaşmış ve harp meydanını gezmiştir.⁸⁴⁰ Muharebenin ardından Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa, Çalköyü civarında bir köy avlusunda bir araya gelmiştir.⁸⁴¹ Mustafa Kemal Paşa, yanındakilere "Muharebeyi kazandık" demiştir. Paşaların üçlü zirvesinde Yunan ordusunun ne yönde çekileceği konusu tartışılmıştır. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın sorusu üzerine fikrini söylemiş ve Türk ordusunun kuvvetlerini parçalamadan İzmir üzerine yürüyerek Yunanları takip etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yani Yunan kuvvetlerinin toparlanmasına ve dinlenmesine fırsat vermeden sıkı bir takip harekâtıyla işgal

⁸³⁶ İnönü, *Hatıralar*, s.277.

⁸³⁷ ATASE, İSH, 1784-82-82af.

⁸³⁸ Fahrettin (Altay) Paşa'ya göre 30 Ağustos'ta vuku bulan muharebelere bu ismi İsmet Paşa vermiştir. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın kesin zaferi sağlayan son emrinden dolayı bu savaşın onun adıyla anılması gerektiğini düşünmüştür. Bkz. Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, (İstanbul: İnsel Kitapevi, 1970), s.176. Ayrıca Bkz. ATASE, İSH, 1784-82-82ag.

⁸³⁹ ATASE, İSH, 1784-82-82ag.; Baydar, *Atatürk'le Konuşmalar*, s.66-68.

⁸⁴⁰ İnönü, *Defterler (1919-1973)*, s.38.

⁸⁴¹ Canpulad, *İstiklâl Harbi'nde İranlı Bir Subayın Anıları*, s.61.

kuvvetlerini denize dökmeyi düşünmüştür. İsmet Paşa'ya göre eğer bu denli bir takip yapılmazsa Yunan ordusunun çeşitli yerde tutunup yeniden savunma vaziyeti alma ihtimali vardır. İsmet Paşa'nın Akşehir'deki komutanlar toplantısında söylediği sözler halen aklındadır. Türk ordusunun arkasında fabrikalar olmadığını hatırlatan İsmet Paşa'nın tercihi en hızlı ve en kesin tertibi almak olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın düşüncesinin tatbik edilmesine karar vermiştir.⁸⁴² Yani artık amaç Yunan ordusunun yeniden savunma düzenine geçmesini engellemek ve İzmir'de denize dökmektir.⁸⁴³ Türk ordusu bununla beraber ana kuvvetleri ile İzmir'e doğru yönelmiştir. Diğer birliklerle de Eskişehir ve kuzeyindeki işgal kuvvetlerini mağlup etmek üzere hareket halindedir.⁸⁴⁴ Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz öncesinde elde etmek istediği kesin neticeyi beş günde almıştır. Mustafa Kemal Paşa, 1 Eylül Cuma günü ise Dumlupınar'da şu emri vermiştir: "Ordular, İlk Hedefiniz Akdeniz'dir, İleri!".⁸⁴⁵ Takip harekâtını sürdüren Türk ordusu kısa sürede Uşak'a girmiştir. Millî Mücadele'nin askerî safhasındaki başarılarıyla İsmet Paşa, Korgeneral rütbesine terfi etmiştir.⁸⁴⁶ 31 Ağustos günü gerçekleşen terfiden İsmet Paşa'nın ancak eylül ayı başında Uşak'ta haberi olmuştur.

2 Eylül'de Mustafa Kemal, İsmet ve Fevzi Paşalar da kente adım atmıştır. Aynı gün akşam saatlerinde General Trikupis ve 2. Kolordu Komutanı General Digenis yanlarındaki yaklaşık 5.000 askerle beraber 4. Kolordu'ya teslim olmuştur.⁸⁴⁷ Esirler

⁸⁴² İnönü, *Hatıralar*, s.278.

⁸⁴³ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruzda Takip Harekâtı (31 Ağustos - 18 Eylül 1922)*, C.2, KS.6 (Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1995), s.38.

⁸⁴⁴ Atatürk, *Nutuk*, s.553.

⁸⁴⁵ ATASE, İSH, 2019-71-6-1.

⁸⁴⁶ Azmi Süslü ve Mustafa Balcıoğlu, *Atatürk'ün Yakın Silah Arkadaşları*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999), s.131.

⁸⁴⁷ Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020), s.488.; İzzettin Çalışlar, *Sakarya'dan İzmir'e Kadar Birinci Kolordu*, Haz. Zekeriya Türkmen ve Alev Keskin, (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007), s.90.

ilk önce İsmet Paşa'nın yanına getirilmiştir.⁸⁴⁸ İsmet Paşa, esirleri usulünce ağırlamış ve onlarla 26 Ağustos'tan beri yapılan muharebeleri kısaca tartışmıştır.⁸⁴⁹ Ardından İsmet Paşa paskalını ve kılıcını kuşanarak Trikupis ve Digenis'i 3 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna çıkartmıştır.⁸⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa da esirleri teskin ve teselli etmiştir.⁸⁵¹ Bu ana tanık olan Halide Edip (Adivar) Hanım, İsmet Paşa'nın öfkeli görüldüğünü aktarmış ve Anadolu'daki Yunan mezalimine oldukça fazla takıldığını ifade etmiştir.⁸⁵² Bu sırada Başkomutanı esir düşen Yunan kuvvetleri ise arkalarındaki Türk ordusuyla beraber İzmir yolundadır. İsmet Paşa, 4 Eylül'de İzmir'in tahrip edilmeden alınması ve işgal kuvvetlerinin limandaki ulaştırma ve savaş gemilerine el konulmasını istemiştir.⁸⁵³ İsmet Paşa, 6 Eylül'de ise Yunanların geri çekilirken Türk köylerine zarar vermemesi için sıkı tedbir alınmasını emretmiştir.⁸⁵⁴ Ertesi gün Alaşehir'den Salihli'ye gelen İsmet Paşa; defterine Mustafa Kemal, Fevzi ve Kemalettin Sami Paşalarla bir akşam yemeği yediklerini ve harekât hakkında uzun uzun konuştuklarını kaleme almıştır.⁸⁵⁵ İsmet Paşa, 8 Eylül'de 1. Ordu'ya süvarilerin hızlı bir şekilde harekete geçmesi gerektiğini ve İzmir'in bir an önce teslim alınmasını bildirmiştir.⁸⁵⁶ Aynı gün Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa İzmir'in nasıl

⁸⁴⁸ Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.492.

⁸⁴⁹ General Trikupis'in ağzından esir düştükten sonraki süreç için Bkz. Topuz, *Bana Atatürk'ü Anlattılar*, s.133-134.

⁸⁵⁰ Ali Naci Karacan, *Lozan*, Haz. Hulusi Turgut, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), s.3.

⁸⁵¹ İnönü, *Hatıralar*, s.281-282.

⁸⁵² Halide Edip Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, (İstanbul: Can Yayınları, 2020), s.243.

⁸⁵³ Çalışlar, *Sakarya'dan İzmir'e Kadar, Birinci Kolordu*, s.97.; Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.493.

⁸⁵⁴ Fahrettin Altay, *İstiklal Harbimizde Süvari Kolordusu*, (İstanbul: İnsel Kitapevi, 1949), s.62.; Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1968, 17/63, B:1423-1425.

⁸⁵⁵ İnönü, *Defterler (1919-1973)*, s.39.

⁸⁵⁶ Abdurrahman Özgen, *Millî Mücadelede Türk Akıncıları*, (Ankara: Tekin Yayınevi, 1973), s.182.

ele geçirileceği ile ilgili alınacak önlemler üzerinde durmuştur.⁸⁵⁷ Türk ordusu, 14-15 günde yaklaşık 450 kilometre mesafe alarak 9 Eylül 1922 sabahı İzmir'e girmiştir.⁸⁵⁸ Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa da 9 Eylül'de Belkahve'ye varmıştır. Paşalar geceyi burada beraber geçirmiştir. İsmet Paşa'nın anlatımına göre Başkomutan Mustafa Kemal Paşa uzun süre sonra çok neşeli görünmüştür. Üç komutan, uzun yıllar süren savaşın stresini bir nebze unutmak için bir araya gelip şarkılar söyleyerek geceyi noktalamıştır.⁸⁵⁹ Ertesi gün yani 10 Eylül'de Mustafa Kemal, İsmet, Fevzi Paşalar İzmir'de büyük bir merasimle karşılanmıştır.⁸⁶⁰ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın daha 1920 Ankara'sında, Büyük Millet Meclisi dahi açılmadan mutabık oldukları askerî plan, büyük oranda uygulanmıştır. İşgal kuvvetlerine karşı topyekûn muharebe verilmiş, düzenli ordu kurulmuş, emir komuta zinciri işlemiş ve İzmir'e dek gelinmiştir.⁸⁶¹ Bununla beraber Millî Mücadele'nin son kurşunu 18 Eylül'de Bandırma'da atılmış ve Batı Anadolu işgalden kurtarılmıştır.⁸⁶² Türk milleti, zaferin coşkusunu yaşarken bir yandan da bundan sonra ne olacağı konusu Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın gündemindedir.⁸⁶³ Batı Anadolu işgal kuvvetlerinden temizlense de İstanbul, Çanakkale ve Trakya halen işgal altındadır. Yunanistan ile olan savaş bitse de Türkiye, Anadolu'daki işgalin mimarlarından olan İtilaf Devletleri ile karşı karşıya gelmiştir.

İsmet Paşa, Millî Mücadele'nin ilk safhasında resmen bu hareketin içinde olmasa da muharebelerin sona erdiği dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın yoldaşı olarak

⁸⁵⁷ Çalışlar, *On Yıllık Savaş - Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, s.432.

⁸⁵⁸ Canpulad, *İstiklâl Harbi'nde İranlı Bir Subayın Anıları*, s.62.

⁸⁵⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.285.

⁸⁶⁰ Gülen, "Hatıralar Ekseninde İsmet Paşa'nın Büyük Taarruz Dönemindeki Faaliyetleri", s.222.

⁸⁶¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruzda Takip Harekâtı (31 Ağustos - 18 Eylül 1922)*, s.171-172.

⁸⁶² A.g.e., s.269-270.

⁸⁶³ İnönü, *Hatıralar*, s.287-288.

öne çıkmıştır.⁸⁶⁴ Bu süreçte İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesine gölge düşüren bir kişilik olmamış ve süreç boyunca icra ettiği görevlerin sınırları dâhilinde hareket etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın diğer önemli silah arkadaşları olan Ali Fuat, Kazım, Refet Paşalar ve Rauf Bey'den onu ayıran noktalardan biri de bu olmuştur. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerine bağlı olan ve onun planlarını destekleyen bir imaj çizmiştir. Memleket siyasetinde Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif ya da rakip olmak gibi bir niyeti ya da eylemi olmamıştır. Hem bu sebep hem kişilik özellikleri hem de askerî kabiliyetinden ötürü Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yı yakınında tutarak önemli vazifelere getirmiştir.⁸⁶⁵ Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Nurettin Paşa, Ali İhsan Paşa ve Yakup Şevki Paşa ile Asım (Gündüz) Bey'in İsmet Paşa konusunda Mustafa Kemal Paşa ile yaşadığı polemikler, Mustafa Kemal'in ona verdiği tam destekle sona ermiştir.⁸⁶⁶ Bu isimlerin çoğu İsmet Paşa'dan kıdemce üstün olmalarını ileri sürse de Mustafa Kemal Paşa'nın gözünde İsmet Paşa'nın görev adamlığı ve sorunsuz çalışma şekli daha baskın gelmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk'ta* da uğruna en yakın silah arkadaşlarını karşısına aldığı İsmet Paşa için bu hususta bazı sözler sarf etmiştir. İsmet Paşa'nın Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanı olmasına karşı çıkan çatlak sesleri ortadan kaldırdığı ve ona güvendiği için hiç pişman olmadığını ifade etmiştir.⁸⁶⁷ Millî Mücadele'nin liderlerinden olan İsmet Paşa da Mustafa Kemal Paşa ile beraber geçirdiği günlerden şeref duyduğunu hemen hemen her fırsatta dile getirmiştir.⁸⁶⁸

⁸⁶⁴ Topuz, *Bana Atatürk'ü Anlattılar*, s.36.

⁸⁶⁵ Halide Edip (Adivar) Hanım, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın uyumunu şu satırlarla doğrulamıştır. "Bu kanlı ve tehlikeli günlerde iki şey büyük ümit veriyordu. Birincisi, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Bey'in yakınlıkları. Çünkü İsmet Bey'in yumuşatıcı bir tesiri vardı. İkincisi de hayatlarını savaş yolunda fedaya karar vermişlerin arasında hayli sıkı dostluk vardı". (Adivar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s.144.)

⁸⁶⁶ Gülen, "Hatıralar Ekseninde İsmet Paşa'nın Büyük Taarruz Dönemindeki Faaliyetleri", s.224.

⁸⁶⁷ Atatürk, *Nutuk*, s.374.

⁸⁶⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.23.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUDANYA VE LOZAN ANTLAŞMALARİ DÖNEMİ (1922-1923)

Millî Mücadele'nin askerî safhası tamamlanırken Mareşal Mustafa Kemal Paşa ve Korgeneral İsmet Paşa'nın ilişkileri de artık savaş meydanlarından diplomasi alanına taşınmıştır. Büyük Taarruz ve devamındaki takip harekâtı, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın son büyük askerî savaşı olmuştur. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın yönlendirmesiyle Millî Mücadele'ye artık cephede değil diplomasi sahasında devam etmiştir.

4.1. 9 Eylül'den Mudanya Mütarekesi'ne Kadar Siyasi ve Askerî Durum

Türk ordusunun önce 9 Eylül'de İzmir'e girişi ve ardından 18 Eylül'e dek işgal kuvvetlerini Batı Anadolu'dan çıkartması dünya kamuoyunda yankı uyandırmıştır.⁸⁶⁹ Millî Mücadele'nin askerî safhası şimdilik bitmiş, sıra kazanılan zaferi tescil edecek olan diplomatik uzlaşılara gelmiştir.⁸⁷⁰ İlk olarak İngiltere, Türk ordusunun başarısının ardından Ankara Hükümeti'nden aralarında bir savaş halinin olup olmadığı konusuna açıklık getirilmesini istemiştir. Ankara ise İngiltere ile Türk Hükümeti arasında henüz bir barış antlaşmasının olmadığını hatırlatmıştır.⁸⁷¹ Nitekim Anadolu işgalden kurtarılmış olsa da Doğu Trakya'da halen Yunan işgali vardır. Aynı şekilde Boğazlar ve İstanbul da uzun süredir İtilaf Devletleri'nin kontrolündedir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, İzmir'de buldukları zaman zarfında mevcut durum hakkında detaylıca görüşmüşler ve bir an evvel barışın sağlanması fikrinde mutabık olmuşlardır.

⁸⁶⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923), Boğazlara Karşı Harekâtı-Mudanya Mütarekesi- Mütareke'yi İzleyen Olaylar ve Harekât-Lozan Antlaşması-Türk Silahlı Kuvvetlerinin Barışa Dönüşü*, C.2, KS.6 (Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1995), s.40-41.

⁸⁷⁰ İtilaf Devletleri, 7 Eylül'de Yunanistan'ın ateşkes teklifini Ankara'ya bildirirse de Mustafa Kemal Paşa bu teklife herhangi bir geri dönüş yapmamıştır. Çünkü Anadolu'da dağılmış ve hızla geri çekilen Yunanlar ile artık bir mütarekeye ihtiyaç yoktur. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya göre mütareke artık sadece Trakya için söz konusu olabilir. (İnönü, *Hatıralar*, s.285.)

⁸⁷¹ İnönü, a.g.e., s.285.

Bir diğerk önemli husus ise Yunan kuvvetlerinin Trakya'da yeniden güçlenip ordu teşkil edilmesi olasılığının önüne geçmektir. Mustafa Kemal Paşa, İngiliz ordusu ile karşı karşıya gelmeyi göze alarak 1. ve 2. Orduların Çanakkale üzerine yürümesini emretmiştir. İsmet Paşa da harekâtın detaylarını orduya emir olarak bildirmiştir.⁸⁷² Savaş sonrası dönemde elde ettiklerini korumak isteyen İngiltere ise Çanakkale Boğazı'ndaki kuvvetlerini arttırma yoluna gitmiş ve müttefiklerinden Türk ordusuna karşı destek talep etmiştir.⁸⁷³

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya göre Türk ordusunun mevcut gücü, işgal altındaki diğerk bölgeleri de askerî kuvvetle ele geçirecek vaziyettedir.⁸⁷⁴ Ancak Ankara, yeni bir savaşı başlatan taraf olmak istememiştir. Türk ordusunun yürüyüşünün, İngiltere'nin ise ilgili bölgeyi kuvvetleriyle güçlendirme çalışmalarının devam ettiği esnada Fransa devreye girmiştir. General Pellé, İzmir'e gelerek barış yolunu açmak için temaslara başlamıştır. Pellé de İngiltere'nin çizmiş olduğu tarafsız bölgeye Türk ordusunun girmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak Fransa'dan gelen bu istek, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'da somut bir karşılık bulmamıştır.⁸⁷⁵ Ankara Hükümeti, tarafsız bölge diye bir yeri tanımadığını kesin bir dille belirtmiştir. Türk ordusunun yürüttüğü harekâtın ise Yunan kuvvetlerini Doğu Trakya'dan söküp atma amacı taşıdığı vurgulanmıştır.⁸⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, Doğu Trakya'ya ilerleyebilmek için Türk ordusunun karşısına İtilaf Devletleri'nin çıkacağıının farkındadır.⁸⁷⁷ İsmet Paşa, hareket halindeki Türk birliklere kendilerine

⁸⁷² İnönü, *Hatıralar*, s.293.

⁸⁷³ Murat Pınar, "İngiliz Belgelerine Göre Mudanya Mütarekesine Uzanan Süreç", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.15, S.26 (2014): 114.

⁸⁷⁴ Karacan, *Lozan*, s.7.

⁸⁷⁵ Engin Yürür (Ed.), *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, (Matsa Basımevi: Ankara, 2022), B: 9, s.30.

⁸⁷⁶ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.397.; Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.302.

⁸⁷⁷ Yürür, *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, B:1, s.4.

ateş edilmediği sürece İtilaf Devletleri'ne silah çekmeme emri vermiştir.⁸⁷⁸ General Pellé'nin İzmir'deki tavrı Türk komuta kademesinin Trakya konusundaki hassasiyetini tatmin etmemiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa boğazlara yönelik askerî harekâtın hızlanmasını kararlaştırmıştır.⁸⁷⁹

İtilaf Devletleri, Türk ordusunun tavrı karşısında bir araya gelerek durumu istişare etmiştir. Beş gün süren görüşmelerin sonunda alınan kararlar, 23 Eylül'de bir nota olarak Ankara'ya bildirilmiştir.⁸⁸⁰ Ankara Hükümeti, bu notaya cevap vermekte acele etmemiş ve 23 Eylül'de Türk ordusu İsmet Paşa'nın da altını çizdiği üzere kararlı, fakat kışkırtıcı olmayan bir tavırla İngiltere'nin tarafsız olarak nitelediği bölgeye girmiştir.⁸⁸¹ Türk askerinin Çanakkale yakınlarındaki Erenköy'ü ele geçirmesiyle iki ordu burun buruna gelmiştir.⁸⁸² 28 Eylül'de İzmir'e gelen Franklin Bouillon ise gerilimi önlemek amacıyla görüşmelere başlamıştır.⁸⁸³ Mustafa Kemal Paşa'dan harekâtın durdurulmasını talep etmiş ve Trakya konusundaki hassasiyetle ilgili de garanti vermiştir.⁸⁸⁴ Franklin Bouillon'un verdiği teminat, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa için önemli bir kazanım olmuştur. Gelişen olaylar ve kurulan temaslar üzerine Türk ordusu, 27-28 Eylül'de ilerleyişini durdurmuş fakat tedbiri de elden bırakmamıştır.⁸⁸⁵ İtilaf Devletleri'nin 23 Eylül'de verdiği nota da 29 Eylül'de yanıtlanmıştır.⁸⁸⁶ Yusuf Kemal Bey'in imzasıyla iletilen cevap metnini kaleme alan

⁸⁷⁸ Baydur, *Mucizeyi Yaratan Adam Mustafa Kemal*, s.374.

⁸⁷⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.298.

⁸⁸⁰ 23 Eylül 1922 tarihli nota ile ilgili detaylar için Bkz. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923)*, s.140-141.

⁸⁸¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.54-55.

⁸⁸² Yürür, *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, B: 21, s.70.

⁸⁸³ Pınar, "İngiliz Belgelerine Göre Mudanya Mütarekesine Uzanan Süreç", s.122.

⁸⁸⁴ Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, s.398.

⁸⁸⁵ Yürür, *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, B: 20, s.68.

⁸⁸⁶ Yürür, a.g.e., s.106.

kişi İsmet Paşa olmuştur.⁸⁸⁷ Cevapta Türk ordusunun harekâtı durdurduğu, ancak Trakya'nın işgal kuvvetlerinin idaresi altında bir gün daha fazla duramayacağı belirtilmiştir. Ayrıca ateşkesin diğer hükümlerini de kararlaştırmak üzere mütareke görüşmelerine 3 Ekim 1922'de Mudanya'da başlanması teklif edilmiştir.⁸⁸⁸

4.2. Mudanya Mütarekesi ve İsmet Paşa

Millî Mücadele'nin akabinde Mudanya'da yapılacak mütareke görüşmelerinde Türk heyetini kimin temsil edeceği merak konusu olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, bu görev için Millî Mücadele'nin Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'yı uygun görmüştür.⁸⁸⁹ O dönemde Yusuf Kemal Bey, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey gibi diplomatik temas ve dış politika hususunda tecrübeli isimler olmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın mütareke görüşmeleri için daha doğru bir isim olduğunu öngörmüştür. 29 Eylül'de İtilaf Devletleri'nin notasına verilen cevapta da Mudanya Mütarekesi'nde Ankara'nın İsmet Paşa tarafından temsil edileceği vurgulanmıştır.⁸⁹⁰ Mudanya'da Türk heyetinin karşısında ise İngiltere'yi temsilen General Harington, Fransa'yı temsilen General Charpy ve İtalya'yı temsilen de General Monbelli yer almıştır.⁸⁹¹

Batı Cephesi Komutanı olarak işgal kuvvetlerinin Anadolu'dan çıkartılmasında büyük katkı sunan İsmet Paşa, kendisini bu süreçte hizmetleri ve çalışmalarıyla Mustafa Kemal Paşa'ya kanıtlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın ona ve onun kabiliyetlerine duyduğu güvenin temeli 1. Dünya Savaşı'na dek uzanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Mayıs 1917'de Diyarbakır'da İsmet Paşa hakkında verdiği sicilde kendisinin bir diplomatta olması gereken özelliklere sahip olduğunu da ortaya koymuştur.⁸⁹² Gençlik

⁸⁸⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.299.

⁸⁸⁸ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.60.

⁸⁸⁹ İnönü, *DeFTERLER (1919-1973)*, s.41.

⁸⁹⁰ İnönü, *Hatıralar*, s.300.; Baydur, *Mucizeyi Yaratan Adam Mustafa Kemal*, s.373.

⁸⁹¹ Orhan Hülagü, "Mudanya Mütarekesi (3-11 Ekim 1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.8, S.39 (1997): 781.

⁸⁹² "Ciddi, faal, düşüncesi gayet açık ve yüksek fikirli. Maiyyetine ve savaş döneminin durumuna ve ruhsal değişkenliklerine hâkim. İyi bir görüş yeteneğine ve olayları süratle algılamaya sahip". (ATASE, BDH, 2677-193-8.)

yıllarından beri Mustafa Kemal Paşa ile yakın temas içerisinde bulunan İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine verdiği görevleri titiz bir biçimde uygulamaya çalışmıştır. Ayrıca gerek 1. Dünya Savaşı gerek mütareke gerekse de Millî Mücadele yıllarında Mustafa Kemal Paşa'ya başarılı bir ikinci adamlık yapmıştır.⁸⁹³ Diğer yandan İsmet Paşa'nın bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'ya olduğu kadar hiç kimseye özel bir bağlılığı ya da yakınlığı olmamıştır. Anadolu'da kendisinden kıdemli birçok komutanın varlığına rağmen göreve getirildiği Genelkurmay Başkanlığı ve Batı Cephesi Komutanlığı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın güvenini boşa çıkartmamıştır.⁸⁹⁴ İsmet Paşa, 1916 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın emrindeki bir asker/komutan iken altı yıl içinde yani 1922 yılına gelindiğinde Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın ve en ideal çalışma arkadaşı olma yakınlığına ulaşmıştır.⁸⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın Mudanya Mütarekesi için İsmet Paşa'yı seçmesinin daha farklı gerekçeleri de olmuştur. İsmet Paşa'nın askerî kariyerinde daha önce benzer sulh görüşmeleri deneyimi olmuştur. 1907'de Edirne'deki görevi sırasında henüz Yüzbaşı iken meydana gelen bir sınır olayı sebebiyle askerî komisyonda görev almıştır.⁸⁹⁶ Daha sonra ise Yemen'de Ahmet İzzet Paşa'nın emrinde bir Kurmay Binbaşı iken İmam Yahya isyanının bastırılmasındaki müzakerelerde rol almıştır.⁸⁹⁷ Son olarak da Mondros Mütarekesi'nin ardından İstanbul'da kısa süreliğine de olsa Sulh Komisyonu'nda bulunmuştur.⁸⁹⁸ Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa'ya göre İsmet Paşa'nın karakteristik özellikleri de Mudanya'daki mütareke için elverişli durumdadır. İsmet Paşa'nın özgüvenli, sabırlı, inatçı ve ketum yapısıyla İtilaf Devletleri'ni zorlayacağını düşünmüştür. Bu, mütareke görüşmelerinde verilecek psikolojik savaşta

⁸⁹³ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.183.

⁸⁹⁴ Atatürk, *Nutuk*, s.373-374.

⁸⁹⁵ Savaş, *Mustafa Kemal ve İsmet Paşa*, s.45-47.

⁸⁹⁶ BCA, 30.1.0.0./1.2.9.

⁸⁹⁷ BCA, 30.1.0.0./1.2.9.

⁸⁹⁸ Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, İsmet Paşa'nın Mudanya Mütarekesi'ndeki temsilci olarak seçilmesine dair fikri sorulduğunda "Zamanında İstanbul'da Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmet Bey'i Mondros Mütarekesi'ni müteakip Babiâli'de toplanan İstihzaratı Sulhiye Komisyonunda tanıdım. Bu işi görebilir" demiştir. Bkz. Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), s.268-269.

da Türk heyetinin elini güçlendirebilecek bir unsurdur. Yani Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'yı seçmesinde etkili olan neden yalnızca ikili arasında uzun yıllardır devam etmekte olan ilişkiler değildir. Bu kararın alınmasındaki ana unsurlardan biri de liyakat, güven ve deneyim olmuştur. Mustafa Kemal Paşa bundan ötürü Başkomutanlık adına olağanüstü yetkiyle İsmet Paşa'yı atamıştır.⁸⁹⁹

Meseleye bir açıdan daha bakmakta fayda vardır. Mudanya'da icra edilecek görüşmeler için İtilaf Devletleri de üst rütbeli komutanlarını vazifelendirmiştir.⁹⁰⁰ İsmet Paşa da Batı Cephesi Komutanı sıfatıyla Anadolu'daki işgal kuvvetlerinin bozguna uğratılmasında Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa ile beraber başrol oynamıştır. Yani bu noktadan bakıldığında Türk heyetini onun temsil etmesi büyük bir sürpriz olmamıştır.⁹⁰¹ Mudanya'daki mütareke görüşmeleri, 3 Ekim 1922'de öğleden sonra saat 15:15'te başlamıştır. İsmet Paşa, İtilaf Devletleri'nin temsilcilerini tek tek karşılamış ve ev sahibi olduğunu ilk andan itibaren hissettirmiştir.⁹⁰² Müzakerelerinin hemen öncesinde müttefiklerin temsilcilerinin oturacağı yeri dahi kendisi göstermiştir. İsmet Paşa, diplomatik görüşmelere psikolojik üstünlükle ilk konuşmayı yaparak başlamıştır.⁹⁰³ İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte saptamış oldukları başlıca konuları masaya yatırmıştır.⁹⁰⁴ Ana unsurların yanında, Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'dan beklediği önemli bir hassasiyet de olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, halk ve ordunun oldukça yorgun olduğunu belirterek barışa büyük önem vermiştir. Türk

⁸⁹⁹ Atatürk, *Nutuk*, s.556.

⁹⁰⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.96.

⁹⁰¹ Çağla Derya Tağmat, "Mudanya Mütarekesi'nde Görünmez Unsur: Yunanistan", *Barışın Yüzü Mudanya*, Bursa: Mudanya Belediyesi Yayınları, 2022, s.63.

⁹⁰² İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.199-200.

⁹⁰³ Karacan, *Lozan*, s.15.

⁹⁰⁴ İsmet Paşa'ya Mustafa Kemal'in bildirdiği ana gündem maddeleri şunlardır: Trakya en kısa sürede Anadolu Hükümeti'ne teslim edilmesi. Türk ordusunun Trakya'ya geçmesi. Trakya'daki Türklerin saldırıdan korunması için önlemler alınması. Çanakkale ve İstanbul üzerine yürüyen Türk kuvvetlerinin geri çekilmemesi ve oldukları yerde kalması. Bkz. Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.101-102.

ordusunun mevcudu ve gücü, işgal altındaki diğer bölgeleri ele geçirmek için yeterli olsa da yeni ve büyük bir savaşın daha başlamasını istememiştir.⁹⁰⁵ İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın bu talimatını görüşmelerde attığı her adımda aklında tutmuştur.⁹⁰⁶ Şevket Süreyya Aydemir, mütareke görüşmeleri hakkında "Mudanya Savaşı" ifadesini kullanmış ve müzakerelerde antlaşma zeminine ulaşmanın pek de kolay olmadığını vurgulamıştır.⁹⁰⁷ Mütareke görüşmelerinde 5 Ekim günü kritik bir öneme sahiptir. Mütareke öncesinde Fransa'nın Trakya'nın Türk ordusuna teslim edileceğini bildirmesine rağmen 5 Ekim'de İngiliz ve İtalyan temsilcilerinin bu kararı almak için herhangi bir yetkileri olmadığını ileri sürmesi gerginliğe yol açmıştır.⁹⁰⁸ İsmet Paşa da bu çelişki karşısında öfkelenmiş ve durumu her gün olduğu gibi Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir.⁹⁰⁹ İsmet Paşa, Trakya'nın Türklere teslim edilmemesi durumunda yeniden çatışmayı göze alacaklarını bildirmiştir. Mütareke görüşmelerinde bulunan Binbaşı Seyfettin Bey, İsmet Paşa'nın Türk ordusunun kararlılığından söz etmesiyle beraber General Harington'un renginin attığını ileri sürmüştür.⁹¹⁰ İtilaf Devletleri'nin bu tutumu karşısında Mustafa Kemal Paşa da harekete geçmiştir. Ankara, mütareke görüşmelerinden tatmin edici bir sonuç alınamaması ihtimaline karşı önceden tedbir almıştır.⁹¹¹ Görüşmelerin de çıkmaza girmesiyle Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya çok net bir talimat vermiştir.⁹¹² İsmet Paşa'nın 5 Ekim tarihli

⁹⁰⁵ Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923)*, s.145.

⁹⁰⁶ Coşkun, *Asker İnönü (1884-1922)*, s.577.

⁹⁰⁷ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.186.

⁹⁰⁸ Hülagü, "Mudanya Mütarekesi (3 -11 Ekim 1922)", s.767-768.

⁹⁰⁹ Yürür, *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, B: 26, s.82.

⁹¹⁰ Türkan Başyığıt, "Anılarda Mudanya Ateşkes Antlaşması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.6, S.14. (2007): 181.

⁹¹¹ Yürür, *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, B: 27, s.84.

⁹¹² Mustafa Kemal Paşa şöyle demiştir: "Ekim'in 6. günü için kararlaştırılan içtimanızda Trakya'nın İzmir'de kararlaştırılan esaslar dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne iadesini kabul etmedikleri takdirde tasavvur buyrulduğu gibi 6-7 Ekim'de derhal İstanbul üzerine harekete geçiniz". Bkz. Zeki Arıkan, "Mudanya Ateşkes

telgrafına verdiği cevapta da Trakya'nın Ankara Hükümeti'ne teslim edileceği zamanın asla belirsiz olamayacağını altını çizmiştir.⁹¹³ Mustafa Kemal Paşa, 6 Ekim'de de görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmazsa, İsmet Paşa'nın Türk ordusunu İstanbul üzerine harekete geçirmesini istemiştir. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın talimatları doğrultusunda yeni görüşmeyi beklemeye başlamıştır.⁹¹⁴ İkili, mütareke görüşmeleri boyunca devamlı irtibat halinde kalmıştır.⁹¹⁵ Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya bir gizli mesaj daha göndermiş ve ana hatlarıyla şu şartların kabul ettirilmesi gerektiğini hatırlatmıştır:

*Yunan kuvvetlerinin 15 gün içinde Trakya'dan çekilmeleri. Boşaltılan yerlerin TBMM hükümeti temsilcilerine teslim edilmesi. Trakya'da kalacak İtilaf Devlet ve komisyonlarının TBMM yönetimini denetleme ya da işgalci bir amaç taşımaması. Trakya'nın Türkiye'ye verildiğinin açıkça belirtilmesi...*⁹¹⁶

Mudanya'daki gelişmeler üzerine, Türk komuta kademesi henüz İstanbul üzerine harekât başlatmamış ancak gerideki Türk kuvvetlerini ileriye doğru yaklaştırmaya başlamıştır.⁹¹⁷ İtalyanlar, 6 Ekim'de İsmet Paşa'nın taleplerini kabul ettiğini bildirmişse de General Harington, kendi hükümetinden henüz yanıt alamadığını belirtmiştir. General, her an bir dönüş alabileceğini söyleyerek görüşmelerin ertelenmesini talep etmiştir.⁹¹⁸ Şevket Süreyya Aydemir, 6 Ekim günündeki görüşme ve telgraf trafiğine dikkat çekerek "İsmet Paşa'nın Mudanya'da ve 6 Ekim'de olduğu kadar, belki hiç kimse, harple sulhun kısaç arasında böylesine sıkışıp kalmamıştır"

Antlaşması ve İsmet Paşa", İnönü Vakfı, <https://www.ismetinonu.org.tr/mudanya-ateskes-antlasmasi-ve-ismet-pasa/> [21.04.2024].; Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.189.

⁹¹³ Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.306.

⁹¹⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.305-306.

⁹¹⁵ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.106-107.

⁹¹⁶ İnönü, *Hatıralar*, s.306.

⁹¹⁷ Hülagü, "Mudanya Mütarekesi (3 -11 Ekim 1922)", s.760-761.

⁹¹⁸ İnönü, *Hatıralar*, 306-307.

demmiştir.⁹¹⁹ İsmet Paşa, görüşmelerin nihayete ereceği günü beklemiş ve o sırada gazetecilere verdiği bir röportajda da Mustafa Kemal Paşa ve kendisinin kırmızı çizgilerinin belli olduğunu söyleyerek taleplerinin bir an önce kabul edilmesini umduğunu bildirmiştir.⁹²⁰

8 Ekim günü, Türk heyeti adına olumlu bir gelişme yaşanmıştır. Sir Rumbold; Curzon, Poincare ve Sforza'nın mütareke hükümleri hususunda anlaştıklarını açıklamıştır. Üç İtilaf Devleti de Trakya'nın boşaltılmasını bazı koşullara bağlı olarak kabul etmiştir.⁹²¹ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın kararlılığıyla revize edilen hükümler, kesin sonuç için yine de yeterli görülmemiştir. Trakya'nın tahliyesi için verilen süreden Mustafa Kemal ve İsmet Paşa memnun olmamıştır.⁹²² Türk heyeti, bu tahliyenin çok daha hızlı gerçekleşmesi gerektiğini savunmuştur. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya İtilaf Devletleri'nin son tekliflerini ileterek kendisinden talimat beklemeye başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa da İsmet Paşa'dan, taviz vermeden mütarekeyi bir an evvel neticelendirilmesini istemiştir.⁹²³ 9 Ekim gününe gelindiğinde hem İsmet Paşa hem de General Harington artık kesin talimatlarını almıştır. İtilaf Devletleri'nin temsilcileri İsmet Paşa'nın itirazlarını da göz önünde bulundurarak aldıkları talimat doğrultusunda antlaşma hükümlerini çıkartmıştır.⁹²⁴ İsmet Paşa, müttefiklerin hazırladığı projeyi dikkatli bir şekilde incelemiş ve bu yeni hükümleri Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmek mecburiyetinde olduğunu hatırlatmıştır.⁹²⁵ Görüşmeler bu sebeple bir gün daha

⁹¹⁹ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.188-189.

⁹²⁰ İsmet Paşa, bu tarihlerde Mustafa Kemal'e çektiği bir telgrafta "Trakya'yı bize hakikaten vermek fikrinde görünmüyorlar" demmiştir. (Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.306-307.)

⁹²¹ F. Rezzan Ünalp, "Çanakkale'den Mudanya'ya Nasıl Gelindi: Mudanya Mütarekesi", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, C.22, S.34 (2023): 97-98.

⁹²² Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.120-121.

⁹²³ İnönü, *Hatıralar*, s.309.

⁹²⁴ Yürür, *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, B: 28, s.86.

⁹²⁵ Hülagü, "Mudanya Mütarekesi (3-11 Ekim 1922)", s.778.

ertelenmiştir. Antlaşma adına olumlu bir gelişme olarak Fransız ve İtalyan temsilcileri de İsmet Paşa ile görüşmüş, ateşkese olan inançlarını dile getirmiş ve orta yolu bulmuşlardır.⁹²⁶ Mustafa Kemal Paşa, 10 Ekim’de İsmet Paşa’ya ateşkese imzalamaya yetkili olduğunu bir telgraf aracılığıyla şöyle bildirmiştir: “Sözleşmeyi imza ediniz! İmzanız, meclisin de kabulünün eklendiği kuvvetine sahip olacaktır”.⁹²⁷

4.3. Mudanya Mütarekesi’nin İmzalanması

Kısa bir aranın ardından yeniden başlayan ateşkes görüşmelerinde; bazı hükümler ile ilgili çalışmalar, itirazlar ve düzeltmeler üzerinde durulmuştur. Öğleden sonra başlayan toplantı saat 21.30’a dek sürmüştür. Netice itibariyle de tüm maddeler üzerinde uzlaşa sağlanmıştır.⁹²⁸ İsmet Paşa son saniyeye kadar şartları iyileştirmek için çaba sarf etmiştir. Bir noktadan sonra General Harington, mütareke hükümleri konusunda zaten yeterince taviz verdiklerini ve elinden başka bir şey gelmeyeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerinde İsmet Paşa hassas bir seyirde işleyen görüşmeleri, son birkaç değişiklik ile beraber kabul etmiştir.⁹²⁹ İsmet Paşa, daha sonra yapılan görüşmelerin bir karara bağlandığını ve imzaların gece yarısı atılacağını 22.00’de Mustafa Kemal Paşa’ya bildirmiştir. Mudanya Mütarekesi, 11 Ekim 1922 sabahı resmen imzalanmıştır.⁹³⁰ Uzlaşılan 14 maddenin⁹³¹ üç-dört gün içerisinde yürürlüğe girmesi konusunda da fikir birliğine varılmıştır.⁹³² Mudanya Mütarekesi, yalnızca Türk-Yunan savaşını bitirmekle kalmamıştır.⁹³³ 1. Dünya Savaşı’nın akabinde

⁹²⁶ Hülagü, “Mudanya Mütarekesi (3-11 Ekim 1922)”, s.775.

⁹²⁷ Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.307.

⁹²⁸ Mütarekenin tam metni için Bkz. Yürür, *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, s.245-258.

⁹²⁹ Bu anın tanıkları, İsmet Paşa’nın uzun uzun düşündükten sonra bir anda Fransızca J’accepte! yani kabul ediyorum diye bağırdığını aktarmıştır. Bkz. David Walder, *Çanakkale Olayı*, Çev. M. Ali Kayabal (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970), s.369.

⁹³⁰ İsmet Giritli, “Mondros’tan Mudanya’ya, Sevres’den Lausanne’a”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.5, S.14, (1989): 277-284.; ATASE, İSH, 1535-5-4.

⁹³¹ Mütareke Metni için Bkz. TBMM ZC, Dönem 1, 1922, C.23, s.350-353.

⁹³² Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.191.

⁹³³ Mustafa Budak, *Misak-ı Milli’den Lozan’a, İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*,

imzalanan, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'ya göre onur kırıcı bir mahiyette olan Mondros Mütarekesi'nden de birçok yönüyle farklı olmuştur.⁹³⁴ Mudanya'da imzalanan metin; savaş ve antlaşma hukukuna uygun, gerçek bir silah bırakışması özelliği taşımıştır.⁹³⁵ Mudanya Mütarekesi'nin kazanımlarından biri de İstanbul ve Boğazlar konusunda olmuştur. Buralarda bulunan İtilaf Devletleri, barış konferansı sona erdikten sonra bölgeyi tahliye etmeyi kabul etmiştir.⁹³⁶ Bu hükümlerle başkent İstanbul'un da uzun yıllar sonra işgalden kurtuluş yolu açılmıştır. 1922'ye ait İngiliz yıllık raporlarına göre bu mütareke birçok bakımdan Asya'nın Avrupa'ya karşı edindiği kesin bir başarı olarak görülmüştür.⁹³⁷

12 Ekim'de Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, mütarekenin imzalanması üzerine Harington'a teşekkür etmiş⁹³⁸ ve Türk heyetine de kutlama telgrafları göndermiştir. Mustafa Kemal Paşa tebrik mesajında İsmet Paşa'ya da özel bir yer ayırmıştır.⁹³⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın alınan neticeden son derece memnun olduğunu bildiren İsmet Paşa da mütareke için "Maksadımız hâsıl oldu" ifadesini kullanmıştır.⁹⁴⁰ İsmet Paşa, 1959'da Mudanya Mütarekesi'nin 37. yıl dönümü vesilesiyle organize edilen tören için Mudanya'ya gelmiştir. İsmet Paşa, mütarekenin anlam ve önemini o günün bakış açısıyla ifade ederken özellikle savaş çıkmadan ve kurşun atılmadan hatırı sayılır bir toprak parçasının teslim alındığına dikkat çekmiş ve Türklerin son birkaç yüzyılına bakıldığında bunun bir örneği olmadığını belirtmiştir.⁹⁴¹ Bu başarıyı elde eden Türk

(İstanbul: Küre Yayınları, 2008), s. 283.

⁹³⁴ Yürür, *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, B: 30, s.92.

⁹³⁵ Yürür, a.g.e., B: 30, s.92.

⁹³⁶ Cezmi Eraslan, "Mudanya Mütarekesi", (TDV İslam Ansiklopedisi: Ankara, 2020), C.30, s.355-356

⁹³⁷ Ali Satan, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1922*, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2011), s.71.

⁹³⁸ Bkz. Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.140.

⁹³⁹ Karacan, *Lozan*, s.25.; Akşam, 13 Ekim 1922.

⁹⁴⁰ İnönü, *Hatıralar*, s.312.

⁹⁴¹ Emir Doğan Savaş, "Bir Devletin Doğuşunu Müjdelemiş Kasaba", *Barışın Yüzü Mudanya*,

heyetinin başındaki İsmet Paşa, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın bir kez daha takdirini kazanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Mudanya Mütarekesi için "Politik bir zafer" ifadesini kullanmıştır.⁹⁴²

Yurt içinde olduğu kadar dünya kamuoyunda da yankı uyandıran mütareke artık dengelerin değiştiğine yorumlanmıştır.⁹⁴³ Mütareke haberini veren *The Times*, imzaların General Harington ve İsmet Paşa'nın sağduyusuyla atılabildiği ve hükümlerde Türk Hükümeti'nin onurunu zedeleyen herhangi bir başlık olmadığını belirtmiştir.⁹⁴⁴ Bununla beraber *Manchester Guardian Gazetesi* de ateşkesin İstanbul'da halkı rahatlattığını sayfalarına taşımıştır. Gazetede, İsmet Paşa'nın özgürlüğe düşkün ve zaferle yoğrulmuş bir milleti temsil ettiği kaleme alınmıştır.⁹⁴⁵ Mudanya Mütarekesi'nin sonuçları, Büyük Millet Meclisi'ndeki durumu da etkilemiştir. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın ateşkes için İsmet Paşa'ya olan itimadındaki haklılığı bir kez daha görülmüştür. İsmet Paşa'nın görüşmelerin ilk gününden başlamak üzere hem ev sahibi olduğunu devamlı hatırlatması hem de galip bir ordunun komutanı olarak tavizsiz duruşu, onun imajına katkı sağlamıştır.⁹⁴⁶ Enver Ziya Karal, ateşkesin İsmet Paşa'nın çelik iradesi ile sağlandığını vurgulamıştır.⁹⁴⁷ Mudanya Mütarekesi, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın ilişkileri bakımından önemli bir kilometre taşıdır. Kılıç Ali, hatıralarında Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'yı gelecekte inşa etmeyi planladığı politikalar için şimdiden hazırlamaya başladığını ifade etmiştir.⁹⁴⁸ Nitekim İsmet Paşa da yeni vazifesinin inceliklerini, diplomasi bakımından ilk ciddi deneyimi olan Mudanya Mütarekesi'nde

(Bursa: Mudanya Belediyesi Yayınları, 2022), s.133.

⁹⁴² Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923)*, s.145.

⁹⁴³ Aralov, a.g.e., s.143.

⁹⁴⁴ *The Times*, 16 Ekim 1922.

⁹⁴⁵ *Manchester Guardian*, 16 Ekim 1922.

⁹⁴⁶ Mekki Uludağ, "Mudanya'dan Lozan'a Amerikan Basınında İsmet Paşa (11 Ekim 1922 – 20 Kasım 1922)", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.23, S.4 (2023): 1315.

⁹⁴⁷ "Enver Ziya Karal'ın İsmet İnönü'nün 1. Ölüm Yıldönümü Anma Töreni Konuşması", *Bellekten*, S.153, (1975): 18.

⁹⁴⁸ Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.178-179.

göstermiştir.⁹⁴⁹ Örneğin Rumbold, Mudanya'daki gözlemlerini aktarırken İsmet Paşa'nın bazı tavırlarına dikkat çekmiştir. İsmet Paşa'nın aklına yatmayan hususları "Ankara'ya danışmam gerekir" şeklinde öteleyerek zaman kazanmaya çalıştığını belirtmiştir. Bunun yanında İsmet Paşa'nın fiziksel olarak da kulaklarının ağır işitmesi, bazı zamanlarda toplantıların seyri için sorun yaratmıştır.⁹⁵⁰ Ancak İsmet Paşa'nın bunu da kendi lehine zaman geçirme şekli olarak kullandığı anlaşılmıştır. General Harington'un ateşkes görüşmeleri esnasında İsmet Paşa üzerindeki gözlemleri de dikkat çekici olmuştur.⁹⁵¹ General, ilk zamanlarda gözüne çarpmasa da toplantılar uzadıkça İsmet Paşa'nın diplomatlık özelliklerini yakından gördüğünü belirtmiştir.⁹⁵² Harington'un anılarında yer verdiği hususlardan biri de İsmet Paşa'nın özgüveni ve dik duruşunun arkasında Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine verdiği güven ve yetkilerin olduğudur. Aydemir'in yayımlanmış olduğu bu mektupta şu ifadeler yer almıştır: "İsmet Paşa'yı ilk gördüğüm vakit, o benim üzerimde büyük bir etki ve intiba bırakmadı. Görünürde gösterişsiz, ufak tefek bir insandı. Bizimle münasebetlerinde çok inatçı görünüyordu. Onun güldüğünü hemen hemen görmedim. Ankara'dan aldığı kesin talimata göre hareket ediyordu. Teferruat hususunda üstattı".⁹⁵³

Harington'un söylemlerinden de anlaşılacağı üzere İsmet Paşa, yeni görevine hızlı adapte olmuştur. Hatta müttefik devletlerin delegeleri, Franklin Bouillon'a, İsmet Paşa'nın kendilerine mağlup muamelesi yaptığından ötürü sitem etmişlerdir.⁹⁵⁴ İsmet Paşa, görüşmeleri Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı talimatlar doğrultusunda yürütse de bunları uygulamaya geçirebilmek için belli bir donanım ve yetenek gereklidir. İsmet Paşa, askerlik kabiliyetinin yanında diplomatik ilişkileri idare edebilecek yeterliliğe

⁹⁴⁹ Yürür, *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, B: 1, s.272.

⁹⁵⁰ Behçet K. Yeşilbursa, "Barışın Yolunu Açan Kent ve Mütareke", *Barışın Yüzü Mudanya*, (Bursa: Mudanya Belediyesi Yayınları, 2022), s.52.

⁹⁵¹ Detaylar için Bkz. Başyigit, "Anılarda Mudanya Ateşkes Antlaşması", s.180-181.

⁹⁵² Mango, *Atatürk*, s.343.

⁹⁵³ Yılmaz Akkılıç, *A. Galip Tokça'nın İki Mütareke Arasında Mudanya'nın Tarihi Hatıraları*, (İstanbul: Yeni Zamanlar Sahaf Yayınları, 1959), s.25-26.

⁹⁵⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.311.

sahip olduğunu da Mudanya Mütarekesi ile göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa da İsmet Paşa'nın kazandığı diplomat kimliğinin gelişimini Ankara'da yakından takip etmiştir.⁹⁵⁵

4.4. Lozan Barış Konferansı'na Giden Süreç

Türkiye, Mudanya Mütarekesi'nin ardından sınırları çizecek olan barış antlaşmasını geciktirmek istememiştir. Çünkü Mudanya, kalıcı barışı sağlayan bir antlaşma değil silahları susturan bir mütareke özelliği taşımıştır.⁹⁵⁶ Bundan dolayı henüz Mudanya görüşmeleri sürerken barış konferansının 20 Ekim'de İzmir'de toplanması İtilaf Devletleri'ne teklif edilmiş ancak bu öneri kabul görmemiştir.⁹⁵⁷ Müttefikler kendi aralarında görüşükten sonra Barış Konferansı'nın 13 Kasım'da toplanması kararı aldıklarını bir nota ile Ankara'ya bildirmişlerdir. Konferans için İsviçre'nin Lozan kenti seçilmiştir.⁹⁵⁸ İstanbul Hükümeti'nin Sadrazamı Tevfik Paşa da Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta iki hükümetin birlikte uyum içerisinde Lozan'a gitmesinin uygun olduğunu bildirmiştir.⁹⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa ise bunu dikkate almayarak Türkiye'nin tek temsilcisinin Ankara olduğunu hatırlatmıştır.⁹⁶⁰ İstanbul'un kazanılan askerî ve siyasi zaferlere ortak olma girişimi artık saltanat makamının da ciddi manada tartışılmalı hale gelmesine yol açmıştır. Mustafa Kemal Paşa da zaten uzun süredir aklında olan saltanatın kaldırılması mevzusunu, uygun siyasi ortamın doğması üzerine gündeme getirmiştir. İsmet Paşa da bu konuda Mustafa Kemal Paşa ile fikir birliği

⁹⁵⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.313.

⁹⁵⁶ Bkz. Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.148-149.

⁹⁵⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar 1. Kısım*, (İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1957), s.88.

⁹⁵⁸ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.192.

⁹⁵⁹ Asaf Özkan, "Cumhuriyet'e Giden Yol: Saltanatın Kaldırılması Sürecinde Yaşanan Siyasal Sistem Tartışmaları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.59 (2023): 111-113.

⁹⁶⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.168-169.

halindedir.⁹⁶¹ İsmet Paşa, İstanbul Hükümeti'nin hâkimiyet iddiasını reddederek hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ve meclise ait olduğunu yaptığı konuşmada vurgulamıştır.⁹⁶² Netice olarak saltanat makamının kaldırılmasına ilişkin teklif, 1 Kasım 1922'de Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilmiştir.⁹⁶³ Kanun kapsamında hilafet makamının⁹⁶⁴ varlığına o an itibarıyla dokunulmamıştır.⁹⁶⁵

4.4.1. Lozan'daki Türk Heyeti'nin Seçilmesi

Osmanlı Hanedanı'nın egemenliğine son verilmesiyle İstanbul Hükümeti de resmen düşmüş, Lozan'a gidecek Türk heyetinin eli güçlenmiştir. Sultan Vahdeddin ise saltanatın kaldırılması üzerine hayatının tehlikede olduğunu öne sürerek İtilaf Devletleri'ne sığınmıştır.⁹⁶⁶ Osmanlı'nın son hükümdarı bu talebin olumlu karşılanmasıyla Türkiye'yi terk etmiştir.⁹⁶⁷ Saltanat meselesinin çözüme kavuşması ile gözler Lozan'a gidecek heyetin kimlerden oluşacağı ve baş delegenin kim olacağı

⁹⁶¹ İsmet Paşa, kendi ifadesiyle genç subaylık yıllarından itibaren saltanat makamında oturan kimselerin iktidar ve hâkimiyet anlayışını sorgulamıştır. (*Akis*, 27 Ekim 1962.) Hatıralarında naklettiği bir olaya göre Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele yıllarında onun bu konudaki fikrini öğrenmek maksadıyla bir hamle yapmıştır. Eski Şeyhülislam Hayri Bey, Eskişehir'de İsmet Paşa'yı ziyaret etmiş ve İstanbul'dan bir şehzadenin Anadolu'ya getirilip iki hükümet arasındaki gerginliğin yumuşatılması konusunda fikrini sormuştur. İsmet Paşa ise buna şiddetle karşı çıkmıştır. (İnönü, *Hatıralar*, s.441-442.) İsmet Paşa, Hayri Bey'i kendisine gönderen kişinin Mustafa Kemal Paşa olduğunu ise çok sonra anlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, bununla hem İsmet Paşa'nın hanedan hakkındaki güncel fikrini öğrenmiş hem de Hayri Bey'e Anadolu'daki fikir birliğini göstermiştir.

⁹⁶² Cihan, *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973*, s.53.

⁹⁶³ BCA, 30.10.0.0/202.379.3-2.

⁹⁶⁴ Konuyla ilgili tartışmalar için Bkz. Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.381.

⁹⁶⁵ TBMM ZC, Dönem 1, 1922, C.24, s.314.

⁹⁶⁶ Bkz. BCA, 30.10./101.653.7.

⁹⁶⁷ Recep Çelik, "İngiliz Korumasında Sultan Vahideddin'in Sürgün Seyahatleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.16, S.33 (2017): 186.; Bilal N. Şimşir, "Vahdetin'in Kaçışı ve Sonu", *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Kasım 1973.

hususuna çevrilmiştir.⁹⁶⁸ Ankara’da meclis ve hükümet çevrelerinde baş delege adaylarıyla ilgili tartışmalar başlamıştır. Konuşulan isimler arasında Vekiller Heyeti Başkanı Rauf Bey, Sıhhiye Vekili Rıza Nur Bey, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Fethi Bey yer almıştır.⁹⁶⁹ Ancak çoğu kimse Rauf Bey ismi üzerinde yoğunlaşmıştır.⁹⁷⁰ 1918’de Mondros Mütarekesi’ni imzalayan Rauf Bey, üzerindeki bu olumsuz algıyı tersine çevirmek istemiştir.⁹⁷¹ Bu vesileyle hem geçmişe dönük eleştirileri yok etmek hem de kendisini Malta’da sürgün eden İtilaf Devletleri ile tekrar karşılaşmayı arzu etmiştir.⁹⁷² Nitekim Rauf Bey, Lozan Konferansı ve temsil heyeti ile ilgili fikirlerini Mustafa Kemal Paşa’yla paylaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey’e verdiği cevabı ise *Nutuk*’ta şu şekilde açıklamıştır:

*Rauf Bey’in başkanlığı altında bulunacak kurulun, bizim için ölüm dirim sorunu olan bu konuda başarı kazanacağına güvenemiyordum... Kendisine danışman olarak İsmet Paşa’nın verilmesini önerdi. Bu öneriye verdiğim yanıtta, İsmet Paşa’dan danışman olarak pek az yararlanılabilir. İsmet Paşa başkan olursa, kendisinden en çok yararlanılabileceğine ben de inanıyorum dedim.*⁹⁷³

Lozan’a gidecek olan heyetle ilgili bu tür görüşme ve tartışmalar sürerken İsmet Paşa’nın konuya hiç ilgisi olmamıştır. İsmet Paşa, Mudanya’da Mustafa Kemal

⁹⁶⁸ Selma Göktürk Çetinkaya, “Ankara’dan Lozan’a İsmet Paşa’nın Konferans Öncesindeki Günleri (5-20 Kasım 1922)”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.26, S.46 (2024): 117.

⁹⁶⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi’nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.169-170.

⁹⁷⁰ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.192.; Kazım Özalp’a göre Yusuf Kemal Bey ve Rıza Nur Bey, baş delege olarak değil Vekiller Heyeti Başkanı Rauf Bey’in yardımcısı olarak düşünülmüştür. Bkz. Özalp, *Millî Mücadele (1919-1922)*, C.1, s.236-237.

⁹⁷¹ Rauf Bey, hatıralarında ise tam aksi yönde bir söylemde bulunmuştur. Lozan’a Rauf Bey’in gitmesini önerenlere karşı kendisinin Yusuf Kemal Bey’i tavsiye ettiğini söylemiştir. Bkz. Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009), s.540.

⁹⁷² Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi’nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.170-171.

⁹⁷³ Atatürk, *Nutuk*, s.557-558.

Paşa'nın kendisine verdiği görevi ifa ettikten sonra istirahat etmiştir.⁹⁷⁴ Mustafa Kemal Paşa da ilk aşamada İsmet Paşa'ya bu konuyu açmamıştır. Bundan önce İsmet Paşa'nın Mudanya'daki performansını kendi içerisinde değerlendirmiş ve Lozan'da başarı olup olamayacağını bir müddet düşünmüştür. Mustafa Kemal Paşa, diğer adayları da göz önünde bulundurarak kesin kararını vermiştir.⁹⁷⁵ Lozan'a Türk heyetinin başında göndereceği kişi olarak İsmet Paşa'yı tercih etmiştir.⁹⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa, kararını verdikten sonra Lozan konusunu İsmet Paşa'ya ilk kez açmıştır. Mustafa Kemal Paşa, konferansa onun gitmesi gerektiğini söyleyince İsmet Paşa bir diplomat değil asker olduğunu ifade ederek ilk başta gitmek istemediğini bildirmiştir.⁹⁷⁷ İsmet Paşa'ya göre bu göreve en uygun isim Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'dir. Mustafa Kemal Paşa, onun da İsmet Paşa'yı istediğini ve Yusuf Kemal Bey'in görevinden istifa edeceğini belirtmiştir. İsmet Paşa'nın itirazına rağmen Mustafa Kemal Paşa kesin kararını bildirince İsmet Paşa bunu bir emir⁹⁷⁸ telakki ederek kabul etmiştir.⁹⁷⁹ İsmet Paşa, kendisinin gerek Millî Mücadele gerekse de barış görüşmeleri sırasındaki mühim görevlere getirilişini, yakın arkadaşlarının çok zor hazmettiğini vurgulamıştır.⁹⁸⁰

4.4.2. Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa Tercih

Mustafa Kemal Paşa'nın Mudanya'da olduğu gibi Lozan için de İsmet Paşa'yı seçmesi ve onu ikna etmesinin birçok farklı nedeni vardır. 1916'dan beri yakından tanıdığı, tüm özelliklerini bizzat yakından gördüğü İsmet Paşa'ya oldukça fazla güven duymuştur.⁹⁸¹ İkili arasındaki uyum net bir şekilde göze çarpmıştır. İsmet Paşa diğer adaylara karşı Mustafa Kemal Paşa'ya çok daha fazla bağlı ve uysaldır. Mustafa

⁹⁷⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.314.

⁹⁷⁵ Çetinkaya, "Ankara'dan Lozan'a İsmet Paşa'nın Konferans Öncesindeki Günleri (5-20 Kasım 1922)", s.118.

⁹⁷⁶ Atatürk, *Nutuk*, s.557-558.

⁹⁷⁷ Atatürk, a.g.e., s.557-558.

⁹⁷⁸ Çetinkaya, "Ankara'dan Lozan'a İsmet Paşa'nın Konferans Öncesindeki Günleri (5-20 Kasım 1922)", s.118-119.

⁹⁷⁹ İnönü, *Hatıralar*, s.315.

⁹⁸⁰ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.193.

⁹⁸¹ Coşkun, *Asker İnönü (1884-1922)*, s.151.

Kemal Paşa için yurt dışında gerçekleşecek ve kendisinin de kısıtlı olarak etki edebileceği bir konferans için en güvendiği ve talimatlarına en çok uyacak isim de İsmet Paşa olarak belirlemiştir. Nitekim İsmet Paşa, Mudanya Mütarekesi sürecinde bunu göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı kararda İsmet Paşa'nın Mudanya'daki performansının da belirleyici olduğunu söylemek mümkündür.⁹⁸² İsmet Paşa, Mudanya'da Mustafa Kemal Paşa'nın talimatnamesinden taviz vermeden görüşmeleri neticelendirmiştir. Bunun yanında İsmet Paşa, Osmanlı'nın son dönem diplomatlarında göze çarpan durgunluğu ve mağlubiyet psikolojisini taşıyan biri değildir.⁹⁸³ Gençlik yıllarında Büyük Millet Meclisi ve Millî Mücadele'ye yakından tanıklık eden Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "İsmet Bey, cin gibi zeki gözleriyle o zamanlar benim üzerimde saygı ile birlikte bir tür korku duygusu uyandırdı. Onda, öteki milletvekillerine benzemeyen, fakat ne olduğunu bilip çıkaramadığım bir özellik vardı". Velidedeoğlu'na göre Ankara'da herkes İsmet Paşa'yı Mustafa Kemal Paşa'nın sağ kolu olarak görmüştür.⁹⁸⁴

İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın zihniyetine, liderlik dinamiklerine en uygun kişi olarak öne çıkmıştır. Bunun yanında Batı Cephesi'nin komutanı olarak da Millî Mücadele'nin liderleri arasında yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın deyimiyile, İsmet Paşa'nın sabırlı, ketum, garantici ve inatçı tavrı da Türk heyetinin Lozan'daki baskı karşısında dirençli kalmasını sağlayacak bir unsurdur. General Harington'un onu tanımladığı demeçlerinde göze çarpan unsurlar olan her kararı fazlaca düşünüp tartması, bunların arka planında Türk heyetinin aleyhine bir hükmün olup olmadığını defalarca incelemesi de dikkate değer bir çalışma prensibidir. Bu süreçte, Mustafa Kemal Paşa ve Franklin Bouillon arasında geçen bir diyalog da İsmet Paşa'yı yakından ilgilendirmiştir. Mustafa Kemal, Franklin Bouillon'a baş delege olarak kimi önerebileceğine dair bir soru yöneltmiş ve Bouillon'dan "İsmet Paşa en iyisini yapar" yanıtını almıştır.⁹⁸⁵ Anadolu'daki tüm gelişmelere 1922 yılı başından beri tanıklık

⁹⁸² Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.170-171.

⁹⁸³ Baydar, *Atatürk'le Konuşmalar*, s.80-81.

⁹⁸⁴ Velidedeoğlu, *İlk Meclis - Millî Mücadele'de Anadolu*, s.126.

⁹⁸⁵ Atay, *Çankaya*, s.335-336.

eden Sovyet Rusya'nın Büyükelçisi Aralov da Mustafa Kemal Paşa'nın ona olan itimadı ve İsmet Paşa'nın bu göreve olan uygunluğuna dikkat çekmiştir.⁹⁸⁶

Türk heyetini Lozan'da temsil edecek kişinin neden İsmet Paşa olduğu kadar neden Rauf Bey, Ali Fuat Paşa, Kazım Paşa veya bir başkası olmadığı da dikkate değer bir husustur. Rauf Bey'in Mondros'ta üzerine yapışan algı, meclisteki muhalif grupla olan temasları ve İngiltere'ye olan yakınlığı belirleyici olmuştur. Lozan gibi önemli bir dönemde Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın verdiği güveni Rauf Bey'de görememiştir.⁹⁸⁷ Dr. Rıza Nur Bey de onun başkanlığındaki bir kabinede yer almasına rağmen Rauf Bey yerine İsmet Paşa'nın daha doğru bir tercih olacağı yönünde bir fikir beyan etmiştir. Üstelik Lozan'da diğer devletler de temsilcilerini Hariciye Vekillerinden seçmiştir. Rauf Bey'in Vekiller Heyeti Başkanı olması da kendisi için ayrı bir handikaptır.⁹⁸⁸ Diğer yandan Gümrü Antlaşması'nı imzalayan Kazım Paşa ve Moskova Büyükelçiliği yapan yakın silah arkadaşı Ali Fuat Paşa da Mustafa Kemal Paşa'nın nazarında ilgili parametrelerde İsmet Paşa kadar güven telkin etmemiş ve gündeme gelmemiştir.⁹⁸⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın yakınları olarak Ali Fuat Paşa ve Fethi (Okyar) Bey, en başından beri Türkiye'yi baş delege olarak Rauf Bey'in temsil etmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.⁹⁹⁰ Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa tercihi, birçoğuna göre Millî Mücadele'nin önder kadrosu arasındaki ilk ciddi kırılma

⁹⁸⁶ Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923)*, s.118-119.

⁹⁸⁷ Aralov, a.g.e., s.170-171.

⁹⁸⁸ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.170-171.

⁹⁸⁹ Kazım Paşa, İsmet Paşa'nın Türk heyetinin başına getirilmesi hadisesi ile ilgili Mustafa Kemal Paşa ile bir konuşma yaptığını ifade etmiştir. Kazım Paşa'ya göre Mustafa Kemal, niçin kendisini değil de İsmet Paşa'yı gönderdiğini şöyle gerekçelendirmiştir: "Sulh heyetimize seni baş murahhas olarak gönderemem. Çünkü kafanla harekette ısrar edersin. İsmet Paşa'yı göndereceğim; çünkü sözümünden dışarı çıkmaz". Bkz. Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası Atatürk-Karabekir*, (İstanbul: Emre Yayınları, 1991), s.92.

⁹⁹⁰ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980), s.331.

olarak kabul edilmiştir.⁹⁹¹ İsmet Paşa, görevinden 24 Ekim’de istifa eden Yusuf Kemal Bey’in teklifi ile 26 Ekim’de 155 kabul oyuyla Hariciye Vekili seçilmiştir. İsmet Paşa, 28 Ekim’de yayımladığı bildiri ile Batı Cephesi Komutanlığı görevinin sona erdiğini bildirmiş ve uzun bir veda mesajı paylaşmıştır.⁹⁹²

İsmet Paşa, 30 Ekim’de meclis kürsüsüne çıktığında artık Batı Cephesi Komutanı değil Hariciye Vekilidir. İsmet Paşa, mecliste yaptığı konuşmada Türk ordusunun Millî Mücadele’de göstermiş olduğu özveriyi ifade etmiştir. Türk ordusunun sulhu temin etmek için en büyük vasıta olduğunu da sözlerine eklemiştir.⁹⁹³ Kısa süre içinde de Ankara Hükümeti’nin Lozan’da İsmet Paşa başkanlığındaki geniş heyeti de belirlenmiştir. Vekiller Heyeti tarafından oluşturulan ekipte Hasan (Saka) Bey ve Dr. Rıza Nur Bey de yer almıştır.⁹⁹⁴ Bunların yanı sıra Celal (Bayar) Bey, Şükrü (Kaya) Bey, Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey, Hikmet (Bayur) Bey ve Yahya Kemal (Beyatlı) Bey gibi danışman, kâtip ve gazeteciler de heyette yer almıştır.⁹⁹⁵ Heyetin kurulma biçiminde dikkat çeken bir husus vardır. Tamamı Ankara kadrosundan olan heyet, yeni nesil Türk diplomasinin de ilk örneğini teşkil etmiştir. Deneyimli birçok Osmanlı diplomatı da hali hazırda mevcut olmasına rağmen hiçbiri delegasyon heyeti içerisinde değerlendirilmemiştir.⁹⁹⁶ Türk heyetinin mecliste kabul görmesiyle söz alan İsmet Paşa, Lozan Barış Konferansı’ndaki ilkelerini açıklamıştır. İsmet Paşa’nın konuşmasında altını çizdiği en önemli nokta Misak-ı Millî olmuştur.⁹⁹⁷ Bununla beraber Lozan Heyeti’ne, Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa ile tüm

⁹⁹¹ Bkz. Resul Babaoğlu, “Muharebeden Diplomasiye: Lozan Konferansı’nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.35, S.99 (2019): 95-140.

⁹⁹² Tam metin için bkz. İnönü, “*Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*”, s.438.

⁹⁹³ Cihan, *İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları 1920-1973*, s.48-52.

⁹⁹⁴ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi’nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.171.

⁹⁹⁵ Türk heyetinde yer alan kişilerin geniş listesi için Bkz. Karacan, *Lozan*, s.44-48.

⁹⁹⁶ Karacan, a.g.e., s.44-48.

⁹⁹⁷ Karacan, a.g.e., s.48.

bakanların imzasını taşıyan 14 maddelik bir talimatname verilmiştir.⁹⁹⁸ Bu talimatname, Türk heyetinin yol haritası olma özelliği taşımıştır. Bu talimatnameye göre iki konu ön plana çıkartılmıştır. Bunlar, Türk heyetinin taviz veremeyeceği ve kabul edilmezse Lozan'ı terk etme yetkisine sahip olacağı kadar önem arz etmiştir. Buna göre; adli, ekonomik, ticari vb. tüm kapitülasyonların kaldırılacağı vurgulanmıştır. Diğer yandan Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasının asla kabul edilmeyeceği belirtilmiştir. Bu durum, Ankara'nın yurdun ve ordunun bütünlüğü ve Misak-ı Millî konusundaki hassasiyetini de gözler önüne sermiştir.⁹⁹⁹ Nitekim İsmet Paşa da 3 Kasım'da heyetin başkanı olarak yaptığı konuşmada Misak-ı Millî'yi gerçekleştirmek üzere yola çıkacaklarını belirtmiştir.¹⁰⁰⁰

4.4.3. Türk Heyeti'nin Ankara'dan Ayrılması

İsmet Paşa'nın başkanlığındaki Türk heyeti, 5-6 Kasım 1922'de Ankara'dan hareket etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yı istasyonda uğurlamıştır. Yola çıkmadan önce Türk heyeti için bir bütçe hazırlanmış ve kılık kıyafet hususunda şık olmalarına özen gösterilmiştir.¹⁰⁰¹ Heyet, 7 Kasım'da önce İstanbul'a varmıştır. İsmet Paşa, Millî Mücadele'ye katılmak üzere 1920 Mart'ında kaçarak terk ettiği İstanbul'da o gün alkışlarla karşılanmıştır. Başkentte Refet Paşa'yı da ziyaret eden İsmet Paşa, gazetelere verdiği beyanatta barışa olan arzusunun dile getirmiştir.¹⁰⁰² İsmet Paşa, müttefiklerin konferansın 13 Kasım'da toplanacağını bildirmesiyle buna göre yola çıkmıştır. Ancak 8 Kasım'da¹⁰⁰³ Lord Curzon, İstanbul'daki temsilcisi Rumbold'a konferansın bir süre ertelenebileceğini söyleyerek bunu İsmet Paşa'ya bildirmesini istemiştir.¹⁰⁰⁴ Gerekçe

⁹⁹⁸ Talimatnamenin geniş detayları için Bkz. Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.265-266.

⁹⁹⁹ Ali Güler, *Bin Yıllık Hesaplaşma Lozan*, (İstanbul: Halk Kitapevi, 2017), s.142.; Baydar, *Atatürk'le Konuşmalar*, s.75-76.

¹⁰⁰⁰ Cihan, *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973*, s.61.

¹⁰⁰¹ BCA, 30.18.1.1/6.34.7.

¹⁰⁰² *Tevhid-i Efkâr*, 8 Kasım 1922.

¹⁰⁰³ Çetinkaya, "Ankara'dan Lozan'a İsmet Paşa'nın Konferans Öncesindeki Günleri (5-20 Kasım 1922)", s.121.

¹⁰⁰⁴ Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), s.89.; Lozan Barış

olarak da İngiltere'deki seçimler gösterilmiştir.¹⁰⁰⁵ Müttefikler, Türkiye'ye karşı ortak bir anlayış tesis etmek için zaman kazanmaya çalışmışlardır. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa bu nezaketsizliği kınasa da barışın bir an önce gerçekleşmesinin bilincinde olarak kriz yaratacak kadar sert bir tepki göstermemişlerdir.

Türk Heyeti bu haberin gelmesinden bir gün sonra yani 9 Kasım'da İstanbul'dan hareket etmiştir.¹⁰⁰⁶ Bu, İtilaf Devletleri'nin zaman kazanma ve ortak anlayış geliştirme tertibine bir cevap olarak kabul edilebilir. Nitekim 11 Kasım 1922 saat 21.00'da Lozan'a varılmıştır.¹⁰⁰⁷ İsmet Paşa, Lozan'a konferansın başlayacağı tarihten çok önce gelmiş ve gazetecileri toplayarak dünya kamuoyu önünde müttefikleri eleştirmiştir.¹⁰⁰⁸ 12 Kasım'da müttefiklere verilen notada Türkiye'nin barışa verdiği önem ve karşı tarafın ciddiyetsizliği vurgulanmıştır.¹⁰⁰⁹ İsmet Paşa'nın eleştirisine süratle yanıt veren İtilaf Devletleri, özür dileyerek bu gecikmenin kendi iç işlerindeki bazı problemlerden kaynaklandığını öne sürmüştür.¹⁰¹⁰ 13 Kasım'da basın toplantısı düzenleyen İsmet Paşa, Türkiye'nin barış için her yolu denediğini, Mustafa Kemal Paşa'nın Büyük Taarruz öncesinde Londra'ya temsilci (Fethi Bey) gönderdiğini, ancak olumlu bir karşılık alamadıklarını hatırlatmıştır. Ardından da yine müttefiklerin Lozan'da olmamasına atıf yapmış ve kamuoyuna bu konuyu unutturmamıştır.¹⁰¹¹

Antlaşması'yla ilgili en önemli eserlerden birini kaleme alan ve bu tarihi sürece tanıklık eden Ali Naci Karacan, konferansın erteleme haberinin ilk kez Lozan'da öğrenildiğini ifade etmiştir. (Karacan, *Lozan*, s.53.) Ancak bu konuyla ilgili belgeler incelendiğinde, İsmet Paşa'nın henüz İstanbul'dayken bilgilendirildiği açıktır. Bkz. Salahi R. Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), s.150.

¹⁰⁰⁵ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.200.

¹⁰⁰⁶ A.g.e., s.196.; *İkdam*, 9 Kasım 1922.

¹⁰⁰⁷ Karacan, *Lozan*, s.50.

¹⁰⁰⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.320.

¹⁰⁰⁹ İnönü, "Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933", s.455.

¹⁰¹⁰ Bilal N. Şimşir, *Lozan Günlüğü*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2023), s.104

¹⁰¹¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım*

4.5. Lozan Barış Konferansı'nın İlk Dönemi

Lozan Barış Konferansı, müttefiklerin de Lozan'a gelişiyle beraber 20 Kasım 1922'de yapılan törenin ardından resmen açılmıştır. Lozan'daki ilk kriz daha açılış sırasında meydana gelmiştir.¹⁰¹² İsmet Paşa, İsviçre Başkanı Haab haricinde biri konuşursa kendisinin de söz alacağını bir gün önce Poincare ile olan görüşmesinde bildirmiştir.¹⁰¹³ Nitekim Lord Curzon, Robert Haab'ın ev sahibi olarak yaptığı açılış konuşmasının ardından sonra kürsüye çıkmış ve kısa bir konuşma yapmıştır. Curzon iner inmez İsmet Paşa cebindeki notları çıkartarak hemen kürsüye yönelmiş ve konuşmaya başlamıştır.¹⁰¹⁴ İsmet Paşa, konuşma metninde Türkiye'nin uğradığı haksızlıkları ve Anadolu'daki yıkımları vurgulamıştır.¹⁰¹⁵ İsmet Paşa aynı günün akşamında bu hadiseyi Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta anlatmıştır.¹⁰¹⁶ İsmet Paşa, açılışta sergilediği bu tutumla Curzon'un konferansa ağırlık koymasının önüne geçmek istemiştir.¹⁰¹⁷ Bu durum İtilaf Devletleri'nin yeni tip Türk diplomasisi ile tanıştığı önemli anlardan biri olmuştur. Nitekim Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen Joseph Grew, İsmet Paşa'nın açılış konuşmasını şöyle değerlendirmiştir: "Başka söylev verilmeyecekti. Fakat Curzon'dan sonra İsmet Paşa ayağa kalktı, tehdit ve çatma havası taşıyan konuşma yaptı. İlk oturum tamamen bir tören olduğu için bu şekilde konuşmanın ne yeri ne de sırasıydı. Konuşması kötü etki yaptı".¹⁰¹⁸ İsmet Paşa'nın müttefiklere sıkıntı çıkardığı diğer bir konu da oturma düzeni olmuştur. Türk

1923), s.200-201.

¹⁰¹² Karacan, *Lozan*, s.75-77.

¹⁰¹³ İnönü, *Hatıralar*, s.329.

¹⁰¹⁴ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.208-210.

¹⁰¹⁵ İsmet İnönü, "İsmet İnönü, Lozan Barış Antlaşmasını Anlatıyor", İnönü Vakfı Resmi Youtube Kanalı, https://www.youtube.com/watch?v=n8kU0Xb_Pfg [22.04.2024].

¹⁰¹⁶ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.1 (Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2019), s.110-112.

¹⁰¹⁷ Çağrı Erhan, "80. Yılında Lozan", *Mülkiye Dergisi*, C.24, S.241 (2014): 196-197.

¹⁰¹⁸ John Grew ve Rıza Nur, *Lozan Barış Konferansının Perde Arkası*, Der. Andaç Uğurlu, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2013), s.313.

heyeti; Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan temsilcilerinin olduğu masaya yazılmıştır. Bu, İsmet Paşa'nın dikkatinden kaçmadığı gibi tepkisine de neden olmuştur. İsmet Paşa'nın yaptığı itiraz sonucunda Türk heyeti; İngiltere, Fransa ve İtalya'nın bulunduğu masaya alınmıştır. Lozan'da attığı her adımı telgrafla Mustafa Kemal Paşa'ya bildiren İsmet Paşa, bu hareketinden dolayı Mustafa Kemal Paşa tarafından tebrik edilmiştir.¹⁰¹⁹ Lozan'daki Türk heyeti, müzakere edilen başlıklarda Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili tüm meselelerin muhatabı konumundadır. Bu konuda herhangi bir redd-i miras söz konusu olmamıştır. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın Lozan'daki sürecini yakından takip etmiş ve görüşmelerin zorluluğunun bir anlamda da geçmişte kapanmayan hesaplardan kaynaklı olduğunu şöyle söylemiştir:

Bir süre Ankara'da Lozan Konferansı görüşmelerini takip ettim. Görüşmeler hararetli ve tartışmalı geçiyordu. Türk haklarını tanıyan olumlu bir sonuç görülüyordu. Çünkü Lozan barış masasında ele alınan meseleler yalnız üç dört yıllık yeni devreye ait ve onunla sınırlı kalmıyordu. Yüzyılların hesabı görülüyordu. Bu kadar eski, bu kadar karışık ve bu kadar kirli hesapların içinden çıkmak, elbette, o kadar basit ve kolay olmayacaktı.¹⁰²⁰

Lozan Barış Konferansı'nda açılış töreninden bir gün sonra komisyon çalışmaları da başlamıştır. Müzakere edilecek ilk konular için üç komisyon oluşturulmuştur.¹⁰²¹ Bunlar; Azınlıklar meselesi, mali konular, askerlik işleri, arazi sorunları ve Boğazların statüsü olarak teşkil edilmiştir.¹⁰²² Bu üç komisyonun her birine İngiltere, Fransa ve İtalya başkanlık etmiştir. İsmet Paşa bu durumu sorgulamış ve bu başkanlıkların dönüşümlü olmasını istemişse de talebi kabul görmemiştir.¹⁰²³ Diplomatik uğraş bu şekilde başlamış, Türk heyeti; Lord Curzon ile Boğazlar ve Musul, Fransız delege

¹⁰¹⁹ Demirci, *Belgelerle Lozan*, s.96.

¹⁰²⁰ Atatürk, *Nutuk*, s.572.

¹⁰²¹ Detaylar için Bkz. Erhan, "80. Yılında Lozan", s.198-199.

¹⁰²² Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.213.

¹⁰²³ Çağrı Erhan, "Lozan'ın Genel Çerçevesi", *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), s.11-16.

Barere ile kapitülasyonlar ve azınlıklar, İtalyan temsilci Garroni ile de yine kapitülasyonlar ve kabotaj gibi hususlarda karşı karşıya gelmiştir.¹⁰²⁴ Diğer yandan Yunanistan ile de Trakya sınırı, mübadele ve tamirat bedeli konusu masaya yatırılmıştır.¹⁰²⁵ Barış konferansı süresince Ankara ile Lozan arasında devamlı bir telgraf trafiği yaşanmıştır.¹⁰²⁶ İsmet Paşa, attığı ve atmayı düşündüğü her adımı bazen Rauf Bey bazense direkt Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir. İngiltere başta olmak üzere müttefikler Mondros ve Sevr'in maddelerine atıf yapmış Türk heyeti ise Lozan'a Mudanya'daki mütarekeden geldiklerini sık sık hatırlatmak zorunda kalmıştır.¹⁰²⁷ Çünkü İsmet Paşa, Ankara'dan Lozan'a dek hemen hemen her fırsatta Misak-ı Millî'yi vurgulamıştır.¹⁰²⁸

4.5.1. Türk Heyeti'nin Yaşadığı Güçlükler

Barış görüşmelerinin ilk aşamasında İtilaf Devletleri, Ankara Hükümeti'nin muharebe meydanlarında kazandığı başarıyı hafifletmek için İsmet Paşa'yı baskı altına almıştır. İsmet Paşa ise gerek Mustafa Kemal Paşa gerekse de meclisin güvenini boşa çıkartmamak ve Millî Mücadele'deki başarıları korumak için büyük çaba sarf etmiştir.¹⁰²⁹ John Grew, Lozan'da İsmet Paşa'nın vaziyetini şöyle aktarmıştır: “İsmet Paşa'ya ecel terleri döktürüyorlardı. Gözlerinin altında derin halkalar belirmiş. Saçları dimdik olmuş. Tüm gücü tükenmişti. Bütün saldırılara rağmen ayakta durmaya ve karşı koymaya devam ediyordu. Ancak geldiği güne göre 10 sene yaşlanmış gözüküyordu”.¹⁰³⁰ Barış görüşmelerinde Boğazların statüsü hususu toplantıların en

¹⁰²⁴ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.213-214.

¹⁰²⁵ Babaoğlu, “Muharebeden Diplomasiye: Lozan Konferansı'nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar”, s.106.

¹⁰²⁶ Bkz. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.1, s.101-153.

¹⁰²⁷ *Türk Devrim Tarihi*, s.106-107.

¹⁰²⁸ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.227-228.

¹⁰²⁹ A.g.e., s.227-228.

¹⁰³⁰ John Grew, *Atatürk ve İnönü*, (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000), s.27.

hassas noktalarından biri olmuştur.¹⁰³¹ Müttefikler, Boğazların uluslararası denetime tabi olmasını istemiş ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için çeşitli önerilerde bulunmuştur. Bunlar arasında Türkiye'nin aleyhine olan bazı sınırlamalar da yer almıştır. İsmet Paşa, Boğazların gerek siyasi gerekse de ticari öneminden ötürü bölgeyi Türkiye'nin egemenliği altında tutmak için uğraş vermiştir. İngiltere ve Sovyet Rusya'nın farklı çözüm yolları sunduğu Boğazlar konusu müzakerelerin ilerlemesinin önüne geçen hususlardan biri olmuştur. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın talimatları ve görüşmelerin akışı içerisinde bu konuda İngiltere'nin sunduğu teze yaklaşmıştır.¹⁰³² Türk heyeti, İngiltere'yi barışın anahtarı olarak görmüş ve mümkün olduğunca iki heyet arasında kriz çıkmamasına özen göstermiştir. Bunun bir kanıtı olarak İsmet Paşa görüşmelerin ilerlemesi ve diğer konulardaki düğümün de çözülebilmesi adına Boğazlar konusunda bazı ödünler vermeyi de göze almıştır.¹⁰³³

Görüşmeler sırasında Türkiye'nin sınırlarının belirlenmesi ve özellikle Azınlıkların yaşadığı bölgelerin statüsü büyük bir sorun teşkil etmiştir. Müttefikler, savaş sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve etnik grupların dağılması sonucunda ortaya çıkan yeni uluslararası düzeni desteklemiştir. İsmet Paşa ise Mustafa Kemal Paşa'nın egemenlik ve toprak bütünlüğü politikasında ısrarcı davranmıştır.¹⁰³⁴ Azınlıkların hakları konusunda da Müttefikler, çeşitli taleplerde bulunmuştur. Bu talepler arasında Azınlıkların dini ve kültürel hakları, eğitim hakları ve özerklik gibi konular yer almıştır. Türk heyeti ise ulusal egemenlik ilkesi doğrultusunda Azınlıkların haklarını kendi iç meselesi olarak görmüş ve dış müdahaleye karşı çıkmıştır.¹⁰³⁵ Lozan'da topraklarla ilgili ise en ciddi tartışmalar Doğu Trakya ve Musul konularında olmuştur.¹⁰³⁶ Türkiye'nin Musul ile ilgili tezi açıktır. İsmet Paşa,

¹⁰³¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.228-230.

¹⁰³² A.g.e., s.235-238.

¹⁰³³ A.g.e., 237-238.

¹⁰³⁴ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.203-205.

¹⁰³⁵ Demirci, *Belgelerle Lozan*, s.123.

¹⁰³⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, 214-218.

bölgedeki Türk çoğunluğunu, Misak-ı Millî etkenini ve coğrafi olarak Musul'un Anadolu'nun bir parçası olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Musul'un mütareke sonrası işgal edildiği de göz önünde bulundurulduğunda İsmet Paşa'nın talebi, bölgenin Türklere bırakılması olmuştur.¹⁰³⁷ Mustafa Kemal Paşa da gerek Lozan Konferansı öncesi gerekse de görüşmeler esnasında verdiği demeçlerde Musul'un Misak-ı Millî sınırları dâhilinde bir Türk toprağı olduğunu vurgulamıştır.¹⁰³⁸ Konferansta, Musul'un geleceği ile ilgili kararın Milletler Cemiyeti tarafından verilmesi fikri de ortaya atılmış, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilk aşamada bunun konuyla alakasız olduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Musul meselesi ile ilgili "Hukukunuzu muhafaza ve temin için kudretimiz de vardır, kuvvetimiz de kâfidir"¹⁰³⁹ diyerek konuyu farklı bir şekilde de çözebileceğini ima etmiştir. Curzon da bu konunun barışı bozabileceğini ima ederek savaş tehlikesinden bahsetmiştir. Diğer konularda olduğu gibi Musul hususunda da konferansın açılması üzerinden zaman geçmesine rağmen somut bir kazanım henüz elde edilememiştir. İsmet Paşa, Lozan'da diplomatik bir uğraş verirken Mustafa Kemal Paşa da Ankara'da meclis ve hükümet ile temas halinde olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Musul konusunun gerçekten savaşa varan sonuçlar getirebileceğinin bilincinde olarak hareket etmeyi tavsiye etmiştir. Buna göre, Türk heyeti söylem olarak Musul konusunun daha ileri bir zamana ertelenmesine razı olmasa da icraatta barışın muhafazası için bunu kabul etmiştir.¹⁰⁴⁰ İsmet Paşa, Musul ile ilgili Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği bir telgrafta, propaganda aracını kullanarak İngiltere'nin Musul için barışı tehdit ettiği şeklinde bir algı yarattıklarını bildirmiştir.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁷ Lozan'daki Musul meselesi ile ilgili detaylı bilgiler için Bkz. Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.292-294.; Karacan, *Lozan*, s.197-209.

¹⁰³⁸ Serdar Sakin, "Mustafa Kemal Atatürk'e Göre Musul Sorunu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.6 (2007): 124.; Baydar, *Atatürk'le Konuşmalar*, s.86-88.

¹⁰³⁹ Yılmaz Altuğ, "Atatürk ve Lozan Barış Konferansının İlk Devresi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.4, S.11 (1988): 419.

¹⁰⁴⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.301.

¹⁰⁴¹ İnönü, "Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933", s.649.

Kapitülasyonlar konusu da barış görüşmelerinin çetin geçen meseleleri arasında olmuştur. Müttefikler, yüzyıllardır sahip oldukları ayrıcalıkları bırakmak istememiş ve bu konuda İsmet Paşa'nın üzerine gitmişlerdir. İsmet Paşa da mali, iktisadi ve adli olarak Türkiye'nin tam bağımsızlığına sekte vuracak bu uygulamaları tamamıyla reddetmiştir.¹⁰⁴² Diğer yandan İtilaf Devletleri'nin Osmanlı borçlarını altın yoluyla tahsil etmek istemesi de barış görüşmelerini çıkmaza götüren konulardan biri olarak öne çıkmıştır.¹⁰⁴³ İsmet Paşa, hatıralarında Lozan Barış Konferansı'nı anlatırken aklına kazınan çok önemli bir diyaloga yer vermiştir. Görüşmelerin iyice çıkmaza girdiği günlerde Lord Curzon, İsmet Paşa'yı barış toplantılarının doğasına aykırı olarak çok net bir dille tehdit etmiştir.¹⁰⁴⁴ Curzon, İsmet Paşa nazarında tüm Türkiye'yi, harap bir ülkeyi yeniden imar ederken bir gün kendilerine muhtaç olmakla tehdit etmiştir.¹⁰⁴⁵ Müttefiklerin tehditkâr tutumu karşısında İsmet Paşa ise Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı talimatlar doğrultusunda sakin hareket etmiştir.¹⁰⁴⁶

4.5.2. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın İrtibatı

Lozan Barış Antlaşması'na dair çekilen yüzlerce telgraf, İsmet Paşa'nın Lozan'daki sürecine ışık tutmuştur. İsmet Paşa gerek Bakanlar Kurulu gerekse de Mustafa Kemal Paşa ile hemen hemen her önemli konuda temas kurmuş ve rapor sunmuştur.¹⁰⁴⁷ İsmet Paşa, görüşmelerin ilk evresinde talimat almak, bilgi vermek ve bilgi istemek amacıyla 320 telgraf çekmiştir.¹⁰⁴⁸ İsmet Paşa, telgraflar vasıtasıyla hem Lozan'daki faaliyetlerinin bilgisini verirken bir yandan da içinde bulunduğu zor durumu Mustafa Kemal Paşa'ya göstermiştir. İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile kurduğu iletişime birçok farklı tema hâkim olmuştur. Bunlara kimi zaman bir tebrik kimi zaman ıstırap

¹⁰⁴² Karacan, *Lozan*, s.186.

¹⁰⁴³ Demirci, *Belgelerle Lozan*, s.193.

¹⁰⁴⁴ Atay, *Çankaya*, s.348-349.

¹⁰⁴⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.359-360.; İnönü, "İstiklal Savaşı ve Lozan", s.28.

¹⁰⁴⁶ Atatürk, *Nutuk*, s.587-588.

¹⁰⁴⁷ Bkz. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.1, s.12.

¹⁰⁴⁸ Şimşir, a.g.e., C.1, s.12-14.

kimi zamansa bunalım durumu yansımıştır.¹⁰⁴⁹ Barış görüşmelerinin ilk evresi sırasında en dikkat çeken telgraflardan biri 19 Aralık 1922 gününe rastlamıştır. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mesajda, hem anlık raporları sunmuş hem de oldukça duygusal bir ruh hali içinde ona içindekileri dökmüştür. İsmet Paşa'nın konferansın gergin günlerinden biri olan 19 Aralık tarihli mektubunun bir kısmında şu ifadeler dikkat çekmiştir:

*Aziz kahramanım, reisim ve kardeşim; hasretimin derecesini ifade edemem. Benim güzel paşam, bilemezsin şu anda ne kadar hasretim ve üzüntüm var... Anadolu'da aylarca görüşemediğimiz zamanlar olmuştu. Ama kendimi bu kadar uzak ve istediğim zaman hemen sizi bulamaz görememiştım... Neticeden memnun olacak mısın benim güzel şefim, sevgili kumandanım... Seni ne vakit göreceğim? Gözlerinden öperim. Çok laubaliliğimi affet, çok tahassürüm. Kelimeler çok eksik ve içim hiç tatmin edilmemiştir.*¹⁰⁵⁰

Millî Mücadele yıllarındaki en yakın dostu ve çalışma arkadaşı İsmet Paşa'dan gelen bu telgraf karşısında Mustafa Kemal Paşa da aynı duygusallıkta bir yanıt kaleme almıştır. Mustafa Kemal Paşa, Lozan Konferansı'nı yakından takip etmiş ve İsmet Paşa'nın sözlerini anlayışla karşılamıştır. "Zekâ ve kiyasetinizi bu münasebetle tebrik ve takdir ederim" diyerek başladığı telgrafta İsmet Paşa'ya cevaben şu ifadeleri kullanmıştır: "Mektubunu büyük bir duygulanma ile okudum. Kalbimde akislerini duydukça ne kadar bahtiyar oluyorum. Parlak bir başarılı sonuçla şerefli dönüşünüzle teselli bulacağım".¹⁰⁵¹ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasında sık gelip giden telgraflarda dikkat çeken ve ikili arasındaki ilişkilere dair ipuçları veren başka detaylar da vardır. İkilinin birbirlerine karşı kullandıkları kelime ve cümleler dikkat çekmiştir. İsmet Paşa; kardeşim, reisim, benim güzel şefim, aziz kahramanım, sevgili kumandanım gibi kelimelere sıkça yer vermiştir. Mustafa Kemal Paşa ise bunları kardeşim ve sevgili kardeşim şeklinde yansıtmıştır.¹⁰⁵² Bunların zata mahsus telgraf ve mektuplar olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda Paşalar arasındaki

¹⁰⁴⁹ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.1, s.250.

¹⁰⁵⁰ Şimşir, a.g.e., C.1, s.250.

¹⁰⁵¹ Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.317.

¹⁰⁵² İnönü, *Hatıralar*, s.607.

samimiyet, ilgi, özlem ve yakınlık duyguları net bir şekilde vurgulanmıştır. Fakat İsmet Paşa, aralarındaki dostluk bağına rağmen Mustafa Kemal Paşa'yla olan yazışmalarında onun makamına duyduğu saygıyı da ön plana çıkartmıştır. Bu ifadeler 1916'dan 1922'ye uzanan süreç zarfında ikili arasında gelişen ilişkilere dair önemli bir örnek teşkil etmiştir. İsmet Paşa, ciddi manada bunaldığı ve müzakerelerin çıkmaza girdiği bir anda Mustafa Kemal Paşa'ya tatlı sert bir sitem etmekten de geri durmamıştır. İsmet Paşa, kendisini bu kadar büyük bir imtihana neden feda ettiğini Mustafa Kemal Paşa'ya sorarken içinde bulunduğu şartların zorluğunu da bu yolla tekrar belirtmiştir.¹⁰⁵³ Hatta İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya görüştükleri zaman saçlarını bembeyaz, yaşını ise on sene ileri bulacağını ifade etmiştir.¹⁰⁵⁴ Mustafa Kemal Paşa, Lozan'da bulunan İsmet Paşa'ya çektiği diğer bir telgrafta Latife (Uşşakî) Hanım ile evleneceğini haber vermiş¹⁰⁵⁵ ve nikah yüzüklerini İsmet Paşa'ya ısmarlamıştır. İsmet Paşa da Mustafa Kemal Paşa'nın nişan halkası isteğini yerine getirmekten bahtiyar olacağını bildirmiştir. Nitekim İsmet Paşa, İsviçre'den hem Mustafa Kemal'in hem de Latife Hanım'ın zevkine hitap eden iki nikah yüzüğü almıştır.¹⁰⁵⁶ Bu hadise, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa arasındaki yakın dostluk bağına da gözler önüne sermiştir. Ayrıca İsmet Paşa, 20 Ocak 1923'te gönderdiği telgrafla Mustafa Kemal Paşa'ya annesinin vefatından ötürü başsağlığı dilemiştir.¹⁰⁵⁷

4.5.3. Lozan Görüşmelerinin Kesilmesi

Lozan Barış Konferansı'nda 1923 yılının başlarına gelindiğinde antlaşmanın imza aşamasına gelmesi halen mümkün olmamıştır. Bazı meselelerde uzlaşma sağlansa da tarafları çıkmaza sokan birçok mesele henüz çözüme kavuşmamıştır.¹⁰⁵⁸ İsmet Paşa'nın Ankara'ya gönderdiği rapora göre kapitülasyonlar, mali meseleler ve Musul

¹⁰⁵³ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.1, s.428-429.

¹⁰⁵⁴ Alev Coşkun, *Diplomat İnönü: Lozan (1922-1923)*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019), s.193.

¹⁰⁵⁵ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.1, s.373.

¹⁰⁵⁶ Çalışlar, *Mustafa Kemal Atatürk*, s.359.

¹⁰⁵⁷ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.1, s.414.

¹⁰⁵⁸ Karacan, *Lozan*, s.235-240.

konuları barışın temini yolunda ciddi bir tehdit oluşturmuştur.¹⁰⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa bu süreçte İsmet Paşa'ya ordunun durumu ve Fevzi Paşa ile yaptıkları teftişlerden de söz etmiştir. Bu, Türkiye'nin resmen savaş halini de göz önünde bulundurduğu bir kanıttır. İsmet Paşa'nın eli Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'nın askerî harekâtı işaret etmesiyle güçlenmiştir. İsmet Paşa, talimatlar doğrultusunda görüşmelerini sürdürürken Mustafa Kemal Paşa, onu 22 Ocak'ta şöyle anmıştır: "Lozan'a gönderdiğimiz delege heyeti ve onun başındaki arkadaşımız o kadar kıymetli ve kuvvetlidir ki, davamızı açıklıkla kavramış müdafaa vasıtalarını o kadar güzel hazırlamıştır ki, kimsenin hayallere sapmasına imkân kalmayacaktır".¹⁰⁶⁰

31 Ocak 1923'te İtilaf Devletleri, Sevr Antlaşması'na kıyasla biraz daha iyileştirilmiş şartlardan oluşan antlaşma metnini Türk heyetine sunmuştur.¹⁰⁶¹ İsmet Paşa gerek konferans başlamadan gerekse de görüşmeler sırasında aldığı talimatlara göre hareket etmiş ve bunları gerçekleştirme gayretinde olmuştur. Ancak gelinen noktada müttefiklerin sunduğu hükümler Türk heyetinin kabul edeceği cinsten olmamıştır.¹⁰⁶² Mustafa Kemal Paşa ve Ankara'nın her konuda tam bağımsızlık ilkesi bu antlaşma metnine yansımamıştır. İsmet Paşa Curzon'un tehditkâr tavrı karşısında Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı güvenin de etkisiyle Türkiye'yi esaret altında bırakacak bir belgeye imza atamayacağını söylemiştir.¹⁰⁶³ İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle İtilaf Devletleri'nden o ana dek üzerinde uzlaşma sağlanan konuların imzalanmasını talep ettiyse de bu husus kabul görmemiştir. Yaklaşık yetmiş gün süren görüşmeler bu noktada tıkanmış, İsmet Paşa İtilaf Devletleri'nin sunduğu şartların altına imza atmamıştır.¹⁰⁶⁴ Bununla beraber 4 Şubat 1923'te Lozan Barış Konferansı

¹⁰⁵⁹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.301-302.

¹⁰⁶⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Bütün Eserleri 14. Cilt (1922-1923)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018), s.365.

¹⁰⁶¹ Metnin detayları için Bkz. Ali Satan, vd., *Türk'ün Dönüşü*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), s.42.

¹⁰⁶² Karacan, *Lozan*, s.241.

¹⁰⁶³ Karacan, a.g.e., s.241.

¹⁰⁶⁴ Demirci, *Belgelerle Lozan*, s.149.

dağılmıştır.¹⁰⁶⁵ Müzakerelerin kesilmesi üzerine İsmet Paşa, Ankara'dan adlıği emir gereği Lozan'dan ayrılarak Türkiye'ye dönmüştür. Barış görüşmelerinin ilk evresi böylece sona ermiş ve taraflar arasındaki bazı konularda uzlaşma olmasına rağmen kesin netice alınamamıştır.¹⁰⁶⁶ İsmet Paşa, Ankara'da kendisini sabırsız bir meclisin beklediğinin farkındadır. İsmet Paşa, bu sebeple Ankara'ya gitmeden önce Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa ile görüşmek istemiştir.¹⁰⁶⁷ Mustafa Kemal Paşa da İzmir İktisat Kongresi'nden dolayı bir seyahat planı hazırlamış ve bunu da İsmet Paşa'nın dönüşüne denk getirmiştir. Nitekim Paşalar, 19 Şubat'ta Eskişehir'de bir araya gelmişlerdir.¹⁰⁶⁸ İsmet Paşa'nın defterine aldığı notlara göre o günün akşamına kadar Lozan'da yaşananlar konuşulmuştur.¹⁰⁶⁹ İsmet Paşa, İngiltere ile birçok konunun halledildiğini ve bu hususları kabul ederek yeni görüşmelerde antlaşma için halen fırsat olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise barışın sağlanması noktasında sabırsız bir durumdadır.¹⁰⁷⁰ Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa; barış görüşmelerinin seyri açısından mutabık kaldıktan sonra 20 Şubat'ta Ankara dönmüşlerdir. Ancak Paşaların Eskişehir'deki buluşması muhalif kesimin eleştirisini almıştır.¹⁰⁷¹ İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelmeden önce Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi, meclisten gizli kapaklı iş çevirmek olarak yorumlanmıştır.¹⁰⁷² Ancak bu toplantı İsmet Paşa'nın deyimiyle, kendisi için çok iyi geçmiştir.¹⁰⁷³ İsmet Paşa, barış konusunda Mustafa Kemal Paşa ile halen görüş birliği içerisinde olduğunu

¹⁰⁶⁵ İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.203.

¹⁰⁶⁶ Karacan, *Lozan*, s.240.

¹⁰⁶⁷ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.326.

¹⁰⁶⁸ A.g.e., s.326-327.

¹⁰⁶⁹ İnönü, *Defterler (1919-1973)*, s.54

¹⁰⁷⁰ İnönü, *Hatıralar*, s.365-366.

¹⁰⁷¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.327.; İnönü, a.g.e., s.366.

¹⁰⁷² Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.224.

¹⁰⁷³ İnönü, *Hatıralar*, s.366.

Eskişehir’de hissetmiştir. Bunun yanında, Mustafa Kemal Paşa’nın kendisine halen güvendiğini de Eskişehir’deki görüşmede yeniden görmüştür.

İsmet Paşa, daha Lozan’dayken Büyük Millet Meclisi’nde, büyük çoğunluğu muhalifler olmak üzere birçok milletvekili, onun başarısız olduğunu, Misak-ı Millî ve Millî Mücadele’ye uygun bir müzakere süreci yürütemediğini savunmuştur.¹⁰⁷⁴ Hatta İsmet Paşa’nın delegelik ve bakanlık görevlerinden alınmasını ve Türk heyetinin değiştirilmesi gerektiğini söyleyen milletvekilleri de olmuştur.¹⁰⁷⁵ Kılıç Ali, meclis görüşmelerinin sürdüğü sırada geçen bir diyalogu hatıralarında nakletmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın İsmet Paşa’yı savunduğu sırada bir muhalif vekil Mustafa Kemal Paşa’dan bu konuya müdahale olmamasını ve İsmet Paşa’yı meclis ile baş başa bırakmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa ise “Bırakamam” yanıtını vermiştir.¹⁰⁷⁶ Nitekim Lozan’ın ilk evresinden eli boş dönen İsmet Paşa, Ankara’ya döner dönmez “Bize Lozan’dan ne getirdin” sorularıyla muhatap olmuştur.¹⁰⁷⁷

4.5.4. Büyük Millet Meclisi’ndeki Tartışmalar

İsmet Paşa 21 Şubat’ta mecliste Lozan görüşmelerinin detaylarını izah etmiştir.¹⁰⁷⁸ İsmet Paşa’yı uzun zaman sonra kürsüde gören milletvekilleri, ilk günden büyük bir kaos çıkartmamış ve dikkatlice onu dinlemiştir. Ancak ilgili günün meclis zabıtlarında “Alkış” ifadesi İsmet Paşa’nın konuştuğu sırada hiç geçmemiştir. İsmet Paşa’nın ardından söz alan muhalif vekiller, onun sözlerinden bir şey anlamadıklarını ve İsmet Paşa’nın muğlak konuştuğunu ifade etmişlerdir.¹⁰⁷⁹ 27 Şubat’ta yeniden toplanan meclis, günlerce süren gergin bir toplantı silsilesine başlamıştır. İsmet Paşa konuşmalarında barışın temini yolunda verilebilecek tavizlerden bahsederken milletvekilleri tepkisini göstermeye başlamıştır. Ancak, İsmet Paşa’ya henüz Lozan

¹⁰⁷⁴ TBMM GCZ (Gizli Celse Zabıtları), Dönem 1, 1923, C.3, s.1286.

¹⁰⁷⁵ TBMM GCZ, Dönem 1, 1923, C.3, s.1287-1288.

¹⁰⁷⁶ Turgut, *Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları*, s.180.

¹⁰⁷⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.367.

¹⁰⁷⁸ İsmet Paşa’nın 21 Şubat, 27 Şubat, 2-3-4 Mart ve 1 Nisan’daki konuşmaları, soru-cevap kısmı ve meydana gelen tartışmaların tam metni için Bkz. Cihan, *İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları 1920-1973*, s.62-114.

¹⁰⁷⁹ TBMM GCZ, Devre 1, 1923, C.3, S.1307-1308.

öncesi verilen talimatnamede kapitülasyonlar ve Ermeni yurdu kurulmaması haricinde diğer konuların müzakereye açık olduğu bildirilmiş ve bu herkesçe kabul edilmiştir.¹⁰⁸⁰ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya göre her konuda tavizsiz olmak barış görüşmelerinin doğasına aykırı bir durumdur. İkili, bu durumu doğal karşılamış ve meclisin eleştirilerini birlikte karşılamıştır. İsmet Paşa da 20 Kasım'dan 4 Şubat'a dek görüşmeleri Mustafa Kemal Paşa ile uyumlu şekilde yürütmüştür.¹⁰⁸¹ Türk heyetine verilen talimatname ile ilgili bazı tarihçiler konuya farklı bir bakış açısı ile yaklaşmıştır. Buna göre görüşmeler, hükümetin taleplerine karşı Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın Lozan'da bu talepleri yeniden formüle etmesi, gerçekçi hale getirmesi ve değiştirmesi şekliyle sürmüştür.¹⁰⁸² Nitekim bunu doğrular vaziyetteki durumlar da mecliste vuku bulmuştur. İsmet Paşa kadar Mustafa Kemal Paşa da Lozan'da olmamasına rağmen muhaliflerin eleştirine maruz kalmıştır.¹⁰⁸³

Meclis, özellikle Musul ve mali konular için İsmet Paşa'yı sert eleştirmiş ve verilen talimatnameye aykırı hareket ettiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda İsmet Paşa'nın antlaşma zeminine gelinmişken ve barış mümkünken bunu beceremediği de iddia edilmiştir.¹⁰⁸⁴ Müzakerelerin geldiği noktada Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, Türkiye'nin karşısında iki seçenek olduğunun farkındadır. Görüşmeler kaldığı yerden devam etmezse yeni bir savaşın çıkma ihtimali kuvvetlidir. Bundan ötürü, ikilinin mutabık oldukları görüş, konferansın devam etmesi olmuştur.¹⁰⁸⁵ Kürsüye çıkan Mustafa Kemal Paşa, meclisi teskin etmeye çalışmış ve Lozan görüşmelerini değerlendirmiştir. Ayrıca İsmet Paşa'nın verdiği mücadelenin küçümsenmemesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰⁸⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın soruları yanıtladığı esnada

¹⁰⁸⁰ Temuçin Faik Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.6, S.18 (1990): 618.

¹⁰⁸¹ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.105.

¹⁰⁸² Atatürk, *Nutuk*, s.586.

¹⁰⁸³ İnönü, *Hatıralar*, s.369.

¹⁰⁸⁴ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.224.

¹⁰⁸⁵ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.327.

¹⁰⁸⁶ Atatürk, *Nutuk*, s.587-588.

ortam gerilmiş ve muhalif milletvekillerinden Ali Şükrü Bey başta olmak üzere karşılıklı atışmalar başlamıştır. O gün oturumu yöneten Ali Fuat Paşa, masadaki çanı kalabalığın ortasına atarak olası bir kavganın önüne geçmiştir.¹⁰⁸⁷ Gelişen olaylar üzerine Mustafa Kemal Paşa ağırlığını koymuştur.¹⁰⁸⁸ Türk heyetinin yıpranmasına izin vermemiş ve başta İsmet Paşa olmak üzere heyetin lehine bir hamle yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, haklarındaki sert eleştirilere rağmen Meclis Başkanı sıfatıyla delege heyeti için olumlu söylemlerde bulunmuştur. İsmet Paşa öncülüğündeki heyetin görevini gayet başarılı bir şekilde icra ettiği ve Türk milletinin şerefini koruduğunu söylemiştir.¹⁰⁸⁹ 6 Mart 1923'teki meclis oturumunda birkaç önerge verilmiştir. Bunların bir kısmı İsmet Paşa'nın azledilmesi bir kısmı heyetin değiştirilmesi bir kısmı ise meclis seçimlerinin yenilenmesi yönünde olmuştur.¹⁰⁹⁰ Mustafa Kemal Paşa, 124 imza ile hazırlanan yeni bir önergede İsmet Paşa ve Türk heyetine güvenini bildirmiştir.¹⁰⁹¹ Bunun yanında müttefiklerin sunduğu son antlaşma metninin kabul edilemez olduğunu, Musul meselesinin gerekirse ertelenmesinin uygun görüldüğünü, ülkenin toprak bütünlüğünü, kapitülasyonların tümüyle kaldırılmasını ve iktisadi bağımsızlığın zaruretini bir kez daha vurgulanmıştır.¹⁰⁹² Bu önerge için yapılan oylamaya toplam 190 vekil katılmış ve önerge 170 kabul ve 20 ret oyu ile kabul edilmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa, Lozan Barış Konferansı'nın ikinci aşaması için hem İsmet Paşa'nın hem de heyetin elini daha da güçlendirmiştir.¹⁰⁹³

Mustafa Kemal Paşa, daha önce birçok kez olduğu gibi bu konuda da İsmet Paşa'dan yana tavır takınmıştır. Onun bu hamlesi ile beraber İsmet Paşa, değiştirilmesini isteyen muhaliflere rağmen meclisin güvenoyunu almıştır. Ancak özellikle Lozan sürecindeki

¹⁰⁸⁷ TBMM GCZ, Devre 1, 1923, C.4, s.176.

¹⁰⁸⁸ Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", s.621.

¹⁰⁸⁹ Atatürk, *Nutuk*, s.588.

¹⁰⁹⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.339.

¹⁰⁹¹ A.g.e., 327.

¹⁰⁹² Demirci, *Belgelerle Lozan*, s.167.

¹⁰⁹³ Satan, vd., *Türk'ün Dönüşü*, s.86.

olaylar ve gelişmeler, mevcut meclis yapısı ile devam edilemeyeceği tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Millî Mücadele'nin başlangıcından Lozan'a dek mecliste birçok büyük tartışma çıkmış, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya göre siyasi emeller memleket çıkarlarının önüne geçmeye başlamıştır.¹⁰⁹⁴ İkili, meclisin yenilenmediği sürece, mevcut yapısıyla artık millet ve memleket hayrına müspet işler yapamayacağını düşünmüşlerdir.¹⁰⁹⁵ Büyük Millet Meclisi'ndeki siyasi kutuplaşma, meclisin kuruluş ilkeleriyle ters düşmüştür.¹⁰⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa da meclisin 1920'deki birlik ve beraberlikten uzaklaştığı kanısıyla, seçim konusunu gündeme getirmeye hazırlanmışlardır. Muhalifler arasında ön plana çıkan isimlerden Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi de 1. Meclis'in geldiği noktayı gözler önüne sermiştir.¹⁰⁹⁷

4.6. Barış Görüşmelerinin İkinci Evresi

Mustafa Kemal Paşa'nın ağırlığını koymasıyla mecliste yeniden güvenoyu alan İsmet Paşa, müttefiklere sunmak üzere bir proje hazırlamış ve temaslara başlamıştır. 9 Mart günü yaklaşık yüz sayfalık Türk tasarısı bir nota şeklinde müttefiklere sunulmuştur.¹⁰⁹⁸ İtilaf Devletleri de tıpkı Ankara Hükümeti gibi olası bir anlaşmazlık durumunda yeni bir savaşın çıkacağına farkında olmuştur. Müttefikler, Türk heyetinden gelen tasarıyı inceledikten sonra, Türkiye'yi yeniden Lozan'a davet ederek görüşmeleri neticelendirmek için hamle yapmışlardır. Buna göre İtilaf Devletleri, 28 Mart'ta Türkiye'nin verdiği notayı yanıtlamış ve konferansın 23 Nisan'da Lozan'da yeniden toplanması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁹⁹ İç politikada da Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın girişimleriyle 1 Nisan 1923'te gerçekleşmek üzere meclisin yenilenme kararı

¹⁰⁹⁴ Atatürk, *Nutuk*, s.592.

¹⁰⁹⁵ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.224.

¹⁰⁹⁶ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.345.

¹⁰⁹⁷ İsmail Akbal, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey Muhalefeti", *Erdem*, S.58 (2010): 72-73.

¹⁰⁹⁸ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.331.

¹⁰⁹⁹ Karacan, *Lozan*, s.263-64.

alınmıştır.¹¹⁰⁰ Mustafa Kemal Paşa bu süreç zarfında Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini siyasi yapıya çevirerek Halk Fırkası adında bir parti teşkilatı¹¹⁰¹ kurmaya başlamıştır.¹¹⁰² İsmet Paşa da gerek memleketin istikbali yolundaki çalışmalar gerekse de barış görüşmelerinin daha sağlıklı ilerlemesi için mecliste yaptığı konuşmada, Mustafa Kemal Paşa'nın fikrine bağlılığını bildirerek kendisinin de seçim yapılmasından yana olduğunu bildirmiştir.¹¹⁰³ İsmet Paşa, hatıralarında bu bölümden bahsederken daha önce Mustafa Kemal Paşa ile aralarında geçen bazı diyalogları aktarmıştır. Buna göre Mustafa Kemal Paşa, 1921 ve 1922'de iki kez İsmet Paşa'ya meclisin çalışmaları durdurulursa ordu ve memlekette hâsıl olacak vaziyetle ilgili fikirlerini sormuştur. İsmet Paşa ise mutlaka bir çare bulunacağını, Millî Mücadele'nin meşruiyeti için meclisin çok büyük bir önem taşıdığını söylemiştir.¹¹⁰⁴ Ancak, Mustafa Kemal Paşa'nın kararı ne olursa olsun İsmet Paşa onun yanında ve arkasında olacağını belirtmekten de geri durmamıştır.¹¹⁰⁵ İsmet Paşa'ya göre Millî Mücadele'nin zorlu günlerinde meclisin çıkarttığı zorluklar karşısında Mustafa Kemal Paşa bu şekilde radikal kararları da aklından geçirmiştir.¹¹⁰⁶ Ancak Mustafa Kemal Paşa, sert eleştiriler aldığı ve sıkıntılar yaşadığı dönemde dahi meclisten vazgeçmemiştir. Bundan ötürü, hayata geçirmek istediği uygulamalarda liderlik dinamiklerini devreye sokmuş ve istediğini meşru bir şekilde elde etmiştir.¹¹⁰⁷ İsmet Paşa da onun bu özelliği için "Siyasi kudreti, esasen askerî kudretinden daha fazlaydı" demiştir.¹¹⁰⁸

¹¹⁰⁰ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, s.56.

¹¹⁰¹ Hanioglu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.776.

¹¹⁰² Günümüz, Cumhuriyet Halk Partisi. Bkz. Kahraman Yusufoglu, *Atatürk ve Cumhuriyet Halk Fırkası*, (İstanbul: Yılmaz Basım, 2011), s.31-32.

¹¹⁰³ Cihan, *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973*, s.112-113.

¹¹⁰⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.377.

¹¹⁰⁵ Ahmet Kuyaş, *Yüzüncü Yıl Notları (1918-1923)*, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2024), s.142.

¹¹⁰⁶ İnönü, *Hatıralar*, s.377-378.

¹¹⁰⁷ Atatürk, *Nutuk*, s.592.

¹¹⁰⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.379.

İsmet Paşa, Lozan'ın ilk evresinde edindiği tecrübeler eşliğinde artık barışı sağlamak ve antlaşmayı imzalamak üzere konferansın ikinci evresine hazırlanmıştır. Görüşmelere ilk giden Türk heyetinin mevcudu neredeyse yarı yarıya azaltılmıştır. Diğer yandan İsmet Paşa, görüşmelerin ikinci evresi için Lozan'a gitmeye hazırlanırken Mustafa Kemal Paşa'dan bir tavsiye de almıştır. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya eşi Mevhibe (İnönü) Hanım'ın da kendisine eşlik etmesinin uygun olacağını söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu konudaki müdahalesi, İsmet Paşa'nın özel hayatına da etki etmiştir. Çünkü Mevhibe Hanım, Lozan dolayısıyla ilk kez yurt dışına çıkmış ve orada tesettürden vazgeçmiştir. Bu durum, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkilerinin farklı bir boyutunu da gözler önüne sermiştir. Mevhibe Hanım, Mustafa Kemal Paşa'nın isteğini yerine getirerek hiç alışık olmadığı bir kültüre adım atmayı ve yeni kılık-kıyafetlere alışmayı kabul etmiştir.¹¹⁰⁹ İsmet Paşa'nın Mevhibe Hanım'ın başını açmasını hoş karşılaması, Mustafa Kemal Paşa'ya olan sadakatini ve bağlılığını göstermesi bakımından önem arz etmiştir. İsmet Paşa ve Mevhibe Hanım, 17 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa tarafından tren istasyonunda uğurlanarak Lozan'a hareket etmişlerdir.¹¹¹⁰

4.6.1. Barış Görüşmelerinin Yeniden Başlaması

21 Nisan'da Lozan'a ulaşan İsmet Paşa, gelir gelmez temaslarına başlamıştır.¹¹¹¹ İsmet Paşa, 23 Nisan'da yeniden başlayan görüşmeleri sürdürürken Mustafa Kemal Paşa da Ankara'da seçimler ile alakadar olmuştur.¹¹¹² İsmet Paşa, 25 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta görüşmelerin ve tartışmaların soğuk ama ilk evreye göre daha hızlı ilerlediğini bildirmiştir.¹¹¹³ Ayrıca İsmet Paşa, Lozan'a dönerken İzmir ve İzmir'te ordu ile temas kurduğunu ve ordunun durumunu çok iyi bulduğunu Mustafa

¹¹⁰⁹ Bkz. Bilgehan, *Mevhibe*, s.107-110.

¹¹¹⁰ Karacan, *Lozan*, s.264.

¹¹¹¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.338.

¹¹¹² Satan, vd., *Türk'ün Dönüşü*, s.145.

¹¹¹³ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.2 (Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2019), s.217.

Kemal Paşa'ya bildirmiştir.¹¹¹⁴ Sevtap Demirci'ye göre Lozan Barış Konferansı'nın ikinci döneminde beş önemli unsur vardır.¹¹¹⁵ Buna göre; savaş tazminatı konusunda Ankara'nın Atina'dan, İtilaf Devletleri'nin ise Ankara'dan talep ettiği tazminat konusu tartışılmıştır. Bunun yanında kapitülasyonların kaldırılmasının ardından tesis edilecek hukuk sistemi gündeme gelmiştir. Mali meselelerde ise yabancı şirketlerin İstanbul Hükümeti ile geçmişte yapmış olduğu imtiyaz sözleşmeleri ve Osmanlı borçlarının Türkiye'ye düşen kısmının nasıl ödeneceği konuları masaya yatırılmıştır. Bunun yanında, halen müttefiklerin işgali altında olan İstanbul ve Gelibolu'nun ne zaman ve nasıl tahliye edileceği konuşulmuştur.¹¹¹⁶

4.6.2. İsmet Paşa ile Rauf Bey Arasındaki Kriz

Lozan görüşmelerinin ikinci evresinde de İsmet Paşa ile Ankara arasında gidip gelen telgraflar önemli ipuçları vermiştir. Özellikle İsmet Paşa ile Rauf Bey arasındaki fikir ayrılıkları, ikinci dönemde çok daha fazla göze çarpmıştır.¹¹¹⁷ Mustafa Kemal Paşa, bu tartışmalara doğrudan da katılmasa İsmet Paşa ile Rauf Bey arasındaki gerginliği yakından takip etmiştir.¹¹¹⁸ Mustafa Kemal Paşa'ya göre İsmet Paşa'da hükümete ve Rauf Bey'e karşı bir güvensizlik başlamıştır. İsmet Paşa özellikle kendisine verilen talimatların Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi olmadan gönderildiği endişesine kapılmıştır. Bunun üzerine de barış görüşmelerinin hassas bir seyirde ve dönemde olduğunu belirterek bunları Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat kontrol etmesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa, hem Rauf Bey hem de İsmet Paşa'nın iddialarını dinledikten sonra şu sonuca varmıştır: "Ben Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında yapılmış olan bütün yazışmaları gözden geçirdikten sonra, esas itibariyle İsmet Paşa'nın görüşünü benimsedim".¹¹¹⁹ Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk'ta* özellikle Karaağaç konusunun Rauf Bey ve İsmet Paşa arasında ciddi bir görüş ayrılığı yarattığını da aktarmıştır. Türkiye ile Yunanistan arasındaki müzakereler savaş tazminatı sebebiyle tıkanmıştır. Savaş

¹¹¹⁴ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.2, s.217-218.

¹¹¹⁵ Demirci, *Belgelerle Lozan*, s.203.

¹¹¹⁶ Demirci, a.g.e., s.203.

¹¹¹⁷ Bkz. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923)*, s.181-182.

¹¹¹⁸ Atatürk, *Nutuk*, s.624.

¹¹¹⁹ Atatürk, a.g.e., s.624-625.

tazminatı yerine Karaağaç'ın Türkiye'ye verilmesi konusunu gündeme gelince İsmet Paşa bunu hükümete acil koduyla bildirmiştir.¹¹²⁰ Müzakereler devam ederken İsmet Paşa'nın gönderdiği telgrafın üzerinden tam üç gün geçmiş ancak Rauf Bey'den bir yanıt gelmemiştir.¹¹²¹ İsmet Paşa, 22 Mayıs'ta hükümete durumun aciliyetini bildiren bir telgraf daha göndermiş ve bir an önce cevap verilmesini talep etmiştir. Rauf Bey'in bu konudaki fikri ise toprak yerine direkt savaş tazminatının alınması yönünde olmuştur.¹¹²² İsmet Paşa, bunlar üzerine 24 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa'ya vaziyetin ciddiyetini bildiren şu telgrafi çekmiştir:

*Hükûmetle aramızda esaslı anlaşmazlık vardır. Uyuşma olmazsa geri dönmek zorunda ve kararındayım. Raporumun yüce başkanlığınıza ulaştırılmasını açıkça belirttim ve istirham ettim. (...) Düşünceme göre, barış, ileri sürdüğüm görüşler çerçevesinde gerçekleştirilebilir. Büyük Millet Meclisi Başkanı zât-ı devletlerinin bu olağanüstü zamanda genel durumu yakından takip buyurmaları istirham olunur.*¹¹²³

Mustafa Kemal Paşa, 26 Mayıs'ta verdiği yanıtta İsmet Paşa'yı teskin etmiş ve onun fikrini uygun bulduğunu belirtmiştir. Ancak Karaağaç dışındaki elzem ve hayati kabul edilen hususların da tavizsiz bir şekilde sonuçlandırılmasını istemiştir.¹¹²⁴ Fakat ilgili konu İsmet Paşa'nın bir gün önce yani 25 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği diğer bir telgrafla yine gündeme gelmiştir. İsmet Paşa, İtalya delegesi Montagna'nın iki Ermeni'nin serbest bırakılması için kendisine başvurduğunu ve hükümetin bunu ilk aşamada kabul etmesine rağmen uygulamadığını bildirmiştir. İsmet Paşa, bu durumundan ötürü kendisi ve heyetinin mahcup olduğunu söylemiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuya artık müdahale etmesini rica etmiştir.¹¹²⁵ Bu hadise de İsmet Paşa

¹¹²⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.347-348.

¹¹²¹ Kal, *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, s.102.

¹¹²² Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.347-348.

¹¹²³ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.2, s.349.

¹¹²⁴ Atatürk, *Nutuk*, s.624-625.

¹¹²⁵ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.2, s.355.

ile Rauf Bey arasındaki kopuşun somut örneklerinden biri olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya büyük sorumluluklar vermiş ve yeri geldiğinde kendisi de bu sebeple sert bir şekilde eleştirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, daha şubat ayında İsmet Paşa Lozan'dan dönüş yolundayken İzmir'den Rauf Bey'e çektiği şifreli telgrafta, ikili arasındaki gerginliği erken teşhis etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, barış görüşmelerinden eli boş dönmesine rağmen İsmet Paşa için Rauf Bey'e şunları söylemiştir: "İsmet Paşa aleyhinde makûs cereyan yapmak alıklığında bulunanlar, ne olursa olsun barış yapmak isteyen, harp ihtimali karşısında gözleri kararan mutlaka çok sınırlı sayıda kimselerdir ve bunların çok mahcup olacakları gün uzak değildir".¹¹²⁶ Tanıkların anlatımı, telgraflar ve hatıralar dikkatle incelendiğinde önemli bir gerçek daha göze çarpmıştır. Eğer Mustafa Kemal Paşa'nın desteği ve ağırlığı olmasaydı, İsmet Paşa'nın Lozan'a gitmesi kadar orada kalması da pek mümkün olmayacaktır. Bu, gerek meclis görüşmelerinde gerekse de Rauf Bey-İsmet Paşa gerginliğinde belirginleşmiştir.¹¹²⁷

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'ya yönelik eleştiri ve ithamları savunmakla beraber gerektiğinde gerginliğin önüne geçmek için bir lider refleksiyle İsmet Paşa'yı da uyarmıştır. Bunun en somut örneği, İsmet Paşa'nın 26 Haziran'da başvekâlete sert sıkışından sonra gerçekleşmiştir. İsmet Paşa, mesajında açıkça kendilerine güvenilmediğini ve yetersiz bulduklarını ifade etmiş, böyle bir ortamda barışın gerçekleşmeyeceğini söylemiştir. Ayrıca Rauf Bey'i de 93 Harbi'nden bir örnek vererek itham etmiştir. Savaşın saraydan yönetilmesi gibi Rauf Bey'in de Lozan'ı Ankara'dan idare etmeye çalıştığını belirtmiştir.¹¹²⁸ Mustafa Kemal Paşa, bu telgraftan haberi olur olmaz duruma müdahale etme gereği duymuştur. İsmet Paşa'ya gönderdiği mesajda sakin olması gerektiğini, onu bu sertliğinden ötürü haksız bulduğunu ve taşıdığı endişeleri bir kenara bırakmasını söylemiştir.¹¹²⁹

¹¹²⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Bütün Eserleri 15.Cilt (1923)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018), s.132.

¹¹²⁷ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.349-350.

¹¹²⁸ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.2, s.491-492.

¹¹²⁹ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.230.

4.6.3. Lozan'da Barışın Sağlanması

Lozan'daki görüşmeler, bir antlaşma zemininin oluşması açısından karşılıklı bazı tavizler ile nihayete ermiştir. İsmet Paşa, 16 Temmuz'da Ankara'ya çektiği telgrafta müzakerelerin tamamlandığını bildirerek mevcut durumu ve koşulları izah etmiştir.¹¹³⁰ Musul, kapitülasyonlar, arazi sorunları, Türkiye'nin toprak bütünlüğü vb. konularda zaten İsmet Paşa elde edilen sonucu Bakanlar Kurulu'na daha önce bildirmiştir. 16 Temmuz tarihli telgrafa göre; İstanbul, Çanakkale ve Boğazlardaki işgal kuvvetlerinin tamamen çekileceği bildirilmiştir.¹¹³¹ İsmet Paşa; kısaca sorunların halledildiğini, talimatnameden büyük taviz verilmeden görüşmelerin sonuçlandırıldığını vurgulamıştır. Antlaşma zeminin sağlanmasıyla, artık taraflar hükümetlerinden onay beklemeye geçmiştir. Fakat imza aşamasında İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında yeni bir kriz meydana gelmiştir. İsmet Paşa'nın antlaşmanın imzası için beklediği onay gecikmiştir. Rauf Bey hatıralarında bu durumun kasten yapılmadığını ve telgraf hatlarında bir sorun olduğunu söylese de kendisi verilen tavizleri fazla bulmuştur.¹¹³² Sürecin uzamasından ötürü zor durumda kaldığını belirten İsmet Paşa, 18 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'ya bu durumu telgrafla bildirmiştir.¹¹³³ Hatta hükümette antlaşma koşullarıyla ilgili bir tereddüt varsa delegelik yetkisinin de geri alınmasını talep etmiştir.¹¹³⁴

Mustafa Kemal Paşa, sürecin uzamasının İsmet Paşa ve Türkiye'nin aleyhine olacağını düşünerek meseleye müdahale etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, büyük bir inisiyatif olarak imza kararının sorumluluğuna İsmet Paşa ile beraber ortak olmuş ve ona şu telgrafi çekmiştir: "Lozan'da, İsmet Paşa Hazretleri'ne, 18 Temmuz 1923 tarihli telgrafnamenizi aldım. Hiç kimsede tereddüt yoktur. Kazandığınız muvaffakiyeti en sıcak ve samimi duygularımızla tebrik ederek, usulen imza edildiğinin bildirilmesini

¹¹³⁰ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.374.

¹¹³¹ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.2, s.578-579.

¹¹³² Demirci, *Belgelerle Lozan*, s.230.

¹¹³³ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.2, s.582-584.

¹¹³⁴ Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", s.624.

bekliyoruz kardeşim”.¹¹³⁵ Mustafa Kemal Paşa’nın çektiği telgrafın eline ulaşmasıyla rahatlayan İsmet Paşa, 20 Temmuz’da Mustafa Kemal Paşa’ya teşekkür etmek üzere bir cevap göndermiştir. İlgili metin, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa’nın ilişkilerindeki derin muhabbeti de açıkça göstermiştir. “Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri’ne, Her dar zamanımda hızır gibi yetişirsin. Dört-beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış, yaptırmış bir adamsın. Sana bağlılığım bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim, pek sevgili aziz kardeşim. Aziz şefim”.¹¹³⁶ Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*’ta bu cevaba yer vermiş ve ilgili kısım için “İsmet Paşa’nın Çektiği İstirap” başlığını kullanmıştır.¹¹³⁷ Lozan’da komisyonlar son toplantılarını yaptıktan sonra antlaşmanın 24 Temmuz Salı günü imzalanmasına karar verilmiştir. İsmet Paşa, Lozan Barış Antlaşması’nı Mustafa Kemal Paşa’nın kendisine vermiş olduğu kalemlle imzalamıştır.¹¹³⁸ Lozan, yeni Türk devletinin bağımsızlığını ve ulusal egemenliğini dünya devletlerine kabul ettiren bir antlaşma olmuştur.¹¹³⁹ Türkiye, uluslararası hukuk çerçevesinde egemen bir devlet olarak tanınmış ve coğrafi sınırlarının temeli oluşturulmuştur.¹¹⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa, imzaların atıldığı gün İsmet Paşa’ya bir tebrik telgrafı çekmiştir. İsmet Paşa’nın görevini layıkıyla yerine getirdiğini, memlekete faydalı hizmetlerle geçen ömrüne, tarihe geçen büyük bir başarı daha sığdırdığını ve vatani barışa kavuşturan imzayı attığını bildirerek kendisini takdir ve tebrik etmiştir.¹¹⁴¹ İsmet Paşa da 25 Temmuz’da verdiği yanıtta Mustafa Kemal Paşa’ya teşekkürlerini iletmiştir.¹¹⁴² İsmet Paşa, 7 Ağustos’ta Lozan’dan ayrılmış, 10 Ağustos’ta önce İstanbul’a uğramış ve ardından Ankara’ya geçmiştir.¹¹⁴³ İsmet Paşa

¹¹³⁵ Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.2, s.584.

¹¹³⁶ İnönü, “*Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*”, s.889.

¹¹³⁷ Atatürk, *Nutuk*, s.636-638.

¹¹³⁸ İnönü, “*Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*”, s.923.

¹¹³⁹ Güler, *Bin Yıllık Hesaplaşma Lozan*, s.52.; *İsmet İnönü*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s.15.

¹¹⁴⁰ Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s.620-621.

¹¹⁴¹ Atatürk, *Nutuk*, s.638.

¹¹⁴² Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C.2, s.609.

¹¹⁴³ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi’nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım*

ve Türk heyeti, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Ankara’da kalabalık bir törenle karşılanmıştır.¹¹⁴⁴ Mustafa Kemal Paşa daha sonra İsmet Paşa’yı evinde ağırlayarak Ankara’daki mevcut siyasi gelişmeleri anlatmıştır.¹¹⁴⁵ Ancak bu karşılama töreninde dikkat çeken bir husus olmuştur. Başvekil Rauf Bey, İsmet Paşa’yı karşılayanlar arasında yer almamıştır.¹¹⁴⁶ Kısa bir telgraf ile Türk heyetini tebrik eden Rauf Bey, karşılama hususunda Mustafa Kemal Paşa’ya, İsmet Paşa ile yaşadığı gerginliği gerekçe göstererek gelmeyeceğini önceden bildirmiş¹¹⁴⁷ ve Ankara’dan ayrılarak Sivas’a gitmiştir.¹¹⁴⁸ Fakat bu yol ayrımının arka planında Rauf Bey’in sadece İsmet Paşa ile olan ilişkileri yoktur.¹¹⁴⁹ Rauf Bey, yeni kurulacak düzen için Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı konuşmalarda da aralarındaki fikir uyuşmazlığını görmüştür. Mustafa Kemal Paşa *Nutuk’ta* “Rauf Bey, Devlet Başkanlığı makamı olarak, hilâfet makamını düşünüyor, o makama kuvvet ve yetki sağlamamı benden rica ediyordu”¹¹⁵⁰ diyerek aslında yeni Türk devletinin teşkilatlanma sürecinde, Rauf Bey ile aralarındaki ayrımı vurgulamıştır. Nitekim Rauf Bey, hükümet başkanlığından çekilmiş ve yerine Ali Fethi Bey seçilmiştir.¹¹⁵¹ Yine bu dönemde Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fuat Paşa

1923), s.417.

¹¹⁴⁴ *Tevhid-i Efkâr*, 16 Ağustos 1923.

¹¹⁴⁵ İnönü, *Hatıralar*, s.429.

¹¹⁴⁶ Demirci, *Belgelerle Lozan*, s.229.

¹¹⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk’ta* Rauf Bey’in talebini şu şekilde aktarmıştır: “Rauf Bey; ben, dedi İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem. Onun karşılanmasında bulunamam. Müsaade ederseniz, o geldiği zaman Ankara’da bulunmamak için, seçim bölgesinde dolaşmak üzere Sivas’a doğru bir geziye çıkayım”. (Atatürk, *Nutuk*, s.641.)

¹¹⁴⁸ Abdi İpekçi’nin *İnönü Atatürk’ü Anlatıyor* eserinde Rauf Bey-İsmet Paşa krizine dair tarafların beyanları ve hatıralarındaki kısımlar detaylı bir şekilde nakledilmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın konuya dair fikirlerine burada da yer verilmiştir. Bkz. İpekçi, *İnönü Atatürk’ü Anlatıyor*, s.100-108.

¹¹⁴⁹ Babaoğlu, “Muharebeden Diplomasiye: Lozan Konferansı’nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar”, s.130.

¹¹⁵⁰ Atatürk, *Nutuk*, s.642.

¹¹⁵¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi’nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım*

arasında geçen bir diyalog da dikkate değer olmuştur. Ali Fuat Paşa'nın askerî ve siyasi başarıların ardından Mustafa Kemal Paşa'ya "Senin şimdi havarilerin kimlerdir" sorusunu yöneltmiş Mustafa Kemal Paşa da "Benim havarilerim yoktur. Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmet yeteneği ve kudretini gösterirse havarî onlardır" yanıtını vermiştir.¹¹⁵² Mustafa Kemal Paşa'nın gözünde gerek asker gerekse de diplomat olarak hem kendisine hem de memlekete sağladığı faydalar ile yükselen kişi İsmet Paşa olmuştur. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa, yeni rejimin zemini hazırlarken de en yakın çalışma arkadaşı olarak yine İsmet Paşa'yı görmüştür. İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal'e olan bağlılığı, hürmeti, kendi deyimiyle siyasi cilveleşmelere¹¹⁵³ girmemesi, ihtiraslı olmaması ve kazandığı başarılar onu Millî Mücadele'de olduğu gibi devamındaki süreçte de ikinci adam olarak öne çıkartmıştır.

İsmet Paşa, Ankara'ya ulaştığında seçimlerle yenilenen 2. Türkiye Büyük Millet Meclisi de toplanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 197 oyun 196'sını alarak yeniden başkan seçilmiştir.¹¹⁵⁴ Ertesi gün Fethi Bey Başvekil olarak göreve başlamıştır. İsmet Paşa ise yeni hükümetin Hariciye Vekili olarak tekrar seçilmiştir. Bu noktada Lozan'dan somut bir kazanım ile dönen İsmet Paşa'nın neden Başvekil olarak tercih edilmediği meselesi de akıllara gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, antlaşma sürecinde yıpranmış olan İsmet Paşa'yı değil daha birleştirici bir izlenim veren Fethi Bey'i tercih etmiştir.¹¹⁵⁵ Yeni Başvekil Fethi Bey'in liderliğindeki Bakanlar Kurulu, Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanması için meclise kanun teklifi sunmuş ve bu aşamada bile İsmet Paşa'ya yönelik eleştiriler devam etmiştir.¹¹⁵⁶ 21 Ağustos'ta Büyük Millet Meclisi'nde başlayan görüşmelerde; Musul meselesi, Misak-ı Millî ve adli düzenlemeler ile ilgili tenkitler yapılmıştır.¹¹⁵⁷ 23 Ağustos'ta kürsüye çıkan İsmet

1923), s.394.

¹¹⁵² İnönü, *Hatıralar*, s.430.

¹¹⁵³ Turan, *İsmet İnönü Yaşamı Dönemi ve Kişiliği*, s.48.

¹¹⁵⁴ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, s.56.

¹¹⁵⁵ Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s.619-620.

¹¹⁵⁶ İnönü, *Hatıralar*, s.419. *Tarih IV*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), s.142.

¹¹⁵⁷ İnönü, a.g.e., s.420.

Paşa, kendisine yöneltilen soruları cevaplamış ve verilen tavizlerin nedenini açıklamıştır.¹¹⁵⁸ Netice olarak Lozan Barış Antlaşması, aynı gün 213 kabul oyu ile meclisten geçmiştir.¹¹⁵⁹ Antlaşmanın yürürlüğe girmesiyle beraber İstanbul ve Çanakkale’de başlayan tahliye uygulaması 2 Ekim’e dek sürmüştür. Mustafa Kemal Paşa’nın 13 Kasım 1918’de söylediği cümle artık tarihsel bir gerçekliğe kavuşmuştur.¹¹⁶⁰ İtilaf Devletleri, Türkiye’den geldikleri gibi gitmişlerdir. İstanbul’da tam 4 yıl 10 ay ve 23 gündür süren fiili ve resmi işgal de bununla beraber sona ermiştir. Türkiye’nin bağımsızlığını uluslararası zeminde tescil eden Lozan Barış Konferansı, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa’nın ilişkilerinin de önemli bir kilometre taşı olma özelliğine sahiptir.¹¹⁶¹ Yaklaşık 8 ay süren bu zaman zarfında Mustafa Kemal Paşa, Ankara’da İsmet Paşa ise Lozan’da siyasi ve diplomatik birer uğraş vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, yakın silah arkadaşları başta olmak üzere İsmet Paşa’ya karşı çıkan kişilere rağmen onu desteklemiş ve güvenoyu vermiştir. Ayrıca yeni Türk devletinin inşası sürecinde de en yakınının kim olacağını da bu vesileyle göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa; Lozan’daki gelişmeleri gün gün takip etmiş, İsmet Paşa ile sık sık irtibat kurmuş ve onun sıkıştığı anlarda en büyük yardımcısı olmuştur.¹¹⁶² İsmet Paşa ise Mustafa Kemal Paşa’nın talimatları doğrultusunda hareket etmiş ve onun güvenini boşa çıkartmayarak somut bir kazanım elde etmiştir.¹¹⁶³ Mustafa Kemal Paşa, Lozan’daki diplomatik başarının önemini şöyle özetlemiştir: “Bu antlaşma, Türk ulusuna karşı, yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr antlaşmasıyla tamamlandığı sanılmış, büyük bir suikastın çöküşünü anlatan bir belgedir. Osmanlı dönemi tarihinde

¹¹⁵⁸ İsmet Paşa, 23 Ağustos’ta verdiği bir demeçte Mustafa Kemal Paşa’nın devlet adamlığı ve liderliğini şöyle vurgulamıştır: “Fevkalade karışık, dolaşık, bulutlarla örtülü bir çevre içerisinde yol gösterecek bir doğru görüş lazımdır. Bu isabet-i nazarı gerek muharebe hayatında ve gerek sulh hayatında bize gösteren Mustafa Kemal Paşa olmuştur”. (İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.144.)

¹¹⁵⁹ BCA, 30.18.1.1/7.28.10-1.

¹¹⁶⁰ Demirci, *Belgelerle Lozan*, s.231.

¹¹⁶¹ İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.212.

¹¹⁶² İnönü, “*Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*”, s.889.

¹¹⁶³ Salahi R. Sonyel, “Lozan’da Türk Diplomasisi (Eylül 1922 - Ağustos 1923)” *Belleten*, C.38 (1974): 115.

benzeri görülmemiş bir siyasal zafer eseridir".¹¹⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa, vefat ettiği 1938 yılına dek Lozan'ın her yıldönümünde İsmet Paşa'yı resmi yollarla tekrar tekrar kutlamıştır.¹¹⁶⁵ Daha sonraki süreçte yazılan ve Mustafa Kemal Paşa'nın da bizzat gözden geçirdiği Tarih IV "Türkiye Cumhuriyeti" başlıklı kitapta, Mustafa Kemal Paşa'nın Lozan görüşmeleri için İsmet Paşa'yı seçmiş olmasının ne kadar yerinde olduğu şöyle vurgulanmıştır:

*"Büyük Gazi, Türk zaferinin, Türk milletine temin edebileceği siyasi menfaatlar hakkındaki görüşlerinin en çok İsmet Paşa tarafından anlaşılmakta olduğuna ve bilhassa beynelmilel büyük bir konferansta fikir ve arzularının en iyi İsmet Paşa tarafından takip ve tatbik olunabileceğine kani idi."*¹¹⁶⁶

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın arasındaki uyumun neticelerinden biri olan Lozan ile beraber, Türkiye'ye medeni âlemde eşit ve özgür bir yaşam hakkı tanımayan Mondros ve Sevr hükümleri tamamen ortadan kalkmıştır.¹¹⁶⁷ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, o anki koşulları da göz önünde bulundurarak Türkiye'nin en az hasarla¹¹⁶⁸ barışı temin ettiğini düşünmüşlerdir.¹¹⁶⁹ İkili, Türkiye'nin siyasi ve askerî gücüne göre Lozan'ın üzerinde birtakım değişiklikler ve ilaveler yapabileceklerini de öngörmüşlerdir. Nitekim Boğazlar ve Hatay meselesi bu düşüncenin en somut örneklerinden birisi olmuştur.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁴ Karacan, *Lozan*, s.561.; Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk'ta Lozan Barış Antlaşması ile Sevr hükümlerini karşılaştırarak bu konuyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır*. Bkz. Atatürk, *Nutuk*, s.609-620.

¹¹⁶⁵ Bkz. Koçak, *İsmet İnönü ve Resmi Tarih*, s.104-109.

¹¹⁶⁶ *Tarih IV*, s.125.

¹¹⁶⁷ Hasan Demirci, "24 Temmuz 1923 Tarihli Lozan (Lausanne) Barış Antlaşması'nın Türk Ve Dünya Tarihi Açısından Yeri Ve Önemi", *Anasay*, S.2 (2017) : 255.

¹¹⁶⁸ Şerafettin Turan, "Lozan Antlaşması", (*TDV İslam Ansiklopedisi*: Ankara, 2003), C.27, s.214-217.

¹¹⁶⁹ Atatürk, *Nutuk*, s.609-610.; İnönü, *Hatıralar*, s.424-425.

¹¹⁷⁰ Güler, *Bin Yıllık Hesaplaşma Lozan*, s.165.

4.7. Devletin Yeni Yönetim Şeklinin Belirlenmesi

Lozan Barış Antlaşması'nın ardından sıra, sınırları ve statüsü tescil edilmiş olan Türkiye'nin rejimine ad koymaya gelmiştir. İsmet Paşa, hatıralarında Lozan'dan döndüğü esnada akıllarında iki temel konunun olduğunu söylemiştir. Bunların biri Ankara'nın hükümet merkezi yani başkent olarak resmen tescil edilmesidir. Diğer ise yeni Türkiye'nin ne tür bir rejim olduğunun açıklanmasıdır.¹¹⁷¹ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, Halk Fırkası'nın kurulması ile beraber çalışmalarını hızlandırmıştır. İsmet Paşa, Ankara'nın hükümet merkezi olması için bir tahrir hazırlamıştır. Kanun teklifindeki öneri şöyledir: "Türkiye Devleti'nin makarr-ı idaresi (başkenti) Ankara şehridir".¹¹⁷² On beş kişinin imzasını taşıyan önerge 9 Ekim'de meclis başkanlığına verilmiştir.¹¹⁷³ Ankara'nın başkent olmasına dair çalışma yapan İsmet Paşa, bu konuda Mustafa Kemal Paşa'nın fikrinin uygulayıcısı konumunda olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'na asırlardır başkentlik yapan İstanbul, iki devlet adamına göre artık hükümetin merkezi olmamalıdır. Bunun gerekçelerinden biri, Boğazların henüz kesin bir güvenceye kavuşmamasıdır. Diğer yandan Millî Mücadele'nin merkezi ve yeni Türkiye'nin simge şehri olarak da Ankara öne çıkmıştır.¹¹⁷⁴ İsmet Paşa, bu durumun resmîyete dökülmesinin gerekliliğini Lozan'da dahi hissetmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, devletin başkentini bir an evvel ilan edip bu konu hakkındaki kararsızlıklara son vermek için girişimlerini hızlandırmıştır.¹¹⁷⁵ Fakat İsmet Paşa'nın sunduğu öneri, yine bazı eleştiriler almıştır. Başvekil Fethi Bey, hükümetin alması gereken bu kararı, İsmet Paşa'nın bir kanun teklifi şeklinde sunmasına

¹¹⁷¹ İnönü, *Hatıralar*, s.432.; Ali Fuat Paşa da kendi hatıralarında İsmet Paşa'nın bu iki mesele üzerinde sıkça durduğuna yer vermiş ve İsmet Paşa'nın aceleci olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar 2. Kısım*, (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1960), s.8.

¹¹⁷² TBMM ZC, Dönem 2, 1923, C.2, s.665.; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), s.260.

¹¹⁷³ Önergenin tam metni için Bkz. "Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933", s.937-938.

¹¹⁷⁴ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, s.57.

¹¹⁷⁵ Atatürk, *Nutuk*, s.643-644.

bozulmuştur.¹¹⁷⁶ Mecliste ise Mustafa Kemal Paşa'nın deyimiyle firkanın bünyesinde olmasına rağmen kendi içinde hizipleşen kişiler belirmiştir.¹¹⁷⁷ İsmet Paşa Ankara'nın başkent olması hakkında verdiği kanun maddesine birçok kişi itiraz etmiştir. İsmet Paşa ise İstanbul'un emniyetli olmadığını, Ankara'nın imar ve ihya edileceğini beyan ederek ikna turlarına başlamış ve eleştirileri cevaplamıştır.¹¹⁷⁸ İstanbul kamuoyu da bu kanun teklifine büyük bir tepki göstermiştir.¹¹⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın önceden tasarladığı ve İsmet Paşa'nın 9 Ekim'de sunduğu kanun teklifi, itirazlara rağmen çoğunluğun oyuyla kabul edilmiştir.¹¹⁸⁰ Artık Türkiye'nin yeni başkenti resmen Ankara olmuştur.¹¹⁸¹ Aydemir; Rauf Bey, Refet Paşa, Dr. Adnan (Adıvar) Bey gibi kimselerin Mustafa Kemal Paşa'ya özellikle o dönemdeki muhalefetlerinin ardında

¹¹⁷⁶ Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.247.; İsmet Paşa ile Fethi Bey arasında filizlenen gerginliğe dair bir başka anekdot da Kılıç Ali'nin hatıralarında yer almıştır. Kılıç Ali, anılarında Lozan dönüşü İsmet Paşa'nın da davetli olduğu bir akşam yemeğinden bahsetmiştir. Buna göre İsmet Paşa, konferans sürecinde yaşadıklarından ötürü Rauf Bey ve hükümete karşı doludur. İsmet Paşa bu hususta birtakım sitem cümleleri kurduktan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya dönerek şunları söylemiştir: “Güçlükleri çözücüsün. Burada da beni sen kurtardın. Yüksek emirlerinle imdadıma yetişmeseydin Lozan'dan tabutum gelecekti, tabutum”. İsmet Paşa'nın sözleri sofrada bir soğukluk yaratmıştır. Bunun üzerine söze giren Fethi Bey, “Eleştirdiğin hükümetin içinde ben de varım” şeklinde bir itirazda bulunmuş ve diyalog karşılıklı atışmaya dönmüştür. Mustafa Kemal Paşa ise gecenin sonunda oldukça keyifsiz bir şekilde masadan ayrılmıştır. (Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.202-203.; Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s.620.)

¹¹⁷⁷ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, s.57-58.

¹¹⁷⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.434-435.

¹¹⁷⁹ *Tarih IV*, s.142-143.

¹¹⁸⁰ BCA,30.10.0.0/122.866.4-2. Ayrıca Bkz. Bilal N. Şimşir, “Ankara'nın Başkent Oluşu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.7, S.20 (1991): 207.

¹¹⁸¹ Nusret Baycan, “Ankara'nın Başkent Oluşu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.7, S.19 (1990): 125.

İsmet Paşa'ya karşı duydukları karışıklığın da etkili olduğunu öne sürmüştür.¹¹⁸² Ancak bu durum yalnızca İsmet Paşa'dan kaynaklanmamıştır. Mustafa Kemal Paşa, millet ve memleket menfaatleri söz konusu olduğunda en yakınlarını dahi arka plana atmaktan çekinmemiştir.¹¹⁸³ Fevzi Paşa ve İsmet Paşa bu noktada Mustafa Kemal Paşa'nın diğer silah arkadaşlarından ayrılmıştır. Adımlarını ve tavırlarını kendi ideolojik fikirleri doğrultusunda değil mevcut siyasi ve askerî durum neyi gerektiriyorsa o zeminde birleştirmişlerdir.¹¹⁸⁴ İsmet Paşa, hatıralarında bu konuyla ilgili çarpıcı bir örnek vermiştir. Lozan dönüşünde Fevzi Paşa, İsmet Paşa ile yaptığı bir konuşmaya göre Ali Fuat Paşa, Rauf Bey ve Kazım Paşa'nın bundan sonra yapılacak işlerde kendilerine danışılmasını istemiştir.¹¹⁸⁵ Paşalar, bu taleplerini Fevzi Paşa aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya iletmek istemişlerdir. Durumu Fevzi Paşa'dan öğrenen İsmet Paşa ise bu fikre sert tepki göstermiş ve Fevzi Paşa'dan bu talepleri Mustafa Kemal Paşa'ya iletmemesini rica etmiştir.¹¹⁸⁶ İsmet Paşa da tıpkı Mustafa Kemal Paşa gibi, kişilerin; yasalardan, kanunlardan ve yönetim sisteminden yukarıda bir pozisyonda olmasına karşı çıkmıştır. İsmet Paşa bu meselede “Bir kişi ne kadar vazife sahibi ise o kadar söz sahibi olur” diyerek tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur.¹¹⁸⁷

4.7.1. Ankara'da Hükümet Bunalımı

Meclis hükümeti sistemi, Türkiye'nin işgal altında olduğu Millî Mücadele döneminde kullanılmış, ancak mevcut sistem Millî Mücadele'nin ardından işlevselliğini yitirmiştir. Bakanlar Kurulu'nun her bir koltuğu için ayrı ayrı seçim yapılması, artık

¹¹⁸² Aydemir, *İkinci Adam*, C.1, s.249.

¹¹⁸³ Atatürk, *Nutuk*, s.642-643.

¹¹⁸⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.437-439.

¹¹⁸⁵ Kazım Paşa, 2. Meclis ve yeni fırkadan bahsederken kendilerinin bu süreçte geri plana itildiğini söylemiş ve yeni düzen hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Mustafa Kemal Paşa'dan başka ortada kimse bırakılmadı: ‘O kurtardı ve O kurtaracak’ teranesi, hazırda konmak isteyen dalkavukların dillerinde destan oldu. Artık her akşam âleminde onun yüzüne karşı methiye yarışları aldı yürüdü”. (Karabekir, *Paşaların Kavgası Atatürk-Karabekir*, s.169.)

¹¹⁸⁶ Mango, *Atatürk*, s.380.

¹¹⁸⁷ İnönü, *Hatıralar*, s.437-439.

güç bir durum haline gelmiştir. Hükümet kurmasını zorlaştıran bu sistem, bir bunalım yaratmıştır.¹¹⁸⁸ Bakanların her biri meclis tarafından seçildiği için Bakanlar Kurulu içerisinde tam bir birlik ve uyum sağlanamamıştır. Üstelik her bir koltuk için de seçim aşamasında uzun süren tartışmalar meydana gelmiştir. Hariciye Vekili İsmet Paşa'nın Ankara'nın başkent olması için verdiği önergeye hükümetin başı olarak Fethi Bey'in bozulması da bunun somut bir örneğidir. Yani Mustafa Kemal Paşa'nın belirttiği meclis içindeki hizipleşme durumu da işleri zora sokmuştur. 2. Meclis'in çoğunluğu Mustafa Kemal Paşa'nın teşkil ettiği Halk Fırkası'na mensup olmasına rağmen Fethi Bey hükümete karşı bir muhalefet ortaya çıkmıştır.¹¹⁸⁹ Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya göre hükümet artık sağlıklı çalışamaz hale gelmiştir.¹¹⁹⁰

24 Ekim günü Fethi Bey, Dâhiliye Vekâleti'nden istifa ederek bu görevini Ferit (Tek) Bey'e devretmek istemiştir. Meclisin ikinci başkanı olan Ali Fuat Paşa da yine istifa ederek koltuğuna Yusuf Kemal Bey'i aday göstermiştir.¹¹⁹¹ Meclis, ertesi gün boşalan koltuklara Mustafa Kemal Paşa'nın uygun bulmadığı isimleri aday göstermiştir. Rauf Bey meclis ikinci başkanı, Sabit Bey ise Dâhiliye Vekili olarak seçilmiştir.¹¹⁹² Mustafa Kemal Paşa özellikle Rauf Bey tercihini meclisin İsmet Paşa'ya olan karşıtlığının bir göstergesi olarak ifade etmiştir.¹¹⁹³ İsmet Paşa ise konuyla ilgili Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi dehasına atıf yapmıştır. Yani aslında bu hükümetin teşkilini Mustafa Kemal Paşa'nın bir geçiş hükümeti olarak telakki etmiş olabileceğinden bahsetmiştir.¹¹⁹⁴ Mustafa Kemal Paşa, 25 Ekim akşamı hükümeti Çankaya'da ağırlandı. Bakanlar Kurulu'nun tümüyle (Fevzi Paşa hariç) istifa etmesini istemiş ve mevcut hükümetten hiç kimsenin yeni seçimlerde görev almamasını telkin

¹¹⁸⁸ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, s.58.; *Tarih IV*, s.148-149.

¹¹⁸⁹ Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.213.

¹¹⁹⁰ Atatürk, *Nutuk*, s.644.

¹¹⁹¹ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.394.

¹¹⁹² Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.214.; Satan, vd., *Türk'ün Dönüşü*, s.349.

¹¹⁹³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek adam*, C.3 (Remzi Kitapevi: İstanbul, 1999), s.141.

¹¹⁹⁴ İnönü, *Hatıralar*, s.440.

etmiştir.¹¹⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa, bu hareketiyle içinde uzun yıllardır millî bir sır olarak sakladığı yeni rejimin yolunu açmıştır.¹¹⁹⁶ Suni bir hükümet bunalımı yaratılmış ve Türkiye'nin hükümet şeklinin artık resmen ilan edilmesinin gerekliliği ortaya çıkarılmıştır.¹¹⁹⁷ İsmet Paşa da bunu ilk fark edenlerden biri olarak Mustafa Kemal Paşa'nın inşa etmek istediği yeni rejimi benimsediğini ifade etmiştir.¹¹⁹⁸

4.8. Cumhuriyet'in İlanı

27 Ekim günü Mustafa Kemal Paşa'nın telkini sonrası istifa eden hükümetin yerine yenisini teşkil etmek üzere meclisteki çalışmalar başlamıştır.¹¹⁹⁹ Ancak hükümet kurma çabalarından 28 Ekim akşamına dek bir sonuç çıkmamıştır. Hükümet bunalımı, mecliste de tüm şiddetiyle hissedilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, aynı gün krizi aşmak için fikri alınmak üzere meclise davet edilmiştir.¹²⁰⁰ Aslında her şey Mustafa Kemal Paşa'nın arzu ve tahmin ettiği gibi ilerlemiştir. Mevcut sistemin açıkları her geçen gün daha fazla göze çarpmıştır. Mustafa Kemal Paşa, tavsiyelerini verip meclisten ayrılırken Kazım (Özalp) Paşa aracılığıyla Kemalettin Sami Bey ve Halit Paşa'yı akşam için Çankaya'ya davet etmiştir.¹²⁰¹ Çankaya'ya gelen isimler arasında Fethi Bey, Rize Milletvekili Fuat Bey ve Afyonkarahisar Milletvekili Ruşen Eşref Bey de vardır. İsmet Paşa da Mustafa Kemal Paşa'nın hemen yanı başında yemeğe katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu toplantı için Ankara'da bulunan arkadaşlarının da kendisi ile aynı fikirde olduğuna inandığı için hepsini çağırıp fikirlerini almaya ihtiyaç

¹¹⁹⁵ Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, s.214.

¹¹⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet rejimi hakkındaki düşünceleri için Bkz. Neşe Çetinoğlu, "Cumhuriyet Kavramı ve Atatürk'ün Cumhuriyet Anlayışı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.19, S.56 (2003): 803 - 813.

¹¹⁹⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.261.

¹¹⁹⁸ İnönü, *Hatıralar*, s.441.

¹¹⁹⁹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, s.58.

¹²⁰⁰ Hamza Eroğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.6, S.16 (1989): 446.

¹²⁰¹ Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi 5: Türkiye Cumhuriyeti 1923*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007), s.303.

duymadığını ifade etmiştir.¹²⁰² Ancak Ankara’da bulunmayan arkadaşlarının, onların görüşü alınmadan hareket edilmesine karşı gücendiklerini ve bu meseleyi bir ayrılık sebebi saydıklarını söylemiştir.¹²⁰³ Mustafa Kemal Paşa, yemekte “Yarın Cumhuriyet’i ilân edeceğiz” sözünü söyleyerek zaten bir halk rejimi olan hükümet şekline resmen ad koymuştur.¹²⁰⁴ Bu hadisenin yaşandığı sırada Rauf Bey, Refet Paşa ve Ali Fuat Paşa İstanbul’da Halife Abdülmecid Efendi’nin davetine katılmışlardır.

Mustafa Kemal Paşa’nın konuşmasının ardından, Çankaya’da düşünülen asıl mesele bu kararın nasıl tatbik edileceği olmuştur. Ardından İsmet Paşa haricindeki herkes köşkten ayrılmıştır. Baş başa kalan Mustafa Kemal Paşa ve İsmet çalışmaya başlamışlardır. Paşalar, ertesi gün yapacakları konuşmalara ve eylemlere hazırlanmışlardır.¹²⁰⁵ Ardından İsmet Paşa, Çankaya Köşkü’nde misafir edilmiştir. İsmet Paşa, yıllar sonra 28 Ekim gecesini anlatırken Mustafa Kemal Paşa ile ertesi gün çıkacak olan kanunu hazırladıklarını, Mustafa Kemal Paşa’nın söylediklerini kendisinin kâğıda döktüğünü ve anayasanın hükümlerini birlikte belirlediklerini ifade etmiştir.¹²⁰⁶ Ayrıca İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa’nın rejimin ertesi gün tatbik edilmesi hususunda çok kararlı olduğunu vurgulamıştır.¹²⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa, 1921 Anayasası’nın bazı maddelerinde yapılacak düzenlemeler ile mevcut bunalımın ortadan kalkacağını düşünmüştür.¹²⁰⁸ O günlerde yaşanan hadiseler, uzun zamandır gelişen bir sürecin neticelenmesini ifade etmiştir. Cumhuriyet rejimi gerek o dönemde gerekse daha önceki devirlerde de konuşulan ve tartışılan bir yönetim şekli

¹²⁰² Atatürk, *Nutuk*, s.649-650.

¹²⁰³ Atatürk, a.g.e., s.650.

¹²⁰⁴ İsmet İnönü, “İsmet İnönü, Cumhuriyet’in Kuruluşunun 45. Yılında Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyeti Anlatıyor”, İnönü Vakfı Resmi Youtube Kanalı, www.youtube.com/watch?v=hDSZvUfPKVM&t=517s [27.04.2024].

¹²⁰⁵ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, s.58.; *Tarih IV*, s.151-152.

¹²⁰⁶ İnönü, *Hatıralar*, s.443.; Atatürk, *Nutuk*, s.649-650.

¹²⁰⁷ Topuz, *Bana Atatürk’ü Anlattılar*, s.17

¹²⁰⁸ Bkz. Gotthard Jaschke, “Türkiye Cumhuriyetinin İlanı, Atatürk Devranının Başlangıcı”, *Bellekten*, C.37, S.148 (1973): 478.

olmuştur.¹²⁰⁹ Cumhuriyet rejimi hakkındaki beyanları ve fikirleri bilinse de Mustafa Kemal Paşa, 28 Ekim'e dek aklındaki planı uygulamaya sokacağı zamanı dillendirmemiştir.¹²¹⁰ 29 Ekim'de Fethi Bey'in başkanlığında toplanan parti grubu, yeni hükümet için belirlediği kişilerin ismini genel kurula sunmuştur. Ancak beklendiği gibi milletvekilleri tartışmaktan kendilerini alamamış ve hükümeti kurmaya muvaffak olamamışlardır. Bazı milletvekilleri, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Başkanı olarak bu bunalıma müdahale etmesini talep etmiştir.¹²¹¹ Nitekim hükümet sorununu çözmek için parti meclisi, Mustafa Kemal Paşa'yı yetkilendirmek üzere bir önerge sunmuş ve bu kabul edilmiştir.¹²¹² Çankaya Köşkü'nden gelen Mustafa Kemal Paşa, mecliste direkt partinin toplantısına dâhil olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, son durum hakkında bilgi aldıktan sonra sunacağı teklifi hazırlamak üzere bir saat müsaade istemiştir.¹²¹³ Mustafa Kemal Paşa, sadece hükümet bunalımına bir çözüm bulacağını bekleyen meclisin karşısına bir saat sonra yeni bir rejimle

¹²⁰⁹ Ercan Haytoğlu, "Cumhuriyet, Türk Tarihindeki Gelişimi ve Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.14, S.42 (1998): 1138.

¹²¹⁰ İsmet Giritli, "Atatürk ve Cumhuriyet", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.19, S.56 (2003): 459.; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.2 (Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2019), s.263.

¹²¹¹ Kimi kaynaklar bu durumu, 28 Ekim gecesi bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın kurguladığını iddia etmiştir. Buna göre Mustafa Kemal, o gece Kemalettin Sami Paşa'ya şunları söylemiştir: "Yarın Grup toplanınca, gene bir sonuç alamamış olacaklar. O zaman Kemalettin Paşa sen söz al, kürsüye çık ve 'Günlerdir bir buhran içinde bocalayıp duruyoruz, bir hükümet üzerinde anlaşamıyoruz. Bütün dünya bizi gözlüyor. Bu durum ilelebet böyle gidemez. Bu grubun bir partisi, bu Meclis'i bir başkanı var. Her ikisinin de başkanı Mustafa Kemal! Ona başvuralım, gelsin, bu sorunu çözsün' de, yerine otur. Ben bu davet üzerine Meclis'e gelir, çözüm önerimi sunarım". Bkz. Orhan Çekiç, "Türkiye Bambaşka Bir Güne Uyanacak!", *Gazete Gedik*, 29 Ekim - 10 Kasım Özel Sayı, (2020): 10.

¹²¹² Atay, *Çankaya*, s.376.

¹²¹³ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.396.

çıkıştır.¹²¹⁴ TBMM Zabıt Cerideleri'ne göre meclis, saat 18.00'da toplanmıştır.¹²¹⁵ Mustafa Kemal Paşa da bir saatin dolmasının ardından meclis kürsüsüne çıkarak sorunu ve bunalımı kökünden ortadan kaldıracak bir teklifle geldiğini söylemiş ve bunu okuması için kâtip Ruşen Eşref Bey'e vermiştir.¹²¹⁶ Ruşen Eşref'in metni okumasıyla mecliste tartışmalar başlamıştır.¹²¹⁷ Bazı milletvekilleri böyle radikal bir karar için bu kadar acele edilmemesini ve şu an gündemin hükümet bunalımı olduğunu ifade etmiştir. Ardından, İsmet Paşa da kürsüye çıkarak uzun bir konuşma yapmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın tezini şu sözlerle desteklemiştir: "Bu görüşlerimizi bir sonuca bağlayıp açıklamamak, güçsüzlüğü ve karışıklığı sürdürmekten başka bir şey değildir. Millet, hâkimiyetini ve mukadderatını fiilî olarak eline almıştır. O halde bunu hukukî olarak dile getirmekten neden çekiniyoruz".¹²¹⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın sunduğu kanun maddeleri tek tek oylanmaya başlanmış ve yeni Türk devletinin rejimi olarak sunulan Cumhuriyet mecliste kabul edilmiştir.¹²¹⁹ Son maddenin kabulü ile beraber salonda "Yaşasın Cumhuriyet" sesleri yankılanmıştır.¹²²⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın anayasa üzerinde yapılan değişikliklere dayanan teklifi önce parti grubunda, ardından da mecliste kabul edilerek Türkiye'nin yönetim biçimi resmen Cumhuriyet olarak ilan edilmiştir.¹²²¹ Cumhuriyet'in kabulünün hemen ardından Cumhurbaşkanı'nın da aynı gün seçilmesi kararlaştırılmıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa, 158 milletvekilinin katıldığı oylamada

¹²¹⁴ Mango, *Atatürk*, s.382.

¹²¹⁵ TBMM ZC, Dönem 2, 1923, C.3, s.80.; *Türk Devrim Tarihi*, s.151.

¹²¹⁶ Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, s.396.

¹²¹⁷ TBMM ZC, Dönem 2, 1923, C.3, s.80-81.

¹²¹⁸ Atatürk, *Nutuk*, s.655.

¹²¹⁹ BCA, 51.0.0.0. (Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyanet İşleri Reisliği) / 8.65.35-1.

¹²²⁰ BCA, 51.0.0.0/8.65.35-1.

¹²²¹ Anayasa'ya Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın 28 Ekim gecesi çalıştığı hükümlerin yanı sıra 29 Ekim'de şu iki madde de eklenmiştir. "Türkiye Devletinin Dini İslam'dır" ve "Resmî dili Türkçedir". Bkz. TBMM ZC, Dönem 2, 1923, C.3, s.89.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.¹²²² Yoğun alkış eşliğinde meclis kürsüsüne çıkan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, bu sıfatıyla ilk konuşmasında millî birlik ve beraberliğin önemine dikkat çekmiştir.¹²²³ Türkiye'nin Cumhuriyet rejimine geçişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra meydana gelen siyasi ve sosyal değişimlerin zirvesini temsil etmiştir.¹²²⁴ Bu sürecin hızlı bir şekilde gerçekleşmesinde Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın liderliğindeki ideolojik ve stratejik hareketler önemli bir yer tutmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'ya göre Cumhuriyet'in ilanı hem ideolojik bir zorunluluk hem de tarihsel bir kaçınılmazlık olarak görülmüştür.¹²²⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde gerçekleştirilen bu dönüşüm hem ulusal kimlik inşasında hem de uluslararası alanda Türkiye'nin yeni bir başlangıç yapmasını sağlamıştır.¹²²⁶ Yeni Türk devletinin ikinci adamı olan İsmet Paşa ise Mustafa Kemal Paşa ile kişisel menfaate dayanan hiçbir münasebette bulunmamış ve Cumhuriyet'e giden yolda Mustafa Kemal'in en yakın çalışma arkadaşı olarak öne çıkmıştır. Cumhuriyet'in ilanı, 29 Ekim akşamından itibaren tüm memlekete duyurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, kutlama için yurdun dört bir yanında top atışları yapılmasını emrederken "İstanbul'daki toplar birtakım insanların başında da patlayacaktır" demiştir.¹²²⁷ Bu kararı, Türk milletinin gayet olumlu karşıladığını ifade eden Mustafa Kemal Paşa İstanbul'daki bazı gazetelerin düşüncelerini ve yakın silah arkadaşlarının davranışlarını sert bir dille eleştirmiştir.¹²²⁸ Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk'ta* anlattıklarına göre İstanbul basını, Cumhuriyet

¹²²² İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, s.60.

¹²²³ Konuşmanın tamamı için Bkz. TBMM ZC, Dönem 2, 1923, C.3, s. 99-100.

¹²²⁴ *Tarih IV*, s.151.

¹²²⁵ Topuz, *Bana Atatürk'ü Anlattılar*, s.17.; Aydemir, *Tek Adam*, C.3, s.149.

¹²²⁶ Giritli, "Atatürk Ve Cumhuriyet", s.461-462.

¹²²⁷ Topuz, *Bana Atatürk'ü Anlattılar* s.77-78.

¹²²⁸ Mustafa Kemal Paşa'ya yakın silah arkadaşlarının verdiği tepkiler için Bkz. Serkan Ünal, "Mustafa Kemal Paşa'nın Yol Arkadaşlarının Cumhuriyet'in İlanı'na Tepkileri", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.3 (2017): 665-675.; Ercan Yalçın, "Kurtuluş Savaşı Komutanları Ekseninde Cumhuriyet Rejimi Tartışmaları", *ÇTTAD*, C.10, S.22 (2011): 115-139.

rejimine geçiş Şeklinin bir oldu bittiye getirildiğini vurgulamıştır.¹²²⁹ Mustafa Kemal Paşa, yapılan bu eleştirileri samimi bulmadığını ve böyle hassas bir dönemde yeni rejime destek olunması gerekirken hemen saldırılara baŐlanılmasını tehlikeli bulduğunu söylemiştir. Basın ve yayın organlarının dışında özellikle Rauf Bey'in verdiği demeçleri de eleştiren Mustafa Kemal Paşa, aynı Şekilde onu da samimi bulmadığını ifade etmiştir.¹²³⁰ Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve diğer Paşaların genel olarak saltanat ve halifeye olan bağlılıklarını ön plana kartmıŐtır.¹²³¹ Rauf Bey'in yanı sıra Kazım Paşa ve Ali Fuat Paşa da bu sürecin kendilerinden habersiz ve acele olarak gerçekleŐtirildiđini ileri sürmüş ve Mustafa Kemal Paşa'yı eleştirmişlerdir.¹²³² Millî Mücadele'nin önderleri arasında psikolojik olarak yaşanan kırılmalar ve kslklerin dışında, birbirleri hakkında yaptıkları suçlamalar da bu süreçte kaçınılmaz bir sonuç olmuştur.¹²³³

lke işgalden kurtarılınca dek birlikte uyum içerisinde çalışan yakın silah arkadaşlarıyla Mustafa Kemal Paşa arasında Cumhuriyet'in ilanı ile beraber telafi edilmesi güç bir ayırım ortaya çıkmıştır.¹²³⁴ Zira yakın silah arkadaşları içinde onun diktatör olmasından endişe duyanlar vardır. Uzun süredir Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın çalışma arkadaşı olan İsmet Paşa ise Cumhuriyet'in ilanı ile ilgili eleştirilere cevap vermiş ve Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılığını bir kez daha göstermiştir. İsmet Paşa, İstanbul'daki basın ve yayın organlarının tavrını da yakın silah arkadaşlarının

¹²²⁹ Atatürk, *Nutuk*, s.667-671.; Osman Selim Kocahanoğlu, (Der) *Rauf Orbay'in Hatıraları 1914-1945*, (İstanbul: Temel Yayınları, 2005), s.132.

¹²³⁰ Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından ortaya çıkan tepkiler için Bkz. Tülay Alim Baran, "İstanbul Basınında Cumhuriyetin İlanına Tepkiler ve Yorumlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.15, S.44 (1999): 627-643. Ayrıca Bkz. İbrahim İnci, "Cumhuriyet Düşüncesi İle İlgili Gelişmeler ve Cumhuriyetin İlanına Yönelik Tepkiler", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.17, S.4 (2019): 337-354.

¹²³¹ Atatürk, *Nutuk*, s.658-661.

¹²³² Atay, *ankaya*, s.378.

¹²³³ Celalettin Vatandaş ve Saniye Vatandaş, "Türkiye'de Cumhuriyet Fikrinin Gelişimi ve Cumhuriyet'in İlanı Sresinde Yaşanan Fikri Tartışmalar", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, C.6, S.12 (2023): 355-356.

¹²³⁴ Baydur, *Mucizeyi Yaratan Adam Mustafa Kemal*, s.439.

söylemlerini de onaylamamıştır.¹²³⁵ İsmet Paşa; Kazım Paşa ve Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey'in Mustafa Kemal'den uzaklaşmasını değerlendirirken dikkat çeken bilgiler vermiştir. Buna göre Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Bey başta olmak üzere diğer yakın silah arkadaşları, onun artık ne yapacağı bilinmeyen biri olduğunu söylemişlerdir.¹²³⁶ Bu düşünceleri taşıyan Kazım Paşa da Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın fikir birliğine dair bilgiler vermiştir. Kazım Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın aklındaki uygulamalar için İsmet Paşa'yı seçtiğini vurgulamış ve Mustafa Kemal Paşa'dan işittiği yeni inkılap zihniyetini İsmet Paşa'nın tamamladığını belirtmiştir.¹²³⁷

4.8.1. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa - Başbakan İsmet Paşa

Mustafa Kemal Paşa, 30 Ekim'de İsmet Paşa'yı yeni Türk devletinin ilk Bakanlar Kurulu'nu oluşturmakla görevlendirmiştir. Mustafa Kemal, Millî Mücadele'nin ardından da önemli vazifeler verdiği İsmet Paşa'yı böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı olarak tayin etmiştir.¹²³⁸ İkilinin 1916'dan beri süren ve çeşitli evrelerden geçen birlikteliği, bununla beraber farklı bir seviyeye geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, artık yeni Türk devletinin en önemli iki koltuğunda oturan birer devlet adamı olmuşlardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin İsmet Paşa liderliğindeki ilk hükümeti böylece 30 Ekim 1923'te kurulmuştur.¹²³⁹ Aynı gün meclis kürsüsüne çıkan İsmet Paşa, kurduğu hükümetin güvenoyu almasıyla beraber hükümetin programını yansıtan bir konuşma yapmıştır. İsmet Paşa, iç ve dış politikada Bakanlar Kurulu'nun izleyeceği yolu açıklarken; huzur, emniyet, hukuk, gelişme, yükselme ve barış kavramları etrafında izahat vermiştir.¹²⁴⁰ Falih Rıfkı Atay, Mustafa Kemal Paşa'nın onu seçmesiyle ilgili bilgi verirken İsmet Paşa'nın çalışkanlığı, ciddiyeti ve bir hükümet adamı oluşunu vurgulamıştır. Atay, ayrıca İsmet Paşa'nın da en az Mustafa

¹²³⁵ Vatandaş ve Vatandaş, "Türkiye'de Cumhuriyet Fikrinin Gelişimi ve Cumhuriyet'in İlanı Süresinde Yaşanan Fikri Tartışmalar", s.357.

¹²³⁶ İnönü, *Hatıralar*, s.447.

¹²³⁷ Karabekir, *Paşaların Kavgası Atatürk-Karabekir*, s.165.

¹²³⁸ Yusufoglu, *Atatürk ve Cumhuriyet Halk Fırkası*, s.42-43.

¹²³⁹ İsmet Paşa'nın kurmuş olduğu kabine için Bkz. Yusufoglu, a.g.e., s.42-43.

¹²⁴⁰ Cihan, *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973*, s.143.

Kemal Paşa kadar devrim davasına inandığını vurgulamıştır.¹²⁴¹ Mustafa Kemal Paşa, 19 Kasım'da hem Cumhurbaşkanlığı hem de Halk Fırkası'nın başkanlığını bir arada yürütmenin güç olduğunu vurgulayarak, fırkanın başkanlığına da vekâleten İsmet Paşa'yı getirmiştir.¹²⁴² Mustafa Kemal'in siyasi vizyonu ve liderliği, İsmet Paşa'nın ise uygulamadaki yetenekleri ve detaylara hâkimiyeti, bu dönemdeki başarıların temel taşlarını oluşturmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın faaliyetleriyle beraber Cumhuriyet rejiminin iç ve dış meşruiyeti pekiştirilmiştir. İkili, o dönemde ideolojik olarak da benzer bir modernleşme ve sekülerleşme vizyonunu paylaşmışlardır. Bu, Cumhuriyet'in ilanı gibi Türk toplumu için radikal bir dönüşümün uygulanmasında avantaj sağlamıştır.¹²⁴³ İki devlet adamının uyum ve mesaisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun sadece askerî ve siyasi bir başarı olmakla kalmayıp aynı zamanda ideolojik¹²⁴⁴ ve yönetsel bir dönüşüm olarak da geçerli olmasını sağlamıştır.¹²⁴⁵ İkili arasındaki ilişkiler, Türkiye'nin siyasi, askerî ve toplumsal dönüşüm sürecinde kritik bir rol oynamıştır. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın arasındaki iş birliği ve güven, kurulan yeni rejimin istikrarlı olmasında belirleyici olmuştur. İki devlet adamı arasındaki bu bağ, Türkiye'nin iç ve dış politikalarının belirlenmesinde ve devletin kurumsallaşmasında önemli bir unsur olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, 29 Ekim 1923'ten itibaren artık sosyal, askerî, ekonomik, ticari vb. yönlerden Türkiye'yi imar ve ihya etmek için çalışmaya devam etmişlerdir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ve Başbakan İsmet Paşa, devrimlerle Türkiye'yi laik ve sosyal bir hukuk devleti haline dönüştürmek için mesai harcamışlardır.¹²⁴⁶

¹²⁴¹ Atay, *Çankaya*, s.462.

¹²⁴² Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, s.345.; Halk Fırkası'nın isminin önüne 10 Kasım'da "Cumhuriyet" ibaresi eklenmiştir. (CHF) Bkz. Cevat Şenol, *Atatürk ve Siyaset*, (İstanbul: Halk Kitapevi, 2015), s.33.

¹²⁴³ *Tarih IV*, s.151-153.; Hanioğlu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.703.

¹²⁴⁴ Hanioğlu, *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, s.665.

¹²⁴⁵ Atatürk, *Nutuk*, s.676-677.

¹²⁴⁶ *Türk Devrim Tarihi*, s.121.

SONUÇ

Bu çalışmada, Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemi liderlerinden Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa arasındaki kişisel, askerî, siyasi ve tarihsel ilişkiler ele alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu; son yüzyılında ihtilal, isyan ve savaşlarla baş ederken devletin bünyesinde yetişen bir grup genç asker ve sivil ön plana çıkmıştır. Bu isimlerden olan Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasında 1916-1923 yılları arasında önemli münasebetler gelişmiştir.

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın askerî okullarda aldıkları modern eğitimin getirdiği özgüven ve yetkinlik ile beraber devlet meseleleri ile yakından ilgilenmeleri, birbirlerini daha yakından tanımalarına olanak tanımıştır. Muhafız fikirlerinden ötürü tutuklanan Mustafa Kemal Paşa ve Harp Akademisi'nde okuduğu kitaplardan ötürü dolapları gizlice aranan İsmet Paşa'nın zihnini vatan, hürriyet ve özgürlük kavramları meşgul etmiştir. Böylece iki genç subayın karakteristik özelliklerini yansıtan ilk olaylar 2. Abdülhamid döneminde meydana gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın okul yıllarının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti vesilesiyle yeniden yollarının kesişmesi, aralarındaki bağın kuvvetlenmesine ve memleket meseleleri ile ilgili fikirlerini birbirleriyle şeffaf bir şekilde paylaşmalarına ortam hazırlamıştır. 1908'de ilan edilen hürriyetin ardından Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, cemiyetin lider kadroları ile temel fikir ayrılıklarına düşmüşlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkilerini sonlandırmaları, onların siyasette aktif rol almaktan ziyade askerî kimliklerine sadık kalmak istediklerini göstermiştir. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, devletin geleceği ve askerî müdahalelerin siyasete olan etkisi üzerine çözüm yolları aramışlardır. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın bu konudaki uyumu, aralarındaki ilişkilerinin temelini teşkil eden güven, saygı ve fikir birliğinin oluşmasına zemin hazırlamış ve iki askerin ortak hedefler doğrultusunda hareket ettiğinin bir kanıtı olmuştur. Daha sonra; 1. Dünya Savaşı'nın erken evresinde ikilinin mutabık olduğu bir diğer konu da Almanya'nın müttefik olarak iyi bir tercih olmadığıdır. Bu husustaki fikir birlikleri de Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasındaki strateji ve askerî düşünce yapısının uyumunu göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ilişkilerindeki dönüm noktası 1. Dünya Savaşı'ndaki Kafkasya Cephesi olmuştur. Çünkü; iki komutan Kafkasya'da ast üst komuta kademesi dâhilinde ilk kez profesyonel bir birliktelik geliştirmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın

cephedeki yakın çalışmaları, kişisel ve mesleki ilişkilerini derinleştirerek aralarındaki güveni pekiştirmiştir. Kafkasya Cephesi'nde İsmet Paşa'ya dair ön yargılarını geride bırakan Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ile arasındaki uyumun ne denli güçlü olduğunu fark etmiştir. Bu uyum, Kafkasya Cephesi'nden Suriye-Filistin Cephesi'ne taşınmış, Mustafa Kemal Paşa'nın stratejik öngörü ve liderlik vasfı, İsmet Paşa'nın pratik görev anlayışı ve emirleri uygulamadaki kabiliyetiyle tamamlanmıştır. Özellikle 1. Dünya Savaşı sırasındaki faaliyetler, ikilinin gelecekteki liderlik rollerinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, Mustafa Kemal Paşa "Tek Adam", İsmet Paşa ise "İkinci Adam" olarak konumlanmaya başlamış ve bu roller giderek daha da belirginleşmiştir. Cephedeki iş birliği, sadece askerî başarılarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda devletin mevcut durumu ve geleceği hakkında fikir alışverişi yaparak ikilinin ortak bir vizyon geliştirmelerine de olanak sağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'da bir araya gelmeleri, bu güçlü bağın savaş sonrasındaki süreçte de devam ettiğinin bir göstergesi olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın mütareke İstanbul'undaki ilişkileri Millî Mücadele için önem arz etmiştir. İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in İstanbul'da sık temas kurduğu isimlerin başında gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, direniş hareketini tek bir çatı altında toplamak ve kurumsallaştırmak için fırsat ararken bu süreçte İsmet Paşa ile de sık sık fikir alışverişinde bulunmuştur. İsmet Paşa gerek mütareke öncesinde gerekse de işgal yıllarında Mustafa Kemal ile kurduğu temaslar sayesinde onun gelecek planları arasında yer almıştır. Geçmişten günümüze İsmet Paşa'nın Millî Mücadele'ye katılmakta tereddüt yaşadığı, Anadolu'ya bilinçli olarak geç gittiği ve direniş hareketine inanmadığı vb. iddialar gündeme gelmiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa, bunun gizli yürütülen bir plan olduğu ve İsmet Paşa'nın bir müddet daha İstanbul'da kalmasını bizzat kendisinin istediğini vurgulamıştır. Nitekim İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinin ardından kendisine İstanbul'dan önemli haber ve raporlar göndermiştir. Üstelik İsmet Paşa'nın İstanbul'da zaman zaman resmi görevleri de olmuştur. Mustafa Kemal, kongreler ve genelgelerle Millî Mücadele'yi Anadolu halkına aşılarken İsmet Paşa da başkentte süreci yakından takip etmiştir. İkilinin işbirliği sayesinde de 1919-1920 arasında İstanbul ve Anadolu arasındaki bağ kopmamıştır. İsmet Paşa, İstanbul'un resmen işgal edilmesiyle beraber 1920 başlarında kısa süreliğine gittiği Ankara'ya, baskı altındaki başkentten kaçarak kesin bir geçiş yapmıştır. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile daha önce gerek siyasette gerek orduda gerekse de İstanbul'da kurduğu temaslar sayesinde Millî

Mücadele'nin lider kadroları arasında girmiştir. İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelerek Millî Mücadele'ye resmen katılması Mustafa Kemal Paşa ile olan ilişkilerindeki bir diğer dönüm noktası olmuştur. Çünkü o andan itibaren İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in Millî Mücadele'deki en yakın çalışma arkadaşı haline gelmiştir. İkilinin inşa ettiği dostluk bağı, cephede deneyimledikleri askerlik becerileri, ülkenin vaziyeti ile ilgili sundukları çözüm yolları ve birbirlerine duydukları güven aralarındaki münasebetleri geliştirmiştir. Bundan dolayı Millî Mücadele'nin lideri olan Mustafa Kemal, İsmet Paşa'ya çoğu zaman rütbesinden daha büyük görevler teslim etmiş ve onu desteklemiştir. Anadolu'ya İsmet Paşa'dan daha önce geçen yüksek rütbeli birçok silah arkadaşı olmasına rağmen İsmet Paşa'yı önce Genelkurmay Başkanı daha sonra da Batı Cephesi Komutanı olarak görevlendirmiştir. Mustafa Kemal, düzenli ordunun kurulması ve teşkilatlandırılması sorumluluğunu da İsmet Paşa'ya teslim etmiştir. Bu süreçte, İsmet Paşa'nın Genelkurmay Başkanlığı ve Batı Cephesi Komutanlığı'na karşı Ali Fuat Paşa ve Refet Paşa'nın itirazları, Çerkez Ethem'in isyanı ve Ali İhsan Paşa'nın disiplinsiz davranışları karşısında Mustafa Kemal, her seferinde İsmet Paşa'dan yana net bir tavır takınmıştır. Yine Millî Mücadele'deki muhaberele esnasında meclisin İsmet Paşa'ya olan sert eleştirilerine Mustafa Kemal Paşa göğüs germiş ve İsmet Paşa'nın lehine ağırlığını koymuştur. İkili arasındaki bu münasebetler, hem askerî hem de siyasi alandaki başarıları da beraberinde getirmiştir. Yani; Millî Mücadele'nin kurumsallaşması, Türk komuta kademesinin oluşturulması ve düzenli ordu sisteminin hayata geçmesinde Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'nın ilişkileri belirleyici olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, gerek İtilaf Devletleri gerekse de İstanbul Hükümeti'nin baskısı ve haklarındaki idam fermanlarına rağmen Millî Mücadele hareketini başarıya ulaştırmıştır. İki komutan arasındaki uyum ve çalışma şekli verilen mücadelenin zaferle sonuçlanmasındaki temel faktörlerden biri olmuştur. İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in talimatları ve kendi inisiyatifi doğrultusunda Millî Mücadele'nin Batı Cephesi'ni ve düzenli ordusunu hazırlamıştır. Mustafa Kemal Paşa da bu süreçte ordunun maddiyatı ve maneviyatını yüksek tutmak için büyük bir liderlik örneği sergilemiş, Türk askerine kritik dönemeçlerde cephede eşlik etmiştir. İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in liderliği altında tam bir görev adamı izlenimi vermiş ve bu zaman zarfında disiplinli çalışarak cephedeki faaliyetlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın omuzlarındaki yükü hafifletmiştir. Mustafa Kemal Paşa da İsmet Paşa'yı işte bu sebeplerle inşa etmek istediği yeni sistem için de en büyük yardımcı olarak görmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Batı Anadolu'nun işgalden kurtarılmasının ardından gelişen

mütareke ve barış görüşmeleri için de bir diplomat yerine Millî Mücadele'nin Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'yı seçmiştir. İsmet Paşa, Mustafa Kemal'le belirledikleri talimatlar doğrultusunda Mudanya'da ve Lozan'da diplomatik uğraş vermiştir. Bu süreçte eleştiri oklarının hedefinde olan İsmet Paşa'ya en büyük desteği ve güveni yine Mustafa Kemal Paşa vermiştir. Özellikle Lozan'daki görüşmelerin ikinci evresinde Türk heyeti ile hükümet arasındaki krize Mustafa Kemal müdahale etmiş ve imza aşamasındaki tarihi sorumluluğa İsmet Paşa ile beraber ortak olmuştur. İkili arasındaki güven ve dava arkadaşlığı dolayısıyla iç ve dış politikada yeni tip (Ankara) Türk diplomasisinin uluslararası arenada ilk örnekleri verilmiştir. İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya olan kişisel bağlılığı, ikili arasındaki ilişkinin sürekliliği ve verimli mesai arkadaşlığı açısından önemli bir rol oynamıştır. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın liderlik vasıflarına ve vizyonuna duyduğu güvenle, onun yanında yer almış, stratejik kararlarını destekleyerek büyük bir sadakat göstermiştir. Bu kişisel bağlılık, sadece askerî alandaki iş birliğini değil, aynı zamanda siyasi ve yönetsel süreçlerde de Mustafa Kemal Paşa'nın kararlarını uygularken de sürmüştür. İsmet Paşa'nın uyumu ve sadakati, ikilinin ordu ve siyasetteki kritik dönemeçlerde birlikte hareket etmelerine olanak tanımış, Mustafa Kemal'in liderliğini daha da güçlendiren bir unsur olmuştur. İsmet Paşa, bu özellikleriyle Mustafa Kemal Paşa'nın itimat ettiği en yakın kişi haline gelmiştir. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın diğer yakın silah arkadaşları ile olan yol ayrımına İsmet Paşa dâhil olmamıştır. Cumhuriyet'e giden yolda Mustafa Kemal Paşa'nın diğer arkadaşlarıyla (Ali Fuat Paşa, Kazım Paşa, Refet Paşa, Rauf Bey) olan ilişkileri, çeşitli politik ve kişisel nedenlerle erozyona uğramıştır. Ancak İsmet Paşa siyasi açıdan Mustafa Kemal Paşa'yı gölgeleyebilecek ya da onun liderliğine tehdit oluşturabilecek bir harekette bulunmamıştır. Aksine Mustafa Kemal Paşa'nın düşünceleri ve kurmak istediği düzenin ikinci adamı olmayı kabullenmiştir. Yani Mustafa Kemal Paşa ile siyasi ve askerî alanlarda kişisel bir rekabete girmemiştir. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'yi organize, Cumhuriyet'i ise modernize etme hedefleri için uygun bir yardımcı izlenimi vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin erken politikaları ve lider kadroları, aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın arasındaki iş birliği ve stratejik uyumun ürünü olma özelliğine sahiptir. Bu durum, özellikle Ankara'nın başkent olması, Cumhuriyet rejiminin kanunlaştırılması, ilk Cumhuriyet kabinesinin oluşturulması vb. kritik dönemeçlerde kendini göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasındaki münasebetlerin 1916'dan 1923 dek devam etmesi; ideolojik

uyum, kişisel güven, liyakat, dostluk ve saygı gibi çeşitli faktörlerden kaynaklanmıştır. İki devlet adamı arasındaki ortaklık, Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini atmakla kalmamış aynı zamanda yeni rejimin istikrarını da sağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasındaki ilişki, zaman zaman gerilimli olsa da genel olarak saygı, hoşgörü, fikir birliği ve dostluk üzerine şekillenmiştir. Bu temelde yatan gerçeklerden biri de menfaatlerdir. Ancak bunlar kişisel menfaatler için değil ulusal çıkarlar üzerine olmuştur. İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'nın gözünde liyakatli, düzenli ve uysal bir devlet adamı oluşu da bu birlikteliği mümkün olduğunca kalıcı kılmıştır. Fakat; İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa için sadık bir uşak ya da emirlerini uygulayan bir piyon rolünde olmamıştır. İsmet Paşa gerek Millî Mücadele gerekse de mütareke ve barış görüşmelerinde birçok konuda geniş yetkilere sahip olduğu ve kendi inisiyatifıyla hareket edebildiği görevlerde bulunmuştur. Ancak, Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'yı üst düzey askerî görevlerde, Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barış Görüşmelerinde vazifelendirmesi yalnızca dostluk ilişkilerinden kaynaklanmamıştır. Tüm bunlar Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya ne kadar itimat ettiği bir ispatı olmuştur. Aynı zamanda İsmet Paşa'nın o ana dek verdiği hizmetlerden Mustafa Kemal Paşa'nın memnun kaldığının bir göstergesidir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa arasındaki ilişki; yalnızca siyasi alanda değil, aynı zamanda kişisel hayatta da güçlü bir sadakat ve dostlukla şekillenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı bazı kararların İsmet Paşa'nın özel yaşamını etkilemesine rağmen, İsmet Paşa'nın bu durumu saygıyla karşılaması, aralarındaki güven ve sadakati ortaya koymuştur. Bu ilişkinin bir başka önemli göstergesi de, Mustafa Kemal Paşa ve eşi Latife Hanım'ın nikah yüzüklerini İsmet Paşa'ya ısmarlatmış olmalarıdır. Bu, onların sadece siyasi ve askerî alanlarda değil, kişisel hayatta da derin bir dostluğa sahip olduklarını kanıtlar niteliktedir. Bu örnekler, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa arasındaki münasebetlerin sıradan bir çalışma ilişkisi olmanın çok ötesine geçtiğini ve iki lider arasında büyük bir arkadaşlık ve güven olduğunu göstermiştir.

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın 1916-1923 yılları arasındaki ilişkilerinin Türkiye'nin siyasi hayatı üzerinde kalıcı etkileri olmuştur. İki devlet adamının birlikteliğinden doğan kararlar ve sonuçlar; Türkiye'nin siyasi, askerî, sosyal ve kültürel manzarasını şekillendirmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi)

ATASE, 110-9-1-7/146-107-38.

ATASE, 110-9-1-7/219-117-1.

ATASE, 110-9-1-7/419-10-55.

ATASE, BDH, 2677-193-8.

ATASE, İSH, 5-1-14.

ATASE, İSH, 24-105-1.

ATASE, İSH, 62-74-1.

ATASE, İSH, 62-80-1.

ATASE, İSH, 272-203-1

ATASE, İSH, 349-130-1.

ATASE, İSH, 693-26-026ac.

ATASE, İSH, 867-11.

ATASE, İSH, 906-3.2.

ATASE, İSH, 1179-141-1.

ATASE, İSH, 1265-10-1

ATASE, İSH, 1335-7-1.

ATASE, İSH, 1413-70-2.

ATASE, İSH, 1535-5-4.

ATASE, İSH, 1757-95-10-1.

ATASE, İSH, 1784-82-82af.

ATASE, İSH, 1784-82-82ag.

ATASE, İSH, 1802-19-22.

ATASE, İSH, 2019-71-6-1.

BCA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi)

BCA, 30.1.0.0./1.2.9.

BCA, 30.10/101.653.7.

BCA, 30.10.0.0/54.354.35.

BCA, 30.10.0.0/122.866.4-2.

BCA, 30.10.0.0/202.379.3-2.

BCA, 30.18/3.30.17.

BCA, 30.18.1.1/1.4.14.

BCA, 30.18.1.1/1.11.16-7.

BCA, 30.18.1.1/1.18.13.

BCA, 30.18.1.1/2.33.9.

BCA, 30.18.1.1/2.33.14.

BCA, 30.18.1.1/3.29.13.

BCA, 30.18.1.1/6.34.7.

BCA, 30.18.1.1/7.28.10-1.

BCA, 51.0.0.0/8.65.35-1.

BCA, 490.1.0.0/34.141.2-1.

BCA, 490.1.0.0/58.227.4-1.

BCA, 930.1.0.0/3.42.1-1.

BOA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

BOA, BEO. 4323/324225.

BOA, BEO. 4574/342984-3.

BOA, BEO. 4574/342984-4.

BOA, BEO. SYS. 34-64/III_4.

BOA, BEO. SYS. 34-64/III_6.
BOA, BEO. SYS. 34-64/III_8.
BOA, BEO. SYS. 34-64/III_9.
BOA, BEO. SYS. 34-64/III_15.
BOA, BEO. SYS. 34-64/III_16.
BOA, BEO. SYS. 34-64/III_18.
BOA, BEO. SYS. 34-64/III_23.
BOA, BEO. SYS. 34-64/III_28.
BOA, BEO. SYS. 34-64/III_29.
BOA, BEO. SYS. 34-64/IV-2_9.
BOA, BEO. SYS. 34-64/IV-2_13.
BOA, BEO. SYS. 34-64/V-1.
BOA, BEO. SYS. 34-64/V_3.
BOA, BEO. SYS. 34-64/V_6.
BOA, BEO. SYS. 34-64/V_9.
BOA, BEO. SYS. 34-64/V_20.
BOA, DH. DUM. 19-6/1-70-2.
BOA, DH. DUM. 19-6/1-70_3.
BOA, DH. EUM. SSM. 40/26.
BOA, DH. KMS. 49-1/4.
BOA, DH. KMS. 53-3/12_1-2.
BOA, DH. KMS. 53-4/21-2.
BOA, DH. KMS. 53-4/21-3.
BOA, DH. KMS. 53-4/21-4.
BOA, DH. KMS. 53-4/3_2, 15-19, 32.
BOA, DH. KMS. 57-1/61.

BOA, DH. SYS. 123-12/35.
BOA, DH. ŞFR. 100/174.
BOA, DH. ŞFR. 101/70.
BOA, DH. ŞFR. 654/15.
BOA, DH. UMVM. 78/6.
BOA, HR. İM. 59/30-2.
BOA, HR. İM. 59/30-5.
BOA, HR. MA. 1123/66.
BOA, HR. MA. 1216/95-27.
BOA, HR. SYS. 2089/3_17-18.
BOA, HR. SYS. 2090/10-8.
BOA, HR. SYS. 2305/20-13.
BOA, HR. SYS. 2305/24_7-12, 19.
BOA, HR. SYS. 2306/23_1-4.
BOA, HR. SYS. 2322/54-1.
BOA, HR. SYS. 2323/1-2.
BOA, HR. SYS. 2383/10.
BOA, HR. SYS. 2606/10_14.
BOA, HR. SYS. 2607/3_26.
BOA, HR. SYS. 2608/6_1.
BOA, HR. SYS. 2608/6_3.
BOA, HR. SYS. 2608/7_12-13.
BOA, İ.DUİT. 10/53-1.
BOA, İ.DUİT. 55/56_1-2.
BOA, İ.DUİT. 154/40_1-2.
BOA, İ. DUİT. 158/73.

BOA, İ.DUİT. 163/20_1-3.

BOA, İ.DUİT. 163/31.

BOA, İ.DUİT. 163/31-4.

BOA, İ. DUİT. 175/46-1.

BOA, İ. DUİT. 178/30-1.

BOA, İ. MMS. 191/2_1-2.

BOA, MHD. 461-12.

Gazeteler

Akis, 27 Ekim 1962.

Akşam, 31 Ekim 1923.

Alemdar, 4 Nisan 1920.

Hâkimiyet-i Milliye / 28 Nisan 1920, 7 Ağustos 1921, 20 Ağustos 1922.

İkdam, 9 Kasım 1922.

Manchester Guardian, 16 Ekim 1922.

Takvim-i Vekayi, 23 Nisan 1920.

Tevhid-i Efkâr / 8 Kasım 1922, 16 Ağustos 1923.

The Times, 16 Ekim 1922.

Vakit, 30 Ekim 1923.

İnönü Arşivi

İnönü Arşivi, B: 0476.

İnönü Arşivi, B: 02883.

Diğer Kaynaklar

Adivar, Halide Edip. *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: Can Yayınları, 2020.

Adiloğlu, Burcu ve Göksel Yücel. “Düÿûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi”. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*. S.21 (2021): 67-78.

Anadolu Images (AA). <https://www.anadoluiimages.com/Search?collection=827979>
[10.02.2024].

- Akalın, Gülseren. “Başkomandanlık Kanunu’nun Dördüncü Defa Uzatılması Sırasında Mustafa Kemal Paşa’nın TBMM’nde Konuşması Ve El Yazısıyla Hazırlık Notu”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.22, S.64 (2006): 209-214.
- Akbal, İsmail. “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey Muhalefeti”. *Erdem*. S.58 (2010): 45-76.
- Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.
- Akkılıç, Yılmaz. *A.Galip Tokça'nın İki Mütareke Arasında Mudanya'nın Tarihi Hatıraları*, İstanbul: Yeni Zamanlar Sahaf Yayınları, 1959.
- Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cilt 1. İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul, 2021.
- Akyıldız, Ali. “Meclis-i Meşveret”. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/248-249.
- “Tanzimat”. (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/1-10.
- Akyol, Taha. “Millî Mücadele’de Mustafa Kemal Atatürk’ün Siyasi Stratejisi Ve Liderlik Uygulamaları”. *Atatürk’ün Askerî Liderliği Paneli Bildiri Kitabı (Ankara, 18 Mayıs 2016)*. Ed. Necdet Tuna. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, 2016.
- *Ama Hangi Atatürk*, İstanbul: Doğan Kitap, 2014.
- Alkan, Necmettin. *Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul: Kronik Kitap, 2023.
- Altay, Fahrettin. *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, İstanbul: İnsel Kitapevi, 1970.
- *İstiklal Harbimizde Süvari Kolordusu*, İstanbul: İnsel Kitapevi, 1949.
- Altuğ, Yılmaz. “Atatürk ve Lozan Barış Konferansının İlk Devresi”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.4, S.11 (1988): 417-436.
- Aralov, Semyon İvanoviç. *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923)*, Çev. Hasan Ali Ediz. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Arı, Kemal. *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997.
- *Türk İstiklal Harbi’nde Kuvayı Millî ye, Düzenli Ordu ve Cepheler Paneli*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Arıkan, Zeki. “Mudanya Ateşkes Antlaşması ve İsmet Paşa”. İnönü Vakfı.

<https://www.ismetinonu.org.tr/mudanya-ateskes-antlasmasi-ve-ismet-pasa/>
[21.04.2024].

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1964, 13/50.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1966, 15/58, B.1322.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1967, 16/59.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1968, 17/63, B:1423, 1425.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/95, B: 2478, 2481.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/95, B: 2519.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 1993, 42/96, B: 2533, 2534.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 2013, 62/131.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 2021, S.149.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 2022, 71/150.

Atasoy, Fahri. “Osmanlı’nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi”. *OTAM*. S.45 (2019): 1-21.

Ataş, Nermin ve Yaşar Özüçetin. “Meclis Celse Zabıtlarında Sevr Muahedesine Karşı Tepki ve Yorumlar”. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C.1, S.2 (2015): 40-68.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Atatürk’ün Bütün Eserleri 1.Cilt (1903-1915)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998.

----- *Atatürk’ün Bütün Eserleri 2.Cilt (1915 - 1919)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018.

----- *Atatürk’ün Bütün Eserleri 10.Cilt (1920-1921)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.

----- *Atatürk’ün Bütün Eserleri 14.Cilt (1922-1923)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018.

----- *Atatürk’ün Bütün Eserleri 15.Cilt (1923)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2018.

----- *Hatırat Sayfaları: Cihan Harbi İttihatçılar ve Abdülhamit*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

- . *Nutuk*, İstanbul: Alfa Kitap, 2021.
- Atay, Abdullah. *Anafartalar Muharebelerine Ait Tarihçe*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2011.
- Atay, Falih Rıfki. *Çankaya*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2022.
- Avcı, Neslihan. “İsmet İnönü'nün Şahsi Hayatı, Askerliği Ve Bibliyografyası”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*, Cilt 1. Remzi Kitapevi: İstanbul, 2020.
- . *Tek Adam*, Cilt 1. Remzi Kitapevi: İstanbul, 1976.
- . *Tek Adam*, Cilt 2. Remzi Kitapevi: İstanbul, 1976.
- . *Tek adam*, Cilt 3. Remzi Kitapevi: İstanbul, 1999.
- Aydın, Mahir. “Birinci Dünya Savaşı’nda Mustafa Kemal Atatürk’ün Askerî Liderliği”. *Atatürk’ün Askerî Liderliği Paneli Bildiri Kitabı (Ankara, 18 Mayıs 2016)*, Ed. Necdet Tuna. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Aysal, Necdet. “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”. *Atatürk Yolu Dergisi*. C.10, S.37 (2006): 15-53.
- Babaoğlu, Resul. “Muharebeden Diplomasiye: Lozan Konferansı’nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.35, S.99 (2019): 95-140.
- Bal, Rıdvan. “Kuva-yı Millîye’den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı’na Etkileri”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.21, S. (Özel) (2021): 25-42.
- Balcıoğlu, Mustafa ve Azmi Süslü. *Atatürk’ün Yakın Silah Arkadaşları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- Baran, Tülay Alim. “İstanbul Basınında Cumhuriyetin İlanına Tepkiler ve Yorumlar”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.15, S.44 (1999): 627-643.
- Başığit, Türkan. “Anılarda Mudanya Ateşkes Antlaşması”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C.6, S.14. (2007): 177-184.

- Baycan, Nusret. "Ankara'nın Başkent Oluşu". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.7, S.19 (1990): 119-130.
- . "İsmet İnönü". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.5, S.15 (1989): 625-638.
- Baydar, Mustafa. *Atatürk'le Konuşmalar*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000.
- Baydur, Refik. *Mucizeyi Yaratan Adam Mustafa Kemal*, İstanbul: Truva Yayınları, 2011.
- Belen, Fahri. *Büyük Türk Zaferi (Afyon'dan İzmir'e Kadar)*, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, 1999.
- . *Türk Kurtuluş Savaşı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020.
- Beyoğlu, Süleyman. "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu". *Gazi Akademik Bakış*. C.2, S.3 (2008): 125-138.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Atatürk Anadolu'da*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000.
- Bilgehan, Gülsün. *Mevhibe*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2019.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı (1916-1918)*, C.2, KS.2 Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Sina - Filistin Cephesi*, C.4, K.1. Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1979.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Sina - Filistin Cephesi*, C.4, K.2. Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1986.
- Bolat, Mehmet Ali. *Millî Mücadele Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası (1919-1921)*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Borak, Sadi ve Utkan Kocatürk. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Tamim ve Telgraflar V*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1972.
- . "31 Mart Vakasının Çıkış Nedenleri Üzerine Çeşitli Yorumlar ve Atatürk ve Hareket Ordusu Üzerine Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Bir Makalesi". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.8, S.23 (1992): 357-372.
- . "Mustafa Kemal Büyük Taarruz Gününü Bütün Dünyadan Nasıl Gizli Tuttu?". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.6, S.17 (1990): 381-390.

- Bozkurt, Abdurrahman. *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2016.
- Bozkurt, Gülnihal. "Sevr'i Bilmek Lozan'ı Anlamak". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.19, S.56 (2003): 483-505.
- Budak, Mustafa. *Misak-ı Milli'den Lozan'a, İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*, İstanbul: Küre Yayınları, 2008.
- Cankut, Ayhan. "Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Rusya İlişkileri". *European Journal of Managerial Research (EUJMR)*. C.2, S.2 (2018): 76-99.
- Canpulad, Seyyid Ahmet. *İstiklâl Harbi'nde İranlı Bir Subayın Anıları*, Çev. Mehmet Çalışkan. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Temel Yayınları, 2019.
- . *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2021.
- . *Siyasi Hatıralar 1. Kısım*, İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1957.
- . *Siyasi Hatıralar 2. Kısım*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1960.
- Cevizliler, Erkan ve Seyhan Akbulut. "Mütareke Döneminde İsmet Bey (İnönü)'ün İstanbul'daki Faaliyetleri". *Atatürk Dergisi*. C.9, S.2 (2020): 147-181.
- Cihan, Ali Rıza (Der). *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973*. 1. Cilt. Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1992.
- Coşkun Türkan, "Millî Mücadele Dönemi Söyleminde Millet ve Milliyetçilik (1919-1923)". *Tarih ve Günce*, S.8 (2021): 159-194.
- Coşkun, Alev vd. *Mütareke Dönemi ve İstanbul'dan Samsun'a Uzanan Yolda Mustafa Kemal*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, 2011.
- . *Asker İnönü (1884-1922)*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019.
- . *Diplomat İnönü: Lozan (1922-1923)*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019.
- Çalhan, Özden. "Büyük Taarruz Öncesi Askerî Faaliyetler ve Taarruz Plânı'nın Hazırlanması", *Büyük Taarruz (70. Yıl Armağanı)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992.
- Çalışlar, İpek. *Mustafa Kemal Atatürk*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.

- Çalışlar, İzzettin. *On Yıllık Savaş - Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, Haz. İzzeddin Çalışlar. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- . *Sakarya'dan İzmir'e Kadar Birinci Kolordu*, Haz. Zekeriya Türkmen ve Alev Keskin. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Çaykırın, Güzin. “Samsun'dan İzmir'e Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele Güncesi (1919-1922)”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.39, S.108 (2023): 329-362.
- Çekiç, Orhan. “Türkiye Bambaşka Bir Güne Uyanacak!”. *Gazete Gedik*. (29 Ekim - 10 Kasım) Özel Sayı, 2020: 6-11.
- . *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e 1- 1918 Arayış*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022.
- . *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e 2- 1919 Başlangıç*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022.
- . *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e 3- 1920 Teşkilatlanma*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022.
- Çelik, Recep. “İngiliz Korumasında Sultan Vahideddin'in Sürgün Seyahatleri”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C.16, S.33 (2017): 183-209.
- Çeliker, Fahri. “Çanakkale Muharebeleri ve Atatürk”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.10, S.30 (1994): 685-694.
- Çetinkaya, Selma Göktürk. “Ankara'dan Lozan'a İsmet Paşa'nın Konferans Öncesindeki Günleri (5-20 Kasım 1922)”. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. C.26, S.46 (2024): 116-133.
- Çetinoğlu, Neşe. “Cumhuriyet Kavramı ve Atatürk'ün Cumhuriyet Anlayışı”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C19, S.56 (2003): 803-813.
- Çerkez Ethem. *Anılarım*, İstanbul: Berfin Yayınları, 2005.
- Çeviker, Hazal Ceren. “II. Meşrutiyet Döneminde Meydana Gelen Bir Hükümet Darbesi: 23 Ocak 1913 Babıâli Baskını”. *Ekonomi İşletme Siyaset ve*

Uluslararası İlişkiler Dergisi. C.8, S.1 (2022): 159-170.

Çilliler, Yavuz. “Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları”. *Akademik İncelemeler Dergisi*. C.10, S.2 (2015): 45-65.

Çolak, İhsan. “Moskova Antlaşmasına Giden Yol: Millî Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.17, S.49 (2001): 23-48.

Demirci, Hasan. “24 Temmuz 1923 Tarihli Lozan (Lausanne) Barış Antlaşması'nın Türk Ve Dünya Tarihi Açısından Yeri Ve Önemi”. *Anasay*. S.2 (2017) : 247-263.

Demirci, Sevtap. *Belgelerle Lozan*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.

Duman, Süleyman. *Kütahya Eskişehir*, İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

Dülger, Hamza. “Askerî Siyaset Ya Da Siyasetin Askerlerce İlgâsı: Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nde Asker-Sivil Siyaset İlişkisi”. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S.11 (2022): 1-30.

Ecer, Ahmet Vehbi. “İkinci İnönü Zaferinin Türk Milletine Kazandırdığı Moral Güç”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.15, S.44 (2021): 651-671.

Er, Ali. “Zafere Giden Yolda Batı Cephesi”. İnönü Vakfı. <https://www.ismetinonu.org.tr/zafere-giden-yolda-bati-cephesi/> [14.04.2024].

Eraslan, Cezmi. “Mudanya Mütarekesi”. (Ankara TDV Yayınları, 2020), 30/355-356.

Erdem, Ufuk. “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılma Süreci Ve Meclisin Açılış Günü (23 Nisan 1920)”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.31, S.2 (2021): 1055-1068.

Erden, Ali Fuat. *Atatürk*, İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası, 1952.

Erhan, Çağrı. “80. Yılında Lozan”. *Mülkiye Dergisi*, C.24, S.241 (2014): 193-208.

----- . “Lozan'ın Genel Çerçevesi”, *80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

Erikan, Celal. *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Haz. Rıdvan Akın. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.

- Eroğlu, Hamza. “İsmet İnönü ve I. ve II. İnönü Muharebelerinin İçerde ve Dışarda Etkileri”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.2, S.4 (1985): 64-84.
- . “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.6, S.16 (1989): 7-26.
- Ertan, Ali Erhan ve Tefvik Orçun Özgün. “I. Dünya Savaşı’nın Ardından Yenidünya Düzenine Doğru: 1919 Paris Barış Konferansı”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C.20, S.3 (2016): 551-572.
- Ertan, Temuçin Faik. “Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.6, S.18 (1990): 615-626.
- Ertekin, Ferdi. “İngiliz Askeri Ataşe Raporlarında 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu’nun İstanbul Kuşatması”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. S.21 (2024): 1-27.
- Gawrych, George W. *Genç Atatürk: Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Doğan Kitap, 2014.
- Geçer, Kadir Türker vd. *Atatürk’ün Sözlerinde Asker ve Askerlik Mesleği*, Ankara: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Georgeon, François ve Noemi Levi Aksu. *Osmanlı İmparatorluğu ve Jön Türk Devrimi*, Çev. Rıdvan Yüksel, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- Giritli, İsmet. “Atatürk Ve Cumhuriyet”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.19, S.56 (2003): 457-466.
- . “Mondros’tan Mudanya’ya, Sevres’den Lausanne’a”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.5, S.14, (1989): 277-284.
- Goloğlu, Mahmut. *Millî Mücadele Tarihi 5: Türkiye Cumhuriyeti 1923*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007.
- Gökbayır, Satılmış. “Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C.3, S.1 (2012): 61-96.
- Gökbilgin, M. Tayyib. *Millî Mücadele Başlarken - Mondros Mütarekesi’nden Büyük Millet Meclisi’nin Açılmasına*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

- Görgülü, İsmet. *Atatürk'ün Anıları*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1997.
- . *Büyük Taarruz*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1992.
- Grassi, Fabilo L. *Atatürk*, İstanbul: Doğan Kitap, 2024.
- Grew, John. *Atatürk ve İnönü*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000.
- Gülen, Ahmet. "Hatıralar Ekseninde İsmet Paşa'nın Büyük Taarruz Dönemindeki Faaliyetleri", *100. Yılında Büyük Taarruz*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2022.
- . "Nutuk'a ve Hatıralara Göre İsmet Paşa'nın Askerî ve Siyasi Faaliyetleri (1919-1927)". *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*. C.5, S.1 (2022): 17-39.
- . "İnönü Çanakkale'yi Anlatıyor - 1915". <https://www.ismetinonu.org.tr/inonu-canakkaleyi-anlatiyor-1915/> [15.01.2024].
- Güler, Ali. *Bin Yıllık Hesaplaşma Lozan*, İstanbul: Halk Kitapevi, 2017.
- Gündüz, Asım. *Hatıralarım*, Haz. İhsan Ilgar, İstanbul: Kervan Kitapevi Yayınları, 1973.
- Güralp, Şerif. *İstiklal Harbimizin İcyüzü*, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2007.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Jön Türkler". (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/584-587.
- . *Atatürk - Entelektüel Biyografi*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2023.
- Harp Tarihi Encümeni. *Türk İstiklal Harbi Hülasası 1919:1922*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1937.
- Hatemi, Nilüfer. *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, 2. Cilt. Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, 2021.
- Haytoğlu, Ercan. "Cumhuriyet, Türk Tarihindeki Gelişimi ve Atatürk". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.14, S.42 (1998): 1136-1149.
- Heper, Metin. *İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Hoşgör, Gül Buse. "Arşiv belgeleri ışığında Türk Kurtuluş Savaşı içinde Gediz Taarruzu ve sonuçları (24 Ekim 1920 - 6 Ocak 1921)". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.

- Hülagü, Orhan. “Mudanya Mütarekesi (3 -11 Ekim 1922)”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.8, S.39 (1997): 759-785.
- Irmak, Sadi. “İkinci İnönü Zaferinin Sonuçları”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.6, S.17 (1990): 377-380.
- İlter, Aziz Samih. *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Haz. Elmas Çelik ve Zekeriya Türkmen. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007.
- İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.
- İncedayı, Cevdet Kerim. *Türk İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023.
- İnci, İbrahim. “Cumhuriyet Düşüncesi İle İlgili Gelişmeler ve Cumhuriyetin İlanına Yönelik Tepkiler”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.17, S.4 (2019): 337-354.
- İnönü, İsmet. “Devlet Kurucusu Atatürk”. *Bellekten*. C.52, S.104 (1988): 777-794.
- . “İnönü, torunu Gülsün Bilgehan'a 19 Mayıs'ı anlatıyor”. İnönü Vakfı Resmi Youtube Kanalı. www.youtube.com/watch?v=3GcYHDCSRQI&t=1234s [08.02.2024].
- . “İsmet İnönü, 2. İnönü Savaşının 52. Yıl dönümünde savaşı anlatıyor - 1973”. İnönü Vakfı Resmi Youtube Kanalı. www.youtube.com/watch?v=wm0RuwJgliw&t=10s [28.02.2024].
- . “İsmet İnönü, Cumhuriyet'in Kuruluşunun 45. Yılında Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyeti Anlatıyor”. İnönü Vakfı Resmi Youtube Kanalı. www.youtube.com/watch?v=hDSZvUfPKVM&t=517s [27.04.2024].
- . “İsmet İnönü, Lozan Barış Antlaşmasını Anlatıyor”. İnönü Vakfı Resmi Youtube Kanalı. www.youtube.com/watch?v=n8kU0Xb_Pfg [22.04.2024].
- . “İstiklal Savaşı ve Lozan”. *Bellekten*. C.38, S.149 (1974): 1-30.
- . *Defterler (1919-1973)*, Haz. Ahmet Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- . *Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek. Ankara: Bilgi Yayınları, 2020.
- . *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933*, Haz. İlhan Turan.

- Ankara: İnönü Vakfı Yayınları, 2021.
- . *Televizyona Anlattıklarım*, Haz. Nazmi Kal, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- İpekçi, Abdi. *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul: KA Kitap Yayınları, 2013.
- İsmet İnönü*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- İsmet İnönü'nün Anadolu'ya Geçişi Hakkında İddialar. Êl-Bûrsêvî.
<https://elbursevi.wordpress.com/2017/01/26/ismet-inonunun-anadoluya-gecisi-hakkinda-iddialar/> [19.03.2024].
- İşçi, Hilal. "İnönü Döneminde Atatürk İmajı (1938-1950)". Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011.
- Jaeschke, Gothard. "Türkiye Cumhuriyetinin İlanı, Atatürk Devranının Başlangıcı". *Belleten*. C.37, S.148 (1973): 475-480.
- . *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970.
- Kabataş, Orhan. *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri*, İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990.
- Kal, Nazmi. *Atatürk-İnönü İlişkileri: İlk Beraberlikten Sonuna Kadar*, Ankara: Nazmi Kal Yayınları, 2020.
- Kansu, Mazhar Müfit. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 2. Cilt. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2019.
- Kaptan, Eyüp. (Haz) *Kurtuluş Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesi, Anıtlar ve Şehitlikleri*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kara, Bülent. "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı". *Gazi Akademik Bakış*. C.3, S.5 (2009): 143-170.
- Karabekir, Kazım. *İstiklal Harbimiz*, 1. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- . *İstiklal Harbimiz*, 2. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- . *İstiklal Harbimizin Esasları*, İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1951.
- . *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- . *Paşaların Kavgası Atatürk-Karabekir*, İstanbul: Emre Yayınları, 1991.

- Karacan, Ali Naci. *Lozan*, Haz. Hulusi Turgut. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Karal, Enver Ziya. “Enver Ziya Karal’ın İsmet İnönü’nün 1. Ölüm Yıldönümü Anma Töreni Konuşması”. *Bellekten*. S.153, (1975): 177-184.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Politikada 45 Yıl*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968.
- Kasalak, Kadir. *Milli Mücadele’de Manda ve Himaye Meselesi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Keleşyılmaz, Vahdet. “Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci”. *Erdem*. C.11, S.31 (1998): 139-154.
- Kemal, Cemal. “Osmanlı’nın Filistin Cephesi’ndeki Son Muharebesi”. *Atatürk Yolu Dergisi*. C.12, S.45 (2010): 37-69.
- Keskin, Alev. (Haz.) *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’ndeki Muharebeler*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007.
- Kılıç, Mehmet. “Büyük Taarruz Başkomutan Muharebesi ve Atatürk’ün Askerî Dehası”. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C.6, S.3 (2022): 647-661.
- Kinross, Lord. *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1994.
- Kocahanoğlu, Osman Selim (Der). *Rauf Orbay’ın Hatıraları 1914-1945*, İstanbul: Temel Yayınları, 2005.
- Kocatürk, Utkan. *Atatürk ve Türkiye Tarihi Kronolojisi*, Ankara: TTK Yayınevi, 1988.
- . *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- . “İsmet İnönü İle Bir Konuşma”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.1, S.1 (1984): 199-212.
- Koçak, Cemil. *İsmet İnönü ve Resmi Tarih*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Kopaçlı, Zekiye. “Atatürk’ün Almanya’ya Yaptığı Ziyaretin 80. Yıldönümü Münasebetiyle Almanya’da Parkhotel’de Açılan Atatürk Köşesi”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.8, S.38 (1997): 549-554.

- Köse, Ali. (Yay. Haz.) *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, Cilt 4. Genelkurmay Basımevi: Ankara, 2024.
- Kreiser, Klaus. *Atatürk*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Kurt, Deniz ve Yavuz Pehlivan. “Yeni Arşiv Belgeleri Işığında Sakarya Meydan Muharebesi Hava Harekâtının Harp Prensipleri Açısından Değerlendirilmesi”. *Sakarya Melhame-i Kübrâsı 100’üncü Yıl Dönümünde Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu Bildirileri 19-20 Ekim 2021*. Ankara: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Kuyaş, Ahmet. *Yüzüncü Yıl Notları (1918-1923)*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2024.
- Küçük, Cevdet. “Sevr Antlaşması”. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/3-5.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Mango, Andrew. *Atatürk*, Çev. Füsün Doruker. İstanbul: Sabah Kitapları, 1999.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- Mutlu, Sevda. “Devlet Adamı Kimliği ile İsmet İnönü'nün Düşünce ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Müderrişoğlu, Alptekin. *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1990.
- Nedim, Şükrü Mahmut. *Filistin Savaşı (1914-1918)*, Çev. Abdullah Es. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.
- Nikolay Georgiyeviç Korsun. *Türk Yunan Savaşı 1919-1922*, İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Nur, Rıza ve John Grew ve *Lozan Barış Konferansının Perde Arkası*, Der, Andaç Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2013.
- Okyar, Fethi. *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980.
- Oral, Aykut. “Askerî Kumandan, Devlet Adamı ve Siyasetçi İnönü”. Yayınlanmamış

- Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, 2000.
- Orbay, Rauf. *Siyasi Hatıralar*, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009.
- Ors, Orhan. “Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti”. *Atatürk Yolu Dergisi*. C.13, S.51 (2013): 679-716.
- Ortaç, Yusuf Ziya. *İsmet İnönü*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1962.
- Ortak, Şaban. “Başkomandanlık Kanunu Hakkında TBMM'de Yaşanan Tartışmalar”. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C.6, S. Özel (2022): 27-59.
- Özalp, Kazım. *Millî Mücadele 1919-1922*. 1. Cilt. Türk Tarih Kurumu: Ankara, 1998.
- Özgen, Abdurrahman. *Millî Mücadelede Türk Akıncıları*, Ankara: Tekin Yayınevi, 1973.
- Özkan, Asaf. “Cumhuriyet’e Giden Yol: Saltanatın Kaldırılması Sürecinde Yaşanan Siyasal Sistem Tartışmaları”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S.59 (2023): 109-137.
- Özkan, Hülya. *İstanbul Hükümetleri Ve Millî Mücadele Karşısı Faaliyetleri (4 Mart 1919 - 16 Ekim 1920)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994.
- Özlü, Hüsnü. “Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi’nin Analizi”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.28, S.82 (2012): 25-52.
- Öztoprak, İzzet. “Birinci İnönü Savaşı’nın Anadolu, İstanbul ve Dış Basında Karşılanışı ve Yorumu”. *Bellekten*. C.64, S.240 (2000): 523-540.
- Pınar, Murat. “İngiliz Belgelerine Göre Mudanya Mütarekesine Uzanan Süreç”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.15, S.26 (2014): 107-126.
- Provence, Michael. *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu’nun Oluşumu*, Çev. Okan Doğan, İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Sabis, Ali İhsan. *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.

- Said Halim Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Sakin, Serdar. “Mustafa Kemal Atatürk’e Göre Musul Sorunu”. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C.3, S.6 (2007): 117-134.
- Sariaslan, Fatma. “1876 Anayasası (Kanun-ı Esâsî) Ve İlk Osmanlı Parlamentosu”. *Yasama Dergisi*. S.46 (2023): 113-146.
- Sarihan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- Satan, Ali vd. *Türk’ün Dönüşü*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.
- . *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1922*, İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2011.
- Savaş, Emir Doğan. “Bir Devletin Doğuşunu Müjdelemiş Kasaba”. *Barışın Yüzü Mudanya*, Bursa: Mudanya Belediyesi Yayınları, 2022.
- Savaş, Vural Fuat. *Mustafa Kemal ve İsmet Paşa*, Ankara: Efil Yayınevi, 2017.
- Selek, Sabahattin. *Millî Mücadele*, İstanbul: Doğan Kitap, 2020.
- Sherrill, Charles H. *Mustafa Kemal'in Bana Anlattıkları*, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2007.
- Sonyel, Salahi R. “Lozan’da Türk Diplomasisi (Eylül 1922 - Ağustos 1923)” *Bellekten*. C.38 (1974): 41-116.
- . *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Şahin, Mustafa. “Cumhuriyet’in Temelinin Atılması Yolunda Atatürk’ün Mondros Mütarekesi Sonrası Şişli Günleri”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S.55 (2018): 213-237.
- Şenol, Cevat. *Atatürk ve Siyaset*, İstanbul: Halk Kitapevi, 2015.
- Şimşir, Bilal N. “Ankara’nın Başkent Oluşu”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.7, S.20 (1991): 189-222.
- . *Lozan Günlüğü*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2023.
- . *Lozan Telgrafları*, 1. Cilt. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2019.
- . *Lozan Telgrafları*, 2. Cilt. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2019.

- . *Malta Sürgünleri*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1999.
- . “Vahdettin’in Kaçışı ve Sonu”. Cumhuriyet Gazetesi, 27 Kasım 1973.
- Tağmat, Çağla Derya. “Mudanya Mütarekesi’nde Görünmez Unsur: Yunanistan”.
Barışın Yüzü Mudanya, Bursa: Mudanya Belediyesi Yayınları, 2022.
- Tansu, Samih Nafiz. *İttihat ve Terakki*, İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Tarih IV*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Taşdemir, Serap. “Türkiye Cumhuriyetinin Doğum Belgesi: Amasya Tamimi”.
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. C.21, S.61 (2005): 1071-1089.
- Taşkıran, Cemalettin. *Millî Mücadele’de Kazım Karabekir Paşa*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Tavukçu, İbrahim. “İnönü Muharebelerinin İç Kamuoyuna Yansımaları”. Gazi Akademik Bakış. C.15, S.29 (2021): 107-130.
- TBMM GCZ, Devre 1, 1923, C.3.
- TBMM GCZ, Devre 1, 1923, C.4.
- TBMM ZC, Dönem 1, 1920, C.5.
- TBMM ZC, Dönem 1, 1921, C.14.
- TBMM ZC, Dönem 1, 1922, C.23.
- TBMM ZC, Dönem 1, 1922, C.24.
- TBMM ZC, Dönem 2, 1923, C.2.
- TBMM ZC, Dönem 2, 1923, C.3.
- Tekir, Süleyman. *Süleyman Askerî Bey*, İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- Tengirşek, Yusuf Kemal. *Vatan Hizmetinde*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1981.
- Tevetoğlu, Fethi. “Atatürk-İttihat ve Terakki”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.5, S.15 (1989): 613-624.
- Tezer, Şükrü. *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2019.
- Toprak, Zafer. *Atatürk - Kurucu Felsefenin Evrimi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

- Topuz, Hıfzı. *Bana Atatürk'ü Anlattılar*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2010.
- Toros, Taha. *İsmet Paşa'ya Dair Bazı Belgeler ve Bilgiler*, Ankara: İnönü Vakfı Yayınları, 1992.
- trttelaffuz.com/kelime/3272 [02.04.2024].
- Tuna, Necdet. (Yay. Haz.) *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, Cilt 1. Genelkurmay Basımevi: Ankara, 2015.
- . *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, Cilt 2. Genelkurmay Basımevi: Ankara, 2017.
- . *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, Cilt 3. Genelkurmay Basımevi: Ankara, 2017.
- Turan, Şerafettin. "Lozan Antlaşması". (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/214-217.
- . *İsmet İnönü Yaşamı Dönemi ve Kişiliği*, Ankara: Bilgi Yayınları, 2003.
- Turgut, Hulusi. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- Türk Devrim Tarihi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921)*, C.2, KS. 3, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1994.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)*, C.2, KS. 6, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz (10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922)*, C.2, KS.6, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1967.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Büyük Taarruzda Takip Harekâtı (31 Ağustos - 18 Eylül 1922)*, C.2, KS.6, Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1995.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *İstiklal Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922 - 1 Kasım 1923)*, *Boğazlara Karşı Harekâtı-Mudanya Mütarekesi- Mütareke'yi İzleyen Olaylar ve Harekât-Lozan Antlaşması-Türk Silahlı Kuvvetlerinin Barışa Dönüşü*, C.2, KS.6, Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1995.

- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921 - 25 Temmuz 1921)*, C.2, KS.4, Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1974.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül - 10 Ekim 1921)*, C.2, KS. 5, Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1973.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât (25 Temmuz - 22 Ağustos 1921)*, C.2, KS.5. Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1995.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Sivas Kongresi ve Heyet-i Temsiliye Devri, İstanbul'un İtilaf Devletleri Tarafından Resmen İşgali, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kurulması, Batı Anadolu ve Trakya Cephelerinde Yunan İleri Harekâtı (4 Eylül 1919 - 9 Kasım 1920)*, C.2, KS.2. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1999.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, *Yunanlıların Batı Anadolu'da İstila Hareketlerine Başlamaları, İzmir'in İşgali, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkması, Millî Mukavemetin Kurulması (15 Mayıs-4 Eylül 1919)*, C.2, KS.1. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1994.
- Türk İstiklal Harbi, *İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919 - 2 Kasım 1923)*, C.7. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1975.
- Türk İstiklal Harbi, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Cilt 6. Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1974.
- Türk İstiklal Harbi, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Cilt 1. Genelkurmay Basımevi: Ankara, 1999.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923)*, C.4, KS.1. Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara, 1984.
- Türkmen, Zekeriya. "Mustafa Kemal Paşanın Büyük Taarruz Öncesinde Süvari Kolordusunu Denetlemesi Ve İlgın Manevrasında Süvari Kolordusu". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C.20, S.58 (2004): 203-230.

- . *Mütareke ve İşgalden Millî Mücadele'ye Mustafa Kemal Paşa (1918-1920)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020.
- Uca, Alaattin. "Mustafa Kemal Paşa ve İnönü Savaşları". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.21, (Özel Sayı) (2021): 1-24.
- Uludağ, Mekki. "Mudanya'dan Lozan'a Amerikan Basınında İsmet Paşa (11 Ekim 1922 - 20 Kasım 1922)". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.23, S.4 (2023): 1313-1332.
- Ünal, Serkan. "Mustafa Kemal Paşa'nın Yol Arkadaşlarının Cumhuriyet'in İlanı'na Tepkileri". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. C.7, S.3 (2017): 665-675.
- Ünalp, F. Rezzan. "Çanakkale'den Mudanya'ya Nasıl Gelindi: Mudanya Mütarekesi". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*. C.22, S.34 (2023): 81-108.
- Vatandaş, Celalettin ve Saniye Vatandaş. "Türkiye'de Cumhuriyet Fikrinin Gelişimi ve Cumhuriyet'in İlanı Süresinde Yaşanan Fikri Tartışmalar". *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*. C.6, S.12 (2023): 339-362.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *İlk Meclis - Millî Mücadele'de Anadolu*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1990.
- Villalta, Jorge Blanco. *Atatürk*, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Walder, David. *Çanakkale Olayı*, Çev. M. Ali Kayabal. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970.
- Yalçın, Ercan. "Kurtuluş Savaşı Komutanları Ekseninde Cumhuriyet Rejimi Tartışmaları". *ÇTTAD*. C.10, S.22 (2011): 115-139.
- Yaman, Ahmet Emin. "Başkomandanlık Kanunu". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. C.3, S.9, (1992): 85-110.
- Yavuz, Mehmet Niyazi. *Kurucu Atatürk Tutucu İnönü*, İstanbul: Lotus Yayınları, 2008.
- Yavuz, Ünsal. *Atatürk "İmparatorluktan Milli Devlete"*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Yazıcı, Sefer (Der). *Millî Egemenlik Belgeleri*, Ankara: TBMM Basımevi, 2015.

Yeşilbursa, Behçet K. “Barışın Yolunu Açan Kent ve Mütareke”. *Barışın Yüzü Mudanya*, Bursa: Mudanya Belediyesi Yayınları, 2022.

Yusufoğlu, Kahraman. *Atatürk ve Cumhuriyet Halk Fırkası*, İstanbul: Yılmaz Basım, 2011.

Yürür, Engin, (Ed.) *Türk Diplomatik Arşivi Belgeleriyle 100. Yılında Mudanya Askerî Sözleşmesi Tutanaklar-Belgeler*, Matsa Basımevi: Ankara, 2022.

EKLER

EK-1

Mustafa Kemal Paşa'nın Albay İsmet Bey İçin Verdiği Sicil

20.05.1917 / Diyarbakır

Şifreli Telgraf / Numara: 4499

Kemah'ta, Kafkas Orduları Grubu Kumandanlığına,

Ahiren 20. Kolordu Kumandanlığı'na naklen tayin buyurulan 4. Kolordu Kumandanı Miralay İsmet Bey'in evsaf ve iktidarı hakkındaki mütalâatım aşağıda maruzdur.

Ciddî, faal, gayet fatin, yüksek fikirli, vaziyet ve ahvali- i-ruhiyei harbiyeye hâkim ve iyi bin nüfuz-u-nazara ve sûrat-i intikale malik, kolordusunun her türlü ihtiyatını teemmül ve temine çalışmaktan bir an hâli kalmaz ve muvaffak olur. Malûmat ve vukuf-u askerîye ve ihatalı, doğru ve tereddütsüz karar sahibi, cesur ve inisiyatif sahibidir. Orduda ve memlekette deruhte edeceği vezaif ve hıdemat-ı mühimme-i vataniye beklenir.

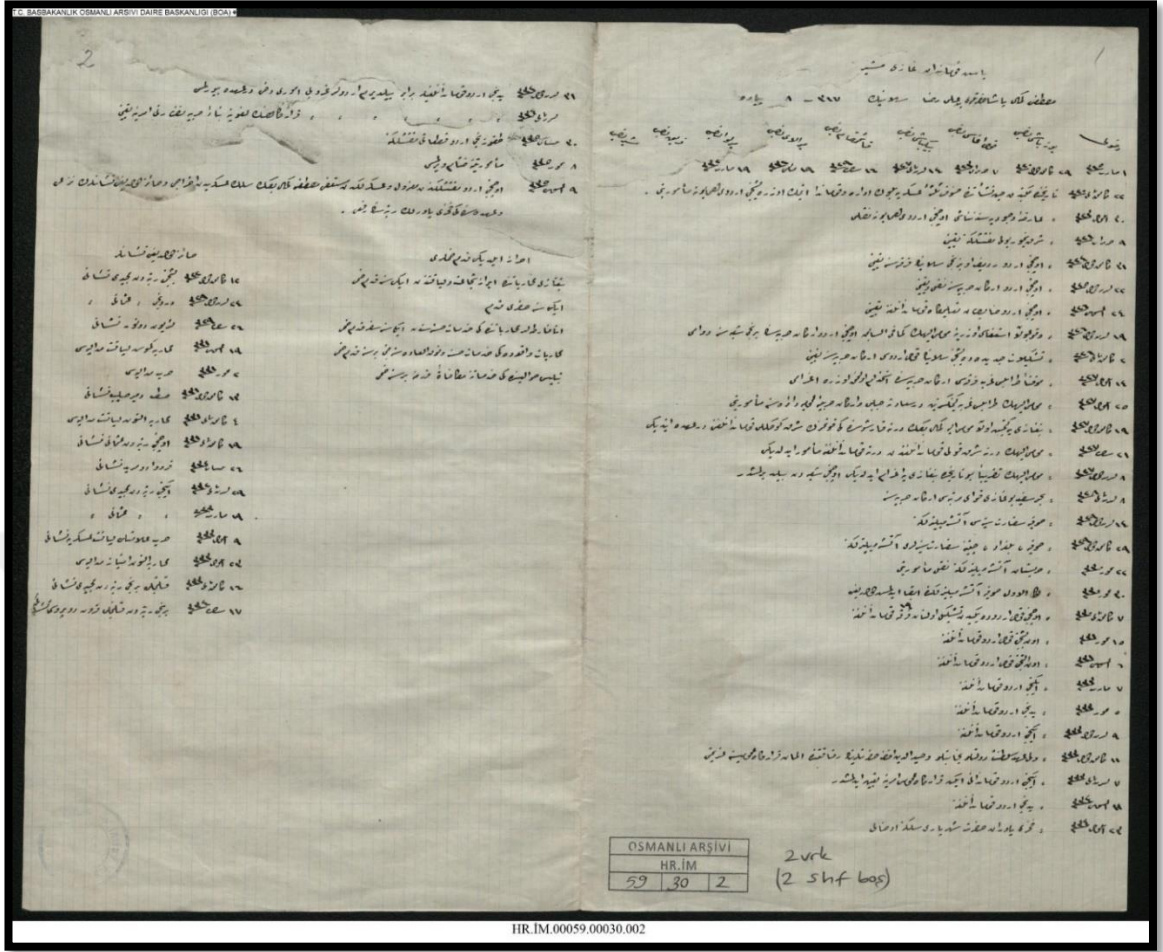
Ordu kumandanlığı zamanında mühim harekâtı harbiye vuku bulmamış ise de haiz olduğu iktidar ve havas-ı mümtaze kendisinin, en mühim harekât esnasında muvaffak olacağı itikadını bahsetmiştir.

Muaşereti şayanı takdirdir. Mafevk ve madunlarının ve muhitinin emniyet ve itimadını, muhabbetini daima haiz ve doğru bir zattır.

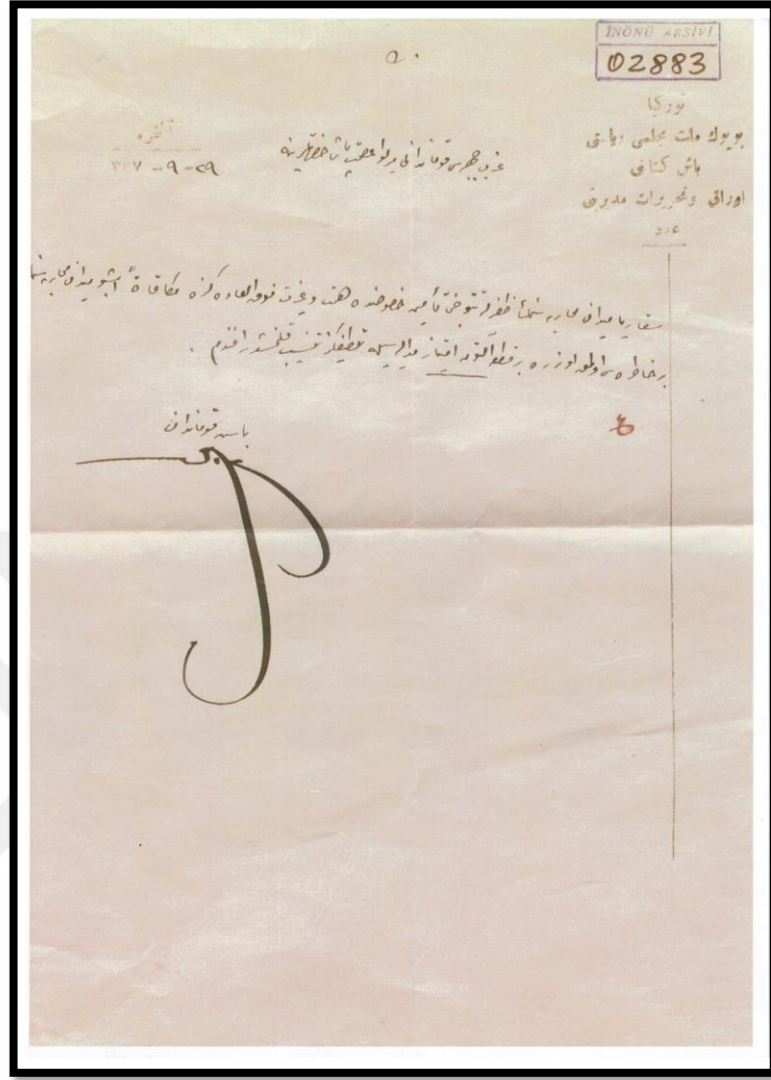
İkinci Ordu Kumandanı

Mustafa Kemal

(ATASE, BDH, 2677-193-8.)

Başkumandan Gazi Mareşal Mustafa Kemal Paşa'nın Askerî Biyografisi (31 Aralık 1921)
(BOA, HR. İM. 59/30-2.)

Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'ya Altın İmtiyaz Madalyası verildiğini bildirmesi.

(İnönü Arşivi, B: 02883)

Ankara / 29.09.337 (1921)

Garp Cephesi Kumandanı Mirliva İsmet Paşa Hazretlerine;

Sakarya Meydan Muharebesi'nin zaferle tetevvücünü temin hususunda himmet ve gayret-i fevkâladenize mukâfaten işbu meydan muharebesinin bir hatırası olmak üzere bir kıt'a altın imtiyaz madalyasıyla taltifiniz tensip kılınmıştır efendim.

Başkumandan M. Kemal

Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'ya İstiklal Madalyası'na layık görüldüğünü bildirmesi.

(İnönü Arşivi, B: 0476)

İstiklal Madalyası

Numara 1580

Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Devre-i İntihâbiyyesi a'zâsından olup da'vâ-yı muhik ve meşruumuzu ihzâr ve bunu müdâfaa etmekle beraber bilfi'il kıt'a başında âsâr-i hamâset ve fedâkârî gösterdiğinden dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisininin 21 Teşrin-i Sâni 339 tarihinde vukuu' bulan Birinci İctimâ Senesi Elli altıncı İctimâının Birinci Celsesinde Birinci Devre Edirne Meb'usu İsmet Paşa'ya bir kıt'a Yeşil ve Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası verilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti 19.1.1340 (1924) Riyaseti Gazi M. Kemal

فردوس: ۱۸۱۹ - آتشی ته - هریرده قیامی ۳ هریرده

جهانگیریه

۳۱ خرداد ۱۳۲۲

۳۰ رجب اول ۱۳۲۲

طبع در تهران

قیمت ماهنامه: پنج ریخت آتشی، هفت ریخت ماهنامه، هفت ریخت ماهنامه، هفت ریخت ماهنامه

قیمت هر شماره: ۲۲۲

قیمت هر شماره: ۲۲۲

قیمت هر شماره: ۲۲۲

اقتضای

حرکت کفر و فساد و ملیت و آزادی

تورکیا

تورکیا

تورکیا کیانک ایلک رئیس جمهوری

غازی مصطفی کمال پاشا

تورکیا کیانک ایلک رئیس جمهوری

غازی مصطفی کمال پاشا

تورکیا کیانک ایلک رئیس جمهوری

غازی مصطفی کمال پاشا

تورکیا کیانک ایلک رئیس جمهوری

غازی مصطفی کمال پاشا

تورکیا کیانک ایلک رئیس جمهوری

غازی مصطفی کمال پاشا

تورکیا کیانک ایلک رئیس جمهوری

غازی مصطفی کمال پاشا

تورکیا کیانک ایلک رئیس جمهوری

غازی مصطفی کمال پاشا

تورکیا کیانک ایلک رئیس جمهوری

غازی مصطفی کمال پاشا

تورکیا کیانک ایلک رئیس جمهوری

غازی مصطفی کمال پاشا

Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ve İlk Başbakan İsmet Paşa'nın yer aldığı haber. (Akşam, 31 Ekim 1923)

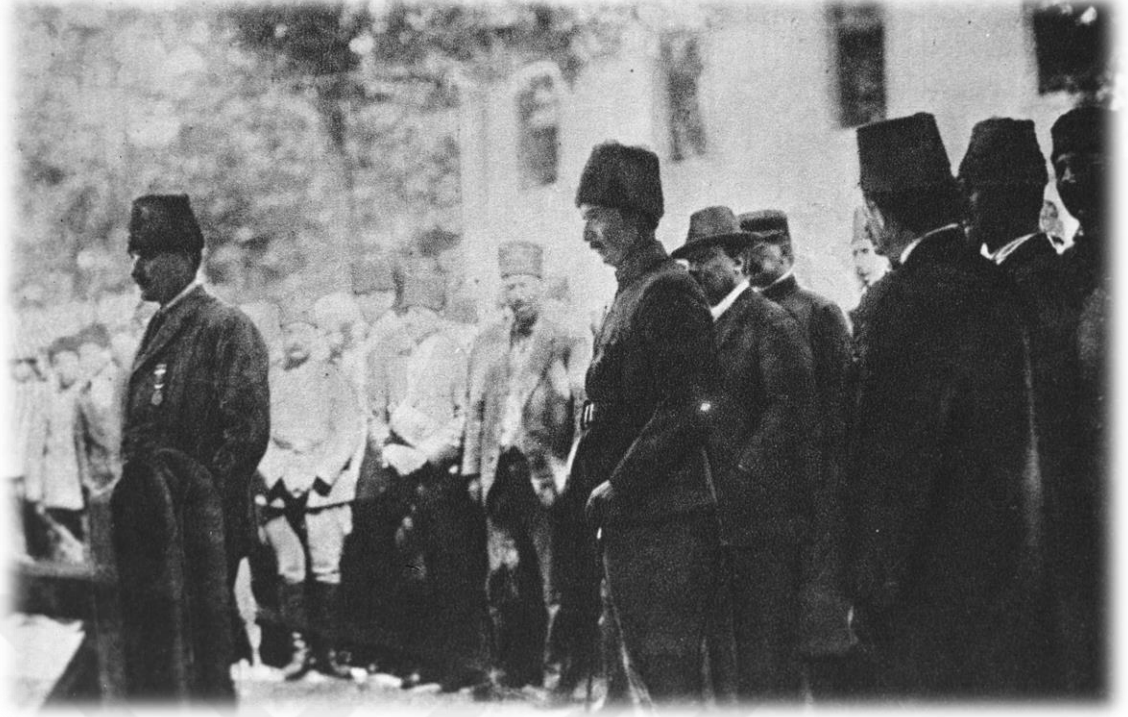
FOTOĞRAFLAR

Mustafa Kemal Paşa ve Albay İsmet Bey. (İnönü Vakfı)

Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Lozan Konferansı dönüşünde Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'da karşılanıyor. (İnönü Vakfı)

TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ile Batı Cephesi Karargahı'nda. (AA)

Temsil Heyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet ile Ziraat Mektebi'nde.
(İkilinin birlikte yer aldığı ilk fotoğraf) (AA)

Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, Konya - Iğın' da. (İnönü Vakfı)

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ve Başbakan İsmet Paşa. (İnönü Vakfı)

ÖZGEÇMİŞ

A.EĞİTİM

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları. (2022-2024)

Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih. (2018-2022)

Ön Lisans: Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi, Medya ve İletişim. (2022-...)

B.MESLEKİ DENEYİM

1. Tarih TV - Editör / Muhabir (2022-...)

C.YAYINLAR

1. İrade-i Milliye Gazetesi'nin Millî Mücadele Yıllarındaki Rolü ve İşlevi (2024)

5th International Istanbul Current Scientific Research Congress

(https://www.izdas.org/_files/ugd/d0a9b7_f913a57f6fc24208a710f7a1331ad442.pdf)

D.BELGESELLER

1. Kayıtsız Şartsız (2023)

2. Ordunun Başında 23 Yıl: Fevzi Çakmak (2023)

3. Megali İdea'nın Sonu: Altılar Davası (2023)

4. Yeşil Vatan (2024)

5. Kıpçaklar (2024)